

«Жаҳон адабиёти дурдонлари»

НОДАР ДУМБАДЗЕ

«SHARQ» НАШРИЁТ-МАТБАА
АКЦИЯДОРЛИК КОМПАНИЯСИ
БОШ ТАХРИРИЯТИ
ТОШКЕНТ — 2011

«ОРЗУ» РЕСТОРАНИ

— Салом, Заза!

— Э, омонмисан, Ростом?!

Ростом кўлимни мажхам сиқиб, юзимга беозор шапата-тилаб кўйди.

— Хўш, қалайсан, яхши юрибсанми?

— Ха, бир нави. Ўзинг-чи? — деб сўрадим мен ва бетоқатланиб соатимга қарадим.

— Шошиб турганга ўхшайсан, а?

— Биласанми, Киров боғида «Сицилия осмони остида» кўйиляпти. Бормаймизми, а? Зўр кино-да лекин!

— Оббо! Бир йил бўлди-я кўришмаганимизга. Юр, ундан кўра бир рюмкадан отайлик!

— Кўйсанг-чи, кинога борганимиз яхшимасми!

— Э-э, юз марта кўрадимиз ўша «Сицилия»ни! Кетдик.

Ростом — буқадай кучли, бақувват йигит. Боя кўлимни тахтакачдай қисгандаёқ кино эсимдан чиқиб кетган эди, шунинг учун гапни кўпайтирмай, ертўлага жойлашган ресторан зинапоясидан зинғиллаб пастга тушдим у тирик балиқ ташлаб кўйилган ҳовузча четигадаги бўш стол ёнига ўтирдим.

«Орзу»дай ифлос, қоронғи, бефайз ва қиммат ресторан ер юзида йўқдир-ов. Лекин доимо гавжум, сабаби — ҳаммавақт очик бўлади, ҳар куни эрталаб соат еттидан, йил-ўн икки ой. «Орзу» официантларининг халати шунақанги исқиртки, участка санитар дўхтири залгача етиб боролмайди — буфетчи зинапоядаёқ унга анти-санитариянинг ҳақини кўшқўллаб тутқизади. Архипо буфетчини бутун Тбилиси билади, ҳа, энди, мен ҳам танийман, албатта.

— Уялмайсизларми, Архипо? Ресторан эмас, молхонанинг ўзи-я! — дедим бир куни унга.

— Тўғри, ресторан эмас асло, азизим! — деб жавоб берди Архипо пинагини бузмай. — Ишчилар ошхонаси бу ер!

Ўшандан буён хўранда сифатида «Орзу»га бирон-бир жиддий эътироз билдирган эмасман.

Бугун миждозлар сийрак экан. Қоронғи залнинг нариги бурчагида саккизтача одам ўтирибди. Ҳаммасининг кайфи ошган — бир-бирларига гап бермай, сайраб ётишибди. «Э-э... исмингиз нимаиди, биродар?» — деган хитобларга қараганда, ола-қуруқ оломон тўпланган. Афтидан майхўрликни икки-уч улфат бир бўлиб, бошқа-бошқа стол атрофида бошлашган-у, кейин бир ерга жам бўлишган кўринади.

Ростом қайтиб келиб, столга бир ликопча чучвара, бир пиша арақ билан иккита стакан қўйди.

— Сал ҳиди борми дейман, — деди у афтини буриштириб ва чучварага аямай мурч сепди. — Дарвоқе, ёнинг-да қанча бор? Ҳар эҳтимолга-да... Мен қуридим...

— Уч сўм! — дедим хижолат бўлиб ва чўнтагимдан фикимланиб кетган уч сўмликни чиқариб, астагина ликопча тагига бостириб қўйдим.

Ростом арақни қўйди.

— Юз граммни қандай қилиб текинга ичиб кетиш йўлини ўргатайми? — деди у. — Менга кеча айтиб беришди.

Мен бу найрангни билардим, шундай бўлса ҳам, Ростомнинг шаштини қайтаргим келмади.

— Қани, эшитайлик-чи!

— Демак, бундоқ: пештахта ёнига бориб, юз грамм арақ билан озгина чучвара талаб қиласан... Йўқ, талаб қилмайсан, юз грамм арақ қанча туришини сўрайсан. Кейин пулни чиқазасан... Йўқ, унақамас! Ёдимдан кўтарилди. Ишқилиб, шунга яқинроқ-да. Шошма, эсловолай... Унгача учрашганимиз шарафига шу қадахни отамиз!

Уриштирдик. Ростом стаканни бир кўтаришда бўша-тиб, нафас олмасдан оғзига чучвара ташлади.

— Аллақанақа «Сицилия»дан зўр эмасми бу, оғайни?!

Мен ҳам ичдиму баданимга ҳузурбахш бир ҳарорат югурганини сезиб: «Ростдан ҳам зўр!» — деб қўйдим ичимда.

— Ҳалигини мен ўргата қолай? — дедим кейин Ростомга.

— Нимани?

— Текинга юз грамм ичиб кетишни-да.

— Қани, қани.

— Демак, бундоқ: пештахта ёнига бориб, буфетчи-дан: «Беш дона чучвара канча туради?» — деб сўрайсан.

— Эллик тийин, — деб жавоб беради у.

— Майли, беринг! — дейсан, кетидан: «Юз грамм арақ-чи?» — деб сўрайсан.

— Эллик тийин!

— Хў-ўш... Бўлмаса, чучварани қайтариб олингу ўрнига юз грамм арақ бера қолинг.

Буфетчи чучвара солинган ликопчани олиб, стаканга арақ қуяди. Шартта отасану йўлингта равона бўласан.

— Хой, қаёққа? — деб қичкиради буфетчи орқандан.

— Уйга! — дейсан ҳам емай.

— Пули-чи?

— Қанақа пул?

— Арақни пули-да.

— Бешта чучварани қайтариб бердим-ку?

— Тўлаганмидинг чучварани ҳақини?

— Ие, мен чучвара едимми?

— Йў-ўқ...

— Хўп, тағин нима дейсиз?

— Ҳеч нарса, биродар... — деб гўлдирайди буфетчи изза бўлиб. Сен индамай кетаверасан.

— Э, қойил! — деб хитоб қилди Ростом. — Ким ўргатди сенга?

— Цицка.

— Бало-да! Менга ҳам ўша ўргатувди. Лекин сенинг кулофингга кўрғошиндай қуйиб қўйибди.

— Ҳа, сенга қолганда хафсала қилмаган-да, — дея тасалли бердим Ростомга.

Учинчи синфгача Ростом билан бирга ўқиганмиз. Кейин улар бошқа районга кўчиб кетишди. Роппа-роса тўққиз йил у билан кўришмадим. Университетга қабул имтиҳонлари топшираётган пайтда учрашиб қолдик. У физика факультетига хужжат топширган экан. Жуда бошқача бўлиб кетибди, мен кўрсам ҳам танимасдим, ўзи чақириб қолди.

— Қаёқдан танидинг? — деб сўрадим таажжубланиб.

— Нега танимас эканман! — деди у кулиб. — Сираям ўзгармабсан.

Иккинчи курсда Ростом яна қойиб бўлиб қолди.

Бир йилдан сўнг уни стадионда кўрдим. Бизнинг «Динамо» билан Москванинг «Торпедо» командаси ўйна-

ётган эди. Мен сал кечикиб қолдим, қарасам, менинг жойимда биров ўтирибди. Ўша биров... Ростом бўлиб чиқди. Қисилишдик. Ўйиндан кейин (бизникилар ютқазипди) бирга қайтдик. Нима ҳақда гаплашишни ҳам билмасдик — суҳбатимиз мавзуси ўрта мактабнинг уч синфи доирасидан нарига ўтмасди.

— Қаёқларда юрибсан? — деб сўрадим мен илтифот юзасидан.

— Сал қийналиб қолдик... Сиртқиға ўтиб, ишга киришимга тўғри келди, — деб жавоб берди у.

Мана, ҳозир ҳам нима дейишимни билмай, гаранг бўлиб ўтирибман. Яна ўтган йилги саволимни қайтардим:

— Менга қара, нега йўқ бўлиб кетдинг?

— Айтувдим-ку ўшанда: ишляяпман.

— Қаерда?

— Нима фарқи бор? Топганим нонга етиб турибди...

— Жа-а унчаликмасдир, — дедим кулиб ва ликопча тагида турган уч сўмимга секин кўз қиримни ташлаб кўйдим.

— Топганимни уйга ташийман... Ойим қариб қолдилар, кўзлари яхши кўрмайди, илгари у-бу тикиб турардилар, ҳозир буям йўқ...

— Сиртқиға ўтишинг шартмиди? — дедим-у, аҳмоқона савол берганимни дарров ўзим фаҳмладим.

— Бошқа иложим йўқ эди... — деди Ростом андак сукутдан сўнг. — Тирикчилик... Бир куни уйга келсам, ойим қаравотда бошларини ҳам қилиб ўтирибдилар, рўпараларида бақалоқ бир хотин аллақандай ола-була матони силкитиб бақариб ётибди: «Кўзингга куйдирги чиққанми?! Тикиш кўлингдан келмас экан, айтсанг бўлмай-дими?! Пулни шундоқ ҳам бераверардим!.. Нима қилман буни энди?! Бунақа отрезни қаёқдан топаман, а? Мени ишим йўқ, ерни тагидан бўлса ҳам ўзинг топиб берасан! Билдингми?!» Мени ойимга шунақа деяпти-я...

Ростом арақ ҳўплади. Мен ғалати бўлиб кетдим.

— Кейин-чи? — деб сўрадим.

— Мактабимиз ёдингдами?! Варазисхеви кўчасидан ўтиларди, — Ростом гапни бошқа ёққа бурди.

— Албатта ёдимда! — дедим сал енгил тортиб.

— Ойим ҳар куни эрталаб менга ўн беш тийиндан берардилар. Сенга-чи?

— Ўттиз тийин.

— Мактабнинг рўпарасида кўза ва гул туваклар ишлаб чиқарадиган завод бор эди.

— Ғишт заводи, — деб унинг гапини тўғриладим.

— Ҳа, ғишт заводи. Лекин у ерда гултуваклар ҳам ясашарди... Ўша томондаги кўча болаларини «ғишт пайкаси» дердик, эсингдами?

— Улар йўлимизни пойлаб, пулимизни тортиб олишарди, эсингда борми?

— Нега эсимда бўлмас экан! У пайтларда ўн беш тийинга французча булка билан иккита сосиска келарди, горчицаси билан.

— Вой, ноинсофлар-эй! — бирдан болаликдаги ўша ўттиз тийин кўзимга азиз кўриниб кетди.

— Нима учун бизни эрталаб тунаганликларини биласанми?

— Нима учун?

— Чунки мактабга кириб кетсак, буфетда пулимизни сарфлаб бўлардик-да!

— Уни қара-я, буёғини ўйламаган эканман! — «ғишт шайкаси»нинг муғомбирлиги кулгимни қистатди.

— Мениям ҳозир хаёлимга келди. Профкомимизнинг раиси ҳам худди шунақа қилади: маош куни кассанинг олдида бизни пойлаб туради.

— Қаерда ишлаяпсан ўзи?

— Гаражда, машина ювман, — Ростом хижолатомуз жилмайди. — Яна битта уч сўмлик топганимизда айни муддао бўларди-да. — Шундай деб, у таги кўриниб қолган пишага, кейин менинг уч сўмимга маъноли қараб кўйди.

Шу пайт, худди осмондан тушгандай, столимиз ёнида ғирт маст мўйловдор бир барзанги пайдо бўлди. Бир кўлида стул, иккинчисида «Саперави» вноси.

— Ўлкамизнинг гуллаб-яшна... иши ва б-бахти учун! Яш-шасин! Ура! — деб хитоб килди у тили базўр айланиб.

— Ура! — дея қўллаб-қувватладик унинг ҳайқириғини.

— Исм...мингиз нима, биродар? — деб менга мурожаат килди «мўйлов».

— Заза.

— Ўхў! С...сизники-чи? — у Ростомга ўтирилди.

— Ростом¹

— Хо-хо-хо! П...пахлавонлар! «Амиран² девга таш-

---

^{1, 2} Ростом ва Амиран — қадимги грузин эпослари «Ростомиани» ва «Амираниани»нинг қаҳрамонлари.

ланди, осмону ... замин т...титраб кетди!» Шунақамиди?! Юртимизнинг кўрки учун ичаман ва ...столингизни ўп...ўпаман! — «Мўйлов» чайқалиб кетди.

— Ўтиринг, марҳамат! — дедим унинг ёнбошидан суяб.

— Ичадиганимни оп... опкелганман, с...стулимниям... Хик! Улфат б...бўласизларми? — деб сўради у ва жавобни ҳам қутмай, охирги чучварамизни оёзига ташлади.

— Бемалол!

— Биз... анув ерда... ўт... ўтирибмиз... Мен, дўстларим... бир, икки, у... уч. Мен тўртинчиси! — «Мўйлов» кўкрагига муштлади.

— Бизга нима хизмат бор, амаки? — деб сўради Ростом.

— «Истагим — сен билан бирга бў-ўлмоқ, истагим сен билан бирга ў-ўлмоқ», — дея бирдан қўшиқ айта бошлади у.

— Биз турамиз, — мен ўрнимдан кўзгалдим.

— Бу қ...қанақаси?! — «Мўйлов» қўлидаги шишани столга зарб билан урган эди, ичидаги вино отилиб, Ростомнинг юзига чапланди.

Ростом гезариб, аста ўрнидан турди, бир муддат «мўйлов»нинг кўзларига тикилиб турди-ю, индамай юзини артди, сўнг қип-қизариб кетган кафтига қаради.

— Исмингиз нима, амаки? — деб сўради жуда мулойим оҳангда.

— Акакий, Како, Каки!¹ — деди у бидирлаб ва стол ёнига ўтирди. — Ў... ўтиринглар!

Биз ҳам ўтирдик.

— Айтинг, ахир, муҳтарам А-ка-кий, Ка-ко, Ка-ки, — деди Ростом сўзларнинг ҳар бўғинига урғу бериб, — биздан нима керак сизга ўзи?

Мен пиқиллаб кулиб юбордим. Ростом ўзини тутолмади.

— Ш... шилишяпти, тунашяпти, — деб пичирлади «мўйлов» кўзларини ола-кула қилиб.

— Ким? — деб сўрадим мен ҳам шивирлаб.

— Ановилар! — у боши билан бурчакка ишора қилди. — Ш... шилишяпти мени, тушуняписизларми, ш...шилишяпти, қонимни сўришяпти...

— Тузукроқ гапирсангиз-чи, нима гап ўзи? — деди Ростом «мўйлов»нинг шишасидан ўзига вино қуйиб.

¹ К а к о, К а к и — Акакий исмининг кичрайтма шакли.

— Қонимни сўришяпти-и! — деб қичқирди у овозининг борича ва шу он кайфи ҳам тарқаб кетгандай бўлди. — Пичоқсиз сўйишяпти!

Ростом стаканини жойига қўйди.

— Ким, ахир, ким? — деб сўрадим яна.

— Ановилар! Оғиз очиртиришмаяпти! Дастурхон меники, вино меники, сарф-харажат мендан бўлса-ю, чурк этгани қўйишмасая ярамаслар! «Бирга ўтирамыз!», «Столни бирлаштирамыз!» Ха, ўргилдим сендақа меҳрибонлардан! Ўзимиз ўтирганда тамада эдим, бирга бўлганимиздан кейин анови қурумсоқ нуқул оғзимга уради-я! Менга сўз бермайди-я, менга! Ўз дастурхонимда ўзим мум тишлаб ўтирармишман! Хў-ў, газанда! Башарасига бир қаранглар, йўк, бир қаранглар-а! Ким ўзи бу?! Георгий Саакадзени авлодими ёки Тамара Георгиевна билан Давидни¹ меросхўрими? Хе, сендақа!..

Бурчақдаги стол теварагида ўтирганларнинг кайфи бенихоя ошган, кулоқни коматга келтирувчи бакириқ-чакириқлар шармсиз қўшиққа жўр бўлиб, мияни пармалар, улфатлар орасида эс-хуши жойида бирорта одам қолмаган эди.

— Ўз дўстларингиз ҳақида шундай деяписизми? — деб сўрадим ажабланиб «мўйлов»дан.

— Ким дўст? Менми?! Хе, бунақа дўстни...

— Майли, майли, ўзингизни босинг!

— Ўчир овозингни, каллаварам!.. Батальон, сми-ирно-о-о! Ўртага қараб текисланинг! Столни мўлжаллаб — ўт оч!

Нима бўлаётганини англашга ҳам улгурмадик. «Мўйлов» шартта ўрнидан турди-да, шишани боши узра айлантириб, шериклари ўтирган столга қараб отди. Шиша стол қиррасига тегиб, бомбадай гумбурлаб портлади. Шиша синиқлари атрофга сачради. Кетидан «мўйлов» иккинчи — бизнинг шишани ҳам улоқтирди.

— Во-ой! — деган овозлар эшитилди бурчақдан. Сўнг ваҳшийлашиб, инсоний қиёфасини буткул йўқотган оломон биттадан стулни кўтарволиб, устимизга бостириб кела бошлади.

---

¹ Георгий Саакадзе — XVI асрнинг охири — XVII асрнинг бошларида яшаган таниқли грузин саркардаси ва давлат арбоби. Тамара Георгиевна — грузин подшоси Тамара (1184—1213), Давид — грузин подшоси Давид Бинокор (1089—1125 й.).

Эсимда қолгани шу:

Ростом «мўйлов»нинг иягига мушт солиб, ерга кулатди. Сал ўтмай ўзи ҳам аударилди. Шу пайт биров бошимга стул билан туширди, кўзим тиниб, шифтдаги биттагина лампочка минг бўлакка бўлиниб, тепамда ғужрон ўйнай бошлади. Кейин қаердандир, жуда олисдан милиционер ҳуштагининг чуриллагани эшитилди, сўнг... сўнг ҳаммаёкни зулумот қоплади.

Ана шу қоронғилик қаъридан кимдир сирғалиб чиқиб, елкамга кўлини ташлади.

— Тур ўрнингдан!

— Нима дейсиз? — деб сўрадим гарангсиз.

— Ўрнингдан туриб, орқамдан юр.

— Туролмайман... Мажолим йўқ, биродар!..

У елкамдан кучдию даст кўтариб турғазиб кўйди.

— Энди юр орқамдан!

Биз жуда узоқ юрдик: у олдинда, мен — орқада. Оёқларим нукул чалишиб кетарди. Ҳаммаёқ зимистон, фақат ҳамроҳимнинг бошидан таралаётган нургина йўлимни ёритиб борарди. Ниҳоят у деразасига темир панжара қоқилган қоп-қора уй олдида тўхтаб:

— Чик кемага! — деб буюрди.

— Кўрқаман! — дедим орқага тисарилиб.

— Чик деяпман, э бандаи гофил! Қиёмат-қойим яқинлашмоқда. Оламни тўфон босиб, қирқ кечаю қирқ кундуз ичинда олло яратган жамики жонзотлар махв бўлғай. Чик!

— Нималар деяпсиз, биродар, биз нима гуноҳ қилдик! Тушунтиринг!

— Оллонинг иродаси: бу дунё қабоҳат ва разолатга тўлди, инчунун, яратганнинг ўзи бизни жазога мустаҳик этадир.

— Ўзи шундай дедими?

— Ҳа, оллодан ваҳий келди.

— Ёспирай. Унда ўзингиз кимсиз?

— Менми? Мен — Нухман.

— Қайси Нух?

— Ўша Нух-да!

— Ҳа-а-а! — шундагина ким билан гаплашаётганимни фаҳмладим, рўпарамда турган киши оламни сув босган пайтда одам зотини асраб қолган Нух пайгамбар эди. Қизик, орадан неча минг йиллар ўтган бўлишига қарамай у жуда ёш ва бардам кўринарди.

— Ўғилларингиз қаерда, азизу мухтарам Нух? Сом, Хом, Ёфат қани?

- Ўғлим сенсан, Заза!
- Жонворлар-чи!
- Жонворлар ҳам ўзимиз!
- Паррандалар нима бўлади?
- Паррандалар ҳам, даррандалар ҳам бизмиз...

Имиллама, чирогим, тез кемага чиқ!

Қора уйнинг тунука қопланган эшиги гийчиллаб очилди ва...

... Мен кемага чиқдим...

«БЕШДАГИ ЎНИНЧИ»

Ўша воқеадан кейин уч кун ўтгач, шаҳарнинг «Тбилиси» деб аталмиш оқшом газетасида бир таъзиянома босилиб чиқди:

«Синглиси Гуранда, куёви Амаяк Алавердян, холавачча ва тоғаваччалари Цуца, Маро, Лили, Мака, Гванца, Цабу, Ира, Цотне, Ия Заридзе, Губаз ва Валерьян Иорамашвилилар чуқур қайғу билан

Владимир (Джано) Феофанович Соселиянинг

вафот этганлигини маълум қиладилар. Дафн маросими 11, 12, 13 май кунлари кеч соат 8 да бўлади. Жасад 14 майда Кутузов кўчасидаги 251-уйдан чиқарилади».

Орадан яна ўн кун ўтиб, ўша газетада «Қонун побонлари» рубрикаси остида шундай хабар чоп этилди:

ЧУЧВАРАНИ ХОМ САНАГАНЛАР

Эски «дўст»лар Ростом Амилахвари билан Заза Накашидзелар кўпдан кўришишмаганди. Иттифоқо, улар шу йилнинг 8 май куни «Орзу» ресторанида учрашиб қолдилар. Икки такасалтанг оғиз-бурун ўпишгач, бу учрашувни «юв»моқчи бўлишди (қайси пулга, қандай йўл билан топилган пулга — бу бошқа масала).

Ресторанда, «дўстлар» ўтирган столдан нарироқда бир гуруҳ ҳалол-пок кишилар тинчгина овқатланишаётганди. Кўп ўтмай, Накашидзе билан Амилахварининг кайфи ошиб, оғизларидан боди кириб, шоди чиқа бошлади. Ўрганган кўнгил-да — тарки одат амри маҳол! Кейин овқатланиб ўтирган кишиларга тегажоглик қилишга ўтишди. Буфетчининг қайта-қайта огоҳлантириши ва ёлворишига қарамай, бу икки безори жамоат тартибини бузишдан ҳадеганда ўзларини тийишмади. Шундан сўнг нариги столда ўтирган улфатлардан бири — гражданин А. Х. буларнинг олдига келиб, оталарча насихат қилишга мажбур бўлди:

— Йигитлар, ичкилик кишининг саломатлигига, ақлий қобиляти ва маънавий қиёфасига салбий таъсир кўрсатишини биласизлар-ку. Илтимос — бас қилинглр, бошқа ичманглр, яхшиси, уй-уйингизга бориб, китоб ўқинглр. Хойнахой, олий ўқув юртининг студентидирсизлар. Сизлар учун мен ҳисоб-китоб қилиб кўяман.

Аммо ҳаддидан ошган пиянисталар кулоқ солишмади. Аввалига гражданин А. Х. ни дўппослаб, ҳушидан кетказишди. Сўнг бояги улфатлар ўтирган столга қараб бўш шишаларни ота бошлашди. Уларнинг ваҳшиёна хатти-ҳаракати натижасида гражданин Соселия нобуд бўлди, «тез ёрдам» машинасида касалхонага келтирилгач, ҳаётдан кўз юмди.

Амилахвари билан Накашидзэ, табиийки, қочиб қолмоқчи бўлишди. Аммо тергов бўлими бошлигининг ўринбосари лейтенант Н. Легашвили, оддий милиционерлар Б. Татарашвили, В. Русидзэ, С. Бердзенишвили, Б. Сисоев, В. Квернадзэ ва Д. Арабулидан иборат милиция ходимлари группаси ўз вақтида етиб келиб, уларни жиноят устида қўлга олди.

Р. Амилахвари билан З. Накашидзэ тез кунда суд олдида жавоб беришади ва қилмишларига яраша жазоланишади. Хўш, улар нима деб ўйлашган эди? Чучварани хом санашган-да!

Аммо кишини таажжублантирадиган жойи шундаки, учига чиққан безорилар З. Накашидзэ билан Р. Амилахвари шу пайтгача бирор марта ҳам жиноий жавобгарликка тортилмаган экан. Бу нарса милиция органларига жиноятнинг олдини олиш борасидаги ишларни тубдан яхшилашлари учун жиддий сабоқ бўлиши керак».

Бир замонлар жонидан тўйган тбилисиликлр бўйнига тош боғлаб, ўзини Мткварининг¹ лойка сувига ташлаган ва ҳозир Горгасалининг² тош от устида савлат тўкиб, ҳайдовчиларни муюлишда эҳтиёт бўлишига чорлаб тургувчи ҳайкали бўй чўзган Метех қояси тепасида илгари Метех қалъаси бор эди («қалъа» сўзини бу ўринда «турма» маъносида тушунмоқ керак).

Кейинроқ, революцион ҳаракатлар кучайган ва шунинг оқибатида таъқиб ва тазйиқлар авж олган йилларда, эркталаб кишилар сони шу қадар кўпайиб кетдики, Метех турмаси ҳаммани сиғдиролмай қолди. Бундай аҳволни кўрган машҳур саноатчи Манташев Ортачала³даги ўзи тўқимачилик фабрикаси очишга мўлжаллаб юрган иккита тўрт қаватли бинони турмага ажратишга қарор қилди ва уларни Бутунроссия Императори, Польша подшоси, Финляндиянинг Улуғ Князи ва яна аллақанақа

¹ М т к в а р и — Кура дарёсининг гурзинча номи.

² В а х т а н г Г о р г а с а л и — Грузия подшоси Вахтанг I, Тбилисига асос солган (502-йили эронийлар билан жангда ҳалок бўлган).

³ О р т а ч а л а — Тбилисидаги районнинг номи.

мартабалар соҳиби бўлмиш Николай Иккинчи Романов Ҳазрати Олийларига туғилган кунда тақдим этди. Ортачала турмаси «Губерня турмаси» деган ном олди.

1921 йилнинг февралда эса турма большевиклар томонидан мусодара этилиб, моҳияти ҳам, номи ҳам ўзгармаган ҳолда абадий фойдаланиш учун меҳнаткашлар ихтиёрига ўтказилди.

...Турманинг энг эътиборга молик матоҳи — алифбега солинган қалин дафтар. Ҳибсга олинган кишисининг қаердалигини билмоқчи бўлганлар турманинг маъмурий биносига кириши, тепасига «Канцелярия» деб ёзиб қўйилган туйнукча эшигини тикиллатиши, агар у очилса, қидираётган одамнинг фамилиясини айтиши керак. Бир-икки минутдан сўнг туйнукчадан жавоб олиш мумкин.

Мазкур дафтарда, маълумингизким, мен «Н» харфи билан бошланадиган саҳифага қайд этилганман. Мен ҳақимда шундай деб ёзилган:

«8 майда ҳибсга олинган, 11 майда турмага келтирилган. Корпус V, камера X. Дастлабки тергов бўйича Грузия Жиноят кодексининг 110-моддаси билан айбланади».

110-моддада нима дейилгани кейинроқ маълум бўлади.

Мен ётган камеранинг деразасидан қарасангиз, энг аввало соқчилар минораси ва унинг айвончаси панжарасида бамайлихотир ўтирган соқчига кўзингиз тушади. Кейин маъмурий бинони ва турма бошлиғи кабинетининг деразасини кўрасиз. Деразанинг ташқи тоқчасига қатор қилиб гултуваклар териб қўйилган (баъзи хонадонларда роялнинг қопқоғига худди шу мақомда чинни филчаларни териб қўйишади). Лекин тувакларда гул йўқ. Афтидан, бу гултуваклар қачонлардир турманинг гулга ишқивоз собиқ бошлиқларидан бирининг кабинетини яшнатиб турган. Унинг ўрнига келган янги бошлиқ эса гулга тоқати йўқ кимса бўлган, аммо тувакларни чиқариб ташлашга уялиб, нозик бу ўсимликларга яхши шароит яратиб бериш баҳонасида уларни очиқ ҳавога териб қўйишни буюрган. Навбатдаги бошлиқ гулни хаёлига ҳам келтирмаган. Шундай қилиб, ичидаги тупроғи қовжираб, ҳеч кимга кераги бўлмай қолган гултуваклар Крцаниси кишлоғидан тушган сўқмоқда қоп орқалаганча «Тупроқ тупро-оқ!.. Гулбоп тупро-оқ!.. Қора тупро-оқ!» — дея бақириб келаётган дехқондан гўё мадад сўраётгандай, ҳамон дераза тоқчасида мунғайиб туради.

Бошлиқ кабинети билан ёнма-ён — турма назоратчиси-нинг кабинети. Бу учала диққатга сазовор иншоот — соқчилар минораси, бошлиқ кабинети ва назоратчи кабинети ўртасида ўзига хос антиқа алоқа мавжуд. Айтайлик, минорадаги соқчи деразадан қараб турганингизни сезиб қолди. У шошмасдан, сиз томонга қарамай, телефон трубкасини кўтаради. Шу пайт бошлиқ кабинетига нигоҳ ташласангиз, бошлиқнинг дарҳол трубкани олганини кўрасиз. У мамнун бир киёфада бош силкигади ва биринчи трубкани жойига қўймасдан, иккинчисини кўтаради. Энди назоратчи кабинетининг деразасига қаранг. Назоратчи трубкани олади-ю, дарров бошқасига ёпишади ва шу заҳоти... йўлақда, камерангиз эшиги орқасида телефон чўзиб жиринглайди. Сўнг камера эшиги очилади, агар деразадан сакраб тушишга ўзингиз улгурсангиз — улгурдингиз, бўлмаса бошқалар бажонудил ёрдамлашворишади. Шу жўнгина хатти-ҳаракатлар оқибатида сиз уч кун қарцерда ётиб чиқасиз.

Қарцерга тезроқ тушишни башқа йўли ҳам бор. Бунинг учун минорадаги соқчи тўппа-тўғри йўлагингиздаги назоратчига кўнғироқ қилиши лозим. Лекин тажрибасиз, нўр соқчиларгина бу ишни қилишади. Улар ҳали оддий ҳақиқатни: бундай йўл билан мартабага эришиб бўлмаслигини билишмайди.

Боринги, соқчи сизни сезмади ҳам дейлик. Хўш, у холда деразадан яна нималарни кўришингиз мумкин?

Сиз турманинг кенг, чорбурчак ҳовлисини кўрасиз. Бу ҳовли ўртасида тўрт бўлакка бўлиниб, атрофи минорали деворлар билан қуршалган бошқа бир ҳовли — сайрга мўлжалланган ички ҳовли ҳам бор. Нима учун тўрт бўлакка бўлинган? Азбаройи маҳбусларни биратўла тўртта ҳар хил камерадан сайрга олиб чиқиш учун шундай қилинган. Сайрга ҳаво очиқ бўлса, ҳар куни олиб чиқишади, сайр муддати турмадагиларнинг саноғига боғлиқ. Одатда бу тадбир ўттиз минутдан бир соатгача давом этади.

Сўнг ошхонани, унга туташ касалхонани кўрасиз. Ўнгроқда — ўликхона.

Ва, ниҳоят — баҳайбат темир дарвозага кўзингиз тушади. Дарвозадан одамларни тўда-тўда қилиб олиб киришади, аммо чиқаришга қолганда — биттадан чиқаришади. Бу дарвозадан чиқишнинг учта йўли бор: биринчиси — бегуноҳ бўлсангиз, иккинчиси — қамоққа ҳукм

қилинсангиз, учинчиси эса — бамисоли Цикарадай¹ дарвозани бузишга уринсангиз, аммо... Цикара шохини синдирган тўққизинчи дарвоза худди мана шу бўлади.

Юқорида тасвир этилганларнинг барчаси — турманинг сиртки шакл-шамойили. Хар ҳолда ичида гап кўп бўлса керак, аммо деразамиздан бошқа ҳеч нарса кўринмайди.

Энди ташқи дунё масаласига келсак — рўпарадаги эни юз метрли кўча: пивохона, дорихона, саргарошхона ва телшакдўзлик устахонаси. Бизнинг кузатув пунктимиз — деразадан кўринадиган нарсалар мана шу. Бу пунктнинг танҳо хўжайини Шошиа² бўлади.

Шошиа — камерамизда истиқомат қиладиганлардан бири. Аввалига лақаби деб ўйладим, чунки, биринчидан, кирғийбурун Шошиа чуғурчиққа жудаям ўхшайди, иккинчидан — у, худди чуғурчиқдай, узукун дераза ёнида ўтиради (худди мана шунинг учун ҳам бошқа кунларини карцерда ўтказди). Шошиани карцердан кўрқади деб ўйлапсизми? Асло! Бир куни у менга:

— Сен, азизим Заза, карцердан чикқандан кейин деразадан ташқарига қараш қанақа мазалигини билмайсан! — деб қолди. — Буни фақат Шошиа, қафасда ўтирган ва уни уясида бир жуфт темирқанот палапони кутаётган Шошиагина билади...

Ўша бир жуфт палапоннинг суратини Шошиа ҳар куни камида ўн марта чўнтагидан чиқзади, уларга тикилиб, ҳар гал обидийда қилади:

— Эси йўқ отангизни ер ютса бўлмайдими, болажонларим! Менга ким қўйибди-я маймунжон шарбатига қўл уришни?! Техникумда, завхозлик амалида тинчгина ўтирувдим-ку! Ё пул каммиди у ерда?!. Хаммасига онангиз айбдор, ҳайвондан тарқаган!.. Очофат махлук!... Мен галварсга бу ҳам кам ҳали!

— Ўз хотинингни шунчалик ҳақорат қилишга уялмайсанми, Шошиа? — дейман жаҳлим чиқиб.

— Ў-ў! Сен уни билмайсан, азизим Заза! Туби йўқ ўпқон у! Еб тўймас аждаҳо у!... Мана энди бриллиант узукларини сотиб есин, кўрамиз, қанчага етаркин!.. Менга ўн йил беришади, бу — аниқ!.. Бари бир бу ердан чикқаннимдан кейин паттасини кўлига тутқазиб, кўшним Сиранага ўйланаман! Шу гапим ёдингда турсин!.. —

¹ Ц и к а р а — грузин халқ эрлагининг қаҳрамони — бука.

² Ш о ш и а — грузинча «чуғурчиқ».

Шошиа бирдан жим бўлиб қолади, сўнг нозик бир сирни ошкор қилгандай, қўшиб қўяди: — Дўлмага шунақа устаки!

Камерада мен билан Шошиадан ташқари яна саккиз киши бор. Кечки пайт. Эшик ортида қалитларнинг пақирлагани эшитилади. Назоратчи бўлса керак: оқшомги текширув.

Ха, худди шундоқ. Камера эшиги очилиб, ёпгина нотаниш назоратчи киради — уни биринчи кўришимиз. Хамма ўрнидан туради.

Назоратчи бизни санай бошлайди. «Бир», «икки», «уч» — ҳар биримизга қўлини бигиз қилиб, чертиб чертиб санайди.

Хисобдан адашиб кетмаслиги учун назоратчининг саноидан ўтган киши дарров ўтириши керак — тартиб шунақа.

— Староста ким? — деб сўрайди назоратчи.

— Мен! — деб жавоб берамиз битгамиз ўрнимиздан туриб.

— Фамилиянг?

— Гоголь!

Назоратчи старостага гўлайиб қарайди.

— Исминг?

— Чичико!

— Фамилиянг? — дея қайта сўрайди назоратчи.

— Айтдим-ку, начальник: Гоголь!

Назоратчининг кўзлари қонга тўлади.

— Танангни карцерда чиритаман! — деб бақиради у.

— Янги-да ҳали... — дейди кимдир.

— Пишириб емайсанми, начальник! Фамилиям ростдан ҳам Гоголь¹ бўлса, нима қилай! — деб жавоб қайтаради Чичико пинагини бузмай ва жойига ўтиради.

Назоратчи қовозлар солинган папкани очади, рўйхатга тикилади, сўнг фаромуш бир нигоҳ билан Чичикога қарайди, андак сукут сақлаб туради-да, баланд овозда рўйхатни ўқишга тушади:

— Девдариани!

— Шу ерда.

— Накашидзе!

— Мен!

— Гулоян!

---

¹ Гоголь деган фамилия ўтмишда мустақил қабила бўлган мегреллар орасида учраб туради.

— Шу ердаман!

— Гоголь!

Чичико миқ этмайди.

— Гоголь! — дейди яна назоратчи.

— Мен Гоголь эмасман! — Чичико чийиллаб ўрнидан туриб кетади. — Мен — Толстойман, Илья Чавчавадземан, Дуту Мегрелиман¹, Грибоедовман! Тушунарлими? Гоголь эмасман! Анови лаънати рўйхатингиздан ўчириб, уйимга жўнатворинг мени! Хўпми?!

Кулги кўтариллади. Ёш назоратчи каловланиб, хижолатомуз илжаяди.

— Қаерликсиз? — деб сўрайди у Чичикодан.

— Нахаребаоликман², падарига лаънат! Икки юз йил бурун бобомнинг бобоси ўша ерга ўрнашиб, мегрель бўлиб кетган экан. Унга нима? Ётипти қабрда оёғини чўзиб! Унинг фамилияси дастидан менга кун йўк! Бирор оғиз русча ёки украинчани билсам ҳам майли эди!.. Нима кўргилик бу!..

Чичикони бир амаллаб юпатамиз.

Назоратчи давом этади:

— Чейшвили!

— Мен, ҳурматли начальник!

— Мошиашвили!

— Шу ердаман, азизим, шу ердаман!

— Мебуришвили!

— Шу ердаман!

— Гамцемлидзе!

— Хизматингизга тайёрман!

— Саларидзе!

— Бор!

— Моголадзе!

— Уни ҳали қамокқа олишгани йўк, — дейди биров.

— Соголадзе, — деб хатосини тўғрилайди назоратчи.

— Қидиришяпти!

— Чоголадзе!

— У қўшни камерада, — дейди Гулоян бош бармоғи билан орқасига ишора қилиб.

— Нега унинг фамилияси бу рўйхатга тушиб қолган? — деб сўрайди назоратчи.

---

¹ И л ь я Ч а в ч а в а д з е — грузин адабиётининг классиги. Дуту Мегрели — ёзувчи Д. Хоптарианинг тахаллуси (ўзи — мегрель).

² Н а х а р е б а о — қишлоқнинг номи.

— Мен қаёқдан биламан? — дея елкасини кисади Тигран.

— Биродар, балки Гоголадзени кидираётгандирсиз? — деб сўрайди Шошиа ўта мулойимлик билан.

Назоратчи бир муддат унга тикилиб туради, кейин рўйхатга кўз ташлайди ва унинг гапини тасдиқлаб, бош силкийди:

— Ҳа, Гоголадзе!

— Унда — мен бўлман! — дея ўрнидан туради Шошиа.

Назоратчи папкани ёпиб, старостага юзланади:

— Гоголь! Бешдаги ўнинчида қандай шикоятлар бор? («Бешдаги ўнинчи» — бешинчи қаватдаги ўнинчи камера дегани).

— Ёзиб берайми ё оғзаки айтаверайми? — деб сўрайди Чичико.

— Гапиринг! — дейди қовоғини солиб назоратчи ва яна папкасини очади.

Гоголь бизга кўз қисиб қўяди.

— Бўлмаса, Гамцемлидзе бошлайди! — дейди у жилмайиб.

Гамцемлидзе кўзойнагини тўғрилаб, сўз бошлайди.

— Маълумингизким, биз бошқача маҳбуслармиз...

— Қанақа — бошқача? — дейди ажабланиб назоратчи.

— Гапимни бўлманг, биродар! — дея уни огоҳлантиради Гамцемлидзе қўлини кўтариб. — Сиз рўйхат ўқиганингизда биз жим турганмиз!

Назоратчи анграйганча қолади. Гамцемлидзе давом этади:

— Бизнинг ишларимиз ҳозир тергов босқичида, бинобарин, биз билан мана шу ҳолатдан келиб чиқиб, норасмий, вақтинча ҳибсда турган гражданлар сифатида муомала қилиниши лозим. Бу муомала қаттиққўллик билан раҳмдиллик ўртасида бўлиши керак, яъни демоқчи-манки, тергов тартиб-қоидаларида кўзда тутилган муддат ичида турмада яратилган шарт-шароит бизни тамомила қаноатлантирсин. Зеро, инсоннинг жисмоний ва маънавий имкониятлари...

— Гоголь! — дея мурожаат қилди назоратчи старостага, ияги титраб. — Нима деб валдираяпти бу?

— Лебардега¹ йигирма тўрт кунга йўлланма сўрамоқчига ўхшайди!

¹ Л е б а р д е — Фарбий Грузиядаги курорт.

— Текин йўлланмами? — деб сўради назоратчи.
— Албатта-да! — дея жилмайди Чичико.
— Айт, ўтирсин, ҳозир жинни бўп қоламан!
— Олдин менга, қайта-қайта қилган илтимосларимга карамай, Чернишевскийнинг еттинчи томини нима учун шу пайтгача келтириб беришмаётгани сабабини тушунтиришсин, кейин ўтираман! — деди Гамцемлидзе.

— Шундоқ одам турмада ётса-я! — деб хитоб қилди Тигран Гулоян.

— Ўтиринг, Чернишевский! — деб буюрди Гоголь. — Энди сенинг навбатинг, Чейшвили!

Чейшвили ўрнидан турди.

— Аввал ўзимнинг даъволаримдан бошлаб, кейин бутун камеранинг шикоятларини айтгайми ёки ҳаммасини аралаш-қуралаш қилиб гапираверайми? — деб сўради у назоратчидан. Назоратчи елкасини қисди.

— Ҳаммасини гапиравер! — дедим мен Чейшвилига далда бериб.

— Демак, бундоқ:

Биринчидан. Тахтаканалар қонимизни сўряпти!

Иккинчидан. Чой ўрнига сув беришади!

Учинчидан. Овқат ўрнига силос опкелишади!

Тўртинчидан. Битта устарада ўн кишининг соқолини олишади!

Бешинчидан. Вақтли матбуотни беришмайди!

Олтинчидан. Сиёсий адабиётдан махруммиз!

Еттинчидан. Шахсан менга нон етмайди!

— Уни экскурсияга олиб боришмайди!

— Маоши кам!

— Пойафзали оёғини қисади!

— Хотини — фохиша!

— Хотинимнинг сизларга алоқаси йўқ! — деб қўя қолди у Девдариани билан баҳслашишга юраги бетламай.

— Тигран, сўра-чи, нима учун алиментни тўламаскин? — Девдариани Гулоянга мурожаат қилди.

— Эшитяпсанми, нега хотинингта алимент тўламайсан? — деди Тигран.

— Чунки, биринчидан, болаларимнинг туғилган вақти... э-э... менинг ҳисоб-китобимга тўғри келмайди, иккинчидан, бирортаси ўзимга ўхшамайди.

— Тигран, — деб давом этди Девдариани, — бу галварсга айтиб қўй, агар шу ердан эсон-омон чиқса, болалари ўзига ўхшамагани учун худога шукур

қилиб, Светицховели¹ атрофини чўккалаб уч марта айлансин!

— Эшитдингми? Сиони² атрофини чўккалаб уч марта айланасан!

— Сиони эмас, Светицховели!

— Нима фарқи бор, Лимонжон?

— Нега фарқи бўлмас экан? Светицховели — Мцхетада, Сиони эса — Тбилисида!

— Нима қипти?

— Нима қипти, дейди-я! Мцхетага билет ҳақи фалон пул туради, бу ўз болаларига алимент тўламайди-ю!

Камерада кулги янгради.

Назоратчи ўзининг калака қилинаётганини сезиб, пап-касини шартта кўлтиғига қисди-да, эшикни қарсиллатиб ёпиб, камерадан чиқиб кетди. Биз қотиб-қотиб кулардик. Бирдан эшикнинг дарчаси очилиб, назоратчининг бўғриқиб кетган юзи кўринди.

— Эртага сайрга чиқиб бўпсанлар!

— Ол-а! Головинский³ проспектига олиб борармидинг! Қани, туёнингни шикиллат-чи, ҳе-е сендака!.. — деб ўшқирди Гулоян.

Дарча ёпилди.

ЕГГИ БЕГУНОҲ ВА УЧ ГУНОҲҚОР ФАРИШТА

Болалигимда мени қаттиқ ларзага солган бир воқеа юз берган, ханузгача унутолмайман, эсласам — этим жунжикиб, аъзойи баданимдан совуқ тер чиқиб кетади.

Ўшанда неча ёшдалигимни ҳам аниқ билмайман. Бир куни ойим мени ҳайвонот боғига олиб борди. Аввалига пакана от қўшилган аравачада роса сайр қилдим, кейин маймунлар қафаси томон йўл олдик.

— Қара, худди сенга ўхшайди-я! — деди ойим узун думли кичкина бир маймунни кўрсатиб. Бу қиёсдан ийиб кетиб, ҳамма конфетларимни ҳалиги маймунга бериб юбордим.

Сўнг айиқларнинг олдига бордик. Болалар кўп бўлгани учун ҳеч нарса кўринмасди. Ойим мени кўтарволди.

Айиқларга қараб туриб, маймунларга қараганда уларнинг одамга кўпроқ ўхшашини пайқадим — икки оёқда

^{1,2} Светицховели, Сиони — ибодатхоналарнинг номи.

³ Головинский проспекти — Тбилисидаги Руставели проспектининг эски номи.

туришади, думи йўқ, уйимиз олдидаги бармоксиз тилан-
чидай лимонадни пишанинг оғзидан ичишади.

Кейин бир оёқда турган қарқара билан узоқ мусоба-
қалашдим, бари бир, қарқара ғолиб чикди.

Бир маҳал тоғ такасига кўзим тушиб қолди. У сунъ-
ий қоя тепасида ҳайкалдай қотиб турар, унинг тирик
мавжудот эканлигига ишониш ҳам қийин эди.

— Ҳе-хе-ҳей! — деб қичқирдим у ердан битта тошни
олиб, такага қараб отдим.

Тош такадан икки қадам берига тушиб, пастга дума-
лади. Така қимир этмади, ҳатто киприк ҳам қокмади...
Унинг маънос нигоҳи олисларда кўм-кўк бўлиб ястаниб
ётган Кавказ тоғларига қадалганди.

— Ойи, нега сира қимирламайди?

— Ўйлапти-да, ўғлим... Юра қол, ўн минутдан ке-
йин боғни беркитишади!

Ойимнинг гапига тушунмай, зинғиллаганча кетидан
эргапиб кетавердим. Салдан кейин бир қаватли бино
олдидан чикдик. Ойим қаттиқ пружина қоқилган эшпи-
ни қия очиб, мени ўтказворди. Биз темир қафаслар
ўрнатилган ҳайҳотдай хонага кириб қолган эдик. Димо-
нимга гуп этиб бадбўй хид урилди. Бу мен учун даҳшат-
ли, ақлим бовар қилмайдиган олам эди: баҳайбат ёлдор
арслонлар лоқайд ва бефарқ нигоҳ билан қараб тури-
шар, олачиפור йўлбарслар вазмин қадам ташлаб, қафас
ичида уёқдан-буёққа бориб келишар, бесабр қоплонлар
зир югуриб, ўзларини панжарага уришарди.

Залда биздан бошқа ҳеч ким йўқ эди. Бинонинг на-
риги бурчида исқирт кўк халат кийган бир аёл арслон-
нинг қафасини супурар ва ҳаммаёқни ифлос қилиб таш-
лагани учун йиртқични шанғиллаб қойирди.

Юрагимни бирдан ваҳима босди. Бу улкан зал менга
аллақайси бир золим подшоҳнинг қонли жангда енги-
либ, банди қилинган саркардаю аъёнлари қамаб қўйил-
ган зиндонни эслатди. Мана энди асирга тушганлар те-
мир қафасларда ўтиришибди. Уларнинг баъзилари тут-
қунликка чидаёлмай, жон-жаҳдлари билан қафасни син-
диришга уринишади, айримлари аламларини ичга ютиб,
пинҳона қочиш режасини тузишмоқда, бошқа бирлари
эса тақдирга тан бериб, қисматнинг бундан кейинги зар-
басини кутишяпти.

Кўққисдан залга сукунат чўкди. Йиртқичлар кулок-
ларини диккайтириб, худди бировнинг буйруғини адо
этгандай, бир нуқтага тикилиб қолишди. Катта дарвоза

ланг очилиб, гўшт ортилган иккита аравача пайдо бўлди. Жонворлар увиллаб юборишди. Темир қафаслар зирллаб кетди.

— Ойижон! — дея чинқирганча ҳар тарафдан ёпирилиб келаётган ўкирик ва тарақа-турукдан жон сақлаш илинжида онамнинг оёғига ёпишдим.

Қулоғимга ойимнинг мулоғим овози чалинди:

— Қўрқма, ўғлим! Қўрқма, кўзичоғим!

Шу пайт кўк халатли аёл ўшқириб қолди:

— Нима бало, кўзинг кўрми? Эшикка ёзиб қўйишибди-ку: соат бирдан иккигача — тушлик! Қани, болани юраги ёрилмасдан тез жўнаб қол-чи!

Яна ойимнинг ялинчоқ овози эшитилди:

— Кетамиз, ўргилай, ҳозир кетамиз! Кечиринг бизни!..

Назоратчи эшикни очиб, мени камерага киритворганда вужудимни ҳў ўша олис болалиқда, ҳайвонот боғида кечган туйғулар чулғаб олди. Камеранинг бадбўй ҳиди қафасдаги сасиган гўштларнинг исини, бу ерда истикомат қилувчилар эса ҳайвонот боғидаги жонворларни ёдимга солди. Фарқи шунда эдики, ҳозир ўзим қафасга тушиб қолган эдим...

Бир муддат эшикка суянганча жим туравердим, кейин халтамни цемент полга ташлаб, устига ўтирдим.

Сўриларда ўтирган кишилар менга ошкора синчковлик билан тикилишарди. «Туриб, сўрашсам бўлармиди» деган ўй ўтди кўнглимдан, аммо жойимдан жилмадим.

— Бирорта тирик жон қолдими озодлиқда? — деган овоз эшитилди ногаҳон, кетидан гур этиб кулги кўтарилди. Бу савол кимга қаратилганини англаёлмадим, шундай бўлса ҳам, мулоғим жилмайиб қўйдим.

Яна сукунат чўқди.

— Фамилиянг нима? — деб сўради биров салдан кейин.

— Накашидзе.

— Демак, исминг ҳам бор экан-да?

— Заза.

— Ўғримисан?

Мен овоз чиқаётган томонга таажжуб билан қарадим ва боядан бери фақат бир одам савол бераётганини фахмладим. Бу гаплар сўроққа ўхшаб кетарди.

— Йўқ, ўғри эмасман! — дедим энсам қотиб.

— Хафа бўлма! Мен камеранинг старостасиман, ҳамма

нарсани билишим керак. Тартиб шунақа. Демак, ўғри эмассан... Нима учун қамашди бўлмаса?

— Мен... Қандоқ тушунтирсамикин... Ресторанда бир одамни ўлдириб қўйишди... Ўртоғим билан мен ҳам ўша ерда эдим... Қисқаси...

— Биладан, биладан, сизлар ўлдирмагансизлар! — деб гапимни бўлди у.

— Қаёқдан биласиз? — дедим суюниб.

— Қаёқдан биласиз, эмиш-а? Манови учта гуноҳкор фариштадан бошқа ҳамма бегуноҳ бу ерда, оғайни! — у жилмайиб, уч кишига ишора қилди. Улар ҳам кулиб қўйишди. — Буларнинг гуноҳи шуки, ўзлари айбларига икром бўлишган... Ҳа! Агар милиция жиноят устида қўлга туширмаганда осонликча бўйинларига олишарми-ди?! Парво қилма, йигитча!

— Ростдан ҳам менинг айбим йўқ! — дедим яна ўзимни оқлаб.

— Жуда соз! Қизиги — айбсиз одамни қамокқа олиш-да-да. Айбдорни қамашдан ўнғайи борми, оғайни!

Камерадагилар яна хахолаб кулишди.

— Мана бу ерда, менинг ёнимда ётасан. Жойлаша-вер!

Мен индамай халтамни пастки сўрига ташладим.

— Энди сўрашиб қўяйлик! — шундай деб, староста қўлини узатди.

— Салом! — дедим мен унинг қўлини маҳкам қисиб.

— Исмин Чичико, фамилиям Гоголь! Фақат нега бунақа фамилия деб сўрама, илтимос. Гоголь — вассалом! Уқдингми?

Мен старостага ишонқирамай қарадим, сўнг кулиб юбордим.

— Биладан, бу ерда — биримиз Гоголь, биримиз Пушкин, биримиз Толстой, яна биримиз Наполеонимиз!

Ёшасига кулги кўтарилди. Гоголь ҳам кулди, бегуноҳлар ҳам, бунни қарангки, бояги учта гуноҳкор фаришта ҳам кулди...

Турма ҳаётига, ўз камерамга, маҳбусларга назоратчи-га, коменданту фельдшерларга ва айникса, ҳар куни ҳоли-миздан хабар олиб турадиган Нуну исмли фельдшер кизга аста-секин кўникиб қолдим.

Нуну эшик дарчасидан ула суртилган бурни ва обдан бўялган лабларини ичкарига суқиб, узун киприкларини

пирпиратар, ўттиз иккита опшоқ тишини ярқиратиб жил-маярди-да:

— Хўш, аҳволлар қалай, жиноятчиларим? Кимнинг қаери оғрияпти? — дея ҳар куни бир гапни такрорларди.

Ҳамма касалликка қарши унинг биттаю битта — люминал деган дориси бор эди. Ким «ихх» деса, люминал бериб кетаверарди. У ҳар келганда биз учун баҳор келгандай бўларди. Дарчадан бош сукиши билан камерадаги ўн киши бараварига эшикка ташланардик. Нуну қўрққан киши бўлиб, шоша-пиша дарчани ёпарди. Аммо сал ўтмай, худди булут орасидан чиққан куюшдай, яна мўраларди.

Биз учун — ҳаловатни, кўнгилхушликни ва аёл меҳрини соғинган эркаклар учун — ўзининг, бамисоли ҳинд худоси Шивадай, минг турли қиёфада кўринишини Нуну хаёлига ҳам келтирмасди. Унинг қиёфасида биров — синглисини, биров — қизини, бошқа биров — дўстини, яна бировлар — қонни жунбушга келтирадиган сулув аёлни кўрарди. Буни тасаввур этиш қийин, лекин айнан шундай эди... Шунинг учун ҳам Нунуга бўлган муносабатимизни ҳеч қайсимиз ошқора ифода этмасдик. Шунинг учун ҳам ҳар гал Нуну келиб кетганидан кейин камерага оғир сукунат чўкар эди...

Айни баҳор. Аллақачон қалдирғочлар учиб келишган. Аммо бизнинг гўшамизда баҳордан дарак йўқ. Қалдирғочлар ҳам кўринмайди. Нима учун улар турма деворларига ин қуришмасикин-а? Буни ҳеч ким билмайди. Эҳтимол, «илохий қуш» бўлгани учун оллоҳнинг бандалари чекаётган ситамларни кузатишга қалдирғочларнинг юраги дош беролмас? Турмадан доимо сассиқ ҳид анқиб туради. Балки шунинг учундир? Ёинки турма чўп тикилган ари инидай ғала-ғовур, нотинч бўлгани сабабли шундаймикин-а? Турманинг муқим соҳиблари йўқ, бу ерда одамлар тўхтовсиз алмашилиб туради, қалдирғоч эса осойишга масканга, инсон меҳрига талпинади, «ўз» хонадони эгаларига ипсиз боғланиб, ҳатто уларнинг қиёфаларини ҳам эслаб қолади. Бойси шудир эҳтимол? Ёки турмага офтоб тушмагани сабабмикин? Хуллас, нима учун қалдирғочлар турма деворларига ин қурмаслигини ҳеч ким, ҳеч ким билмайди...

— Салом, ўғрилар! Салом, талончилар! Салом, қотиллар, фирибгарлар, порахўрлар, чайқовчилар, каззоблар! Салом! Туринглар, ер юткурлар!

Бу — Шошиа.

У ҳаммадан олдин уйғонади. Аслида-ку икки соатдан кўп ухламайди. Лекин бир йилга арзигулик туш кўради — ажойиб-ғаройиб, яхши-ёмон, афсонавий тушлар. Яхши туш кўрганда суюниб уйғонади-ю, аммо сал ўтмай, хомуш тортиб қолади. Яна эски дийдиёсини бошлайди:

— Ўлганим яхши бу кунимдан, азиз болажонларим! Ота бўлмай, ҳар нарса бўлай! Нима еб, нима ичяписизлар, дўндикқиналарим? Шайтон йўлдан оздирди мени — ўша қасофат маймунжон шарбатига бало бормиди?! Ҳаммасига онангиз сабабчи, ярамас, очофат махлук!..

— Бўлди, Шошиа, эрталабдан обидийда қилма! Биз ҳам одаммиз, бизнинг ҳам болаларимиз бор! Раҳминг келсин! Озгина ухлайлик! — деб ёлворади Мебуришвили.

— Ҳў, эшак! Болаларингни яхши кўрсанг, нега тўнкадай думалаб ётибсан? Чиқ буёққа, биргалашиб йиғлаймиз!

Мебуришвили қўл силтаб, бошига ёстикни босади.

— Салом, Заза! — дейди Шошиа менга.

— Салом, Шошиа! — дея алик оламану ўрнимдан тураман. Бари бир энди ухлаб бўлмайди.

— Уйғотвордимми?

— Йўк, нега энди!

— Одамлар, ростини айтинг, хафа қилиб кўйдимми? — дейди у ичи ғаш бўлиб.

— Йўк, йўк, Шошиа! Олавер келган жойидан!

Дарвоқе, Шошианинг қўлидан бировни хафа қилиш келармиди? Шошиа — бахтсиз одам! Чекига тўқсон тўртинчи модда тушган — олти йилдан ўн беш йилгача. У ҳеч кимдан хафа эмас, ҳаммасига ўзини айбдор деб билади. Турмадан тезроқ чиқиш, палапонларини тўйиб-тўйиб бағрига босиш учун ҳамма нарсага тайёр, кейин нима бўлса бўлар...

— Ҳаётимни қайтадан бошлайман, Заза! Хотинимни ҳайдаб, Сиранга уйланаман! Дўлмани қийворади-да лекин! Кейин лаш-лушларимни йиғиштираману қишлоққа кетаман... Уй қураман, ток экаман!

— Қаерга ток экасан? — деб сўради Тигран.

— Қаерга бўларди? Ерга-да! — деди Шошиа ажабланиб.

— Қайси ерга? Гултувакками?

— Нега гултувакка бўларкан? Оддий ерга! Ўзимнинг еримга!

— Ким сенга ер беради?
— Ким беради? Давлат беради!
— Қайси давлат?
— Қайси давлат дейди-я? — Шошиа сакраб туриб кетади. — Ҷзимизнинг давлат!

— Сени қамаб қўйган ва бир ҳафтадан кейин ўн беш йилга ҳукм қиладиган давлатми?

— Вой, қанақа одам бу ўзи! — дейди Шошиа жигибийрон бўлиб. — Тилинг танглайингга ёпишгур зикна, худбин! Илойим, тананг мана шу турмада чирисин! Нима, мени шу ерда ўлади, деб ўйлаяпсанми? Амнистия бўлмас эканми? Демак, Тигран Гулоянга, бир парча ерни менга раво қўрмаган ноинсоф Тигранга тикилиб жон берарканман-да? Ҳе, нокас, итфеъл!

— Нима ёмонлик қилдим сенга, мараз! — дейди Тигран жижиниб. — Нима, мен ер министримами? Сенга ер бермайман, дедимми? Бу ҳақда пулни супуриб олаётган пайтингда ўйлашинг керак эди, билдингми?

— Эшитяпсизларми? Эшитяпсизларми, одамлар?! Бу қотил мени мараз деяпти! — деб қичқиради Шошиа.

— Ким қотил? Мен қотилманми? — Тигран ўрнидан туради.

— Қани, ўтир-чи жойингга! — деб буюради Девдариани Тигранга қарамай.

— Лимон, азизим, ўтираман, лекин буни гапини қара, — дейди Тигран дарров паштидан тушиб. Лимон — Девдарианинг лақаби.

— Бўпти, ўтир!

— Лекин мени қотил демасин...

— Тонегид¹ ўрмончини ким ўлдирган? Менми? — деб сўрайди Шошиа.

— Деҳқонларга ўтин бермагани учун ўлдирганман уни!

Камерадагилар хохолаб кулишади, Тиграннинг ўзи ҳам кулади.

— Ҳе, марабдалиқ Арсен² бўлмай кет! Дедҳқонларнинг ҳомийси! Буни терговчинингга айтасан! — деб маслаҳат берган бўлади Шошиа.

— Айтаман!

— Айтиб кўр-чи, ишонармикин гапингга?

---

¹ Тонети — қишлоқнинг номи.

² Марабдалиқ Арсен — крепостнойлик истибодига қарши курашган халқ қаҳрамони (Арсен Одзелашвили).

— Ишонса, сен билан шу ерда ўтирармидим, каллаварам!

— Хой, яхшилар, ўғрилиги билан мақтанган одамни эшитганмисизлар? Уялмаганини қаранглар-а?

— Бас қил, Шошиа! Жонингга тегмадими ади-бади айтишиш? — дейди Лимон.

Девдарианидан ҳайикқан Шошиа жим бўлиб қолади.

Камерага бир лаҳза сукунат чўқади. Шошианинг:

— Келди! деган овози эшитилади бир маҳал.

— Ким келди? — деб сўрайман мен.

— Анови пияниста-да! Ана, пивохомага яқинлашди! Пулни қўйди!.. Қуй, қуйсанг-чи, ноинсоф! Тўлдириб қўй! Қўрмаяпсанми, қўллари титраяпти!.. Ҳа, ана қуйди... Вой, вой, нима қияпти?.. Эси жойидами?

— Нима гап, Шошиа?

— Пуфляяпти, аҳмоқ! Қўпигини пуфляяпти! Ё тавба!.. Ичавермайсанми, галварс!.. Ҳа, баракалла!

— Хўш, Шошиа, ичдими?

— Ичди! Лабини ҳам артди!.. Оҳ, қанийди ҳозир бир кружка яхдек пиво бўлса! Бир кружкагина!..

— Қўнглинг яна нималарни, тусаяпти, Шошиа? Орзуга айб йўқ! — деб ҳазиллашади Лимон.

— Фақат бир кружка пиво! — дея инграйди. Шошиа.

— Шунинг ўзими? — деб сўрайман мен.

— Эҳ, азизим Заза! Пиво нима экан! Қанийди қанот бўлса! Бир жуфт енгил, бақувват қанотинг бўлсаю кенгликларга парвоз қилсанг!

— Учавер! Чуғурчиқсан-ку!

— Қанот-чи? Қанотни қаердан оламан?

— Қанотинг бўлади!

— Қачон, азизим, қачон?

— Ўсади, Шошиа, ўсади! Ҳали палапонсан! — дейди

Тигран.

— Энди ўсмайди! Суюнавер, Тигран! Кеча туш кўрдим — ҳеч қачон қанот бўлмайдименда!

— Қанақа туш кўрдинг?

Шошиа қўшиқ бошлайди:

— *Соят-Нова¹ тушимга кирди,
Бас қил! — деди ишгини энди.
Нимаики қўлингдан кетди,
Билки, бегонага nasib этди!*

¹ С о я т-Н о в а (1712–1795) — улуг арман шоири. Арман, грузин, озарбайжон тилларида шеърлар ёзган.

— Буздинг, Шошиа! Унакамас!

*— Йишинг билан ер сувга тўлмас,
Йўқотганни қайтариб бўлмас.*

— дея уни тўғрилайди Тигран.

— Бунинг менга ахамияти йўқ. Сояг-Нованинг дарди бошқа, менинг дардим бошқа! — дейди Шошиа ва давом этади:

*— Дўстларим, мен дунёга меҳмон!
Меҳмон эса кетмоғи аён...
Прокурорни алдаса бўлар,
Судьядан ким қочиб қутулар?!.*

— Ёпирай! Ўзинг тўқияпсанми? — дея таажжубланади Тигран.

— Нимани тўқийман? Қўшиқ айтяпман! — дейди Шошиа хўрсиниб.

*— Прокурорни алдаса бўлар,
Судьядан ким қочиб қутулар?!.*

Шошиа — чуғурчиқ, аммо қўшиқ айтганда булбул бўлиб кетади. Шошиа қўшиқ бошласа бутун турма нафасини ичига ютади. Бошқаларни билмадим-у, лекин қўшиқ айтгани учун Шошиани карцерга олиб кетишмайди. Шошиа куйласа Тигран сувга бўккан кучукдай мунғайиб қолади.

Шошиа эркинлик ва қўшиқ учун туғилган... Аммо нодонлиги туфайли турмада ўтирибди. Э, аттанг!..

ЧИН СЎЗ

Камера эшиги шарақлаб очилди. Назоратчи кўринди. Ҳаммамиз ўрнимиздан турдик.

— Чик, Накашидзе! — деди у.

— Нарсаларим биланми? — деб сўрадим мен.

— Йўқ, курук ўзинг!.. Сўроққа юр!

Мен шошмасдан камерадан чикдим.

— Тезроқ юр, қўлингни орқага қил! — деб буюрди назоратчи.

Буйруқни бажардим.

Йўлакдан ўтиб, зинапоядан ҳовлига тушдик.

Мен олдинда, назоратчи — орқада.

Рўпарадаги бинодан бир маҳбусни олиб чиқишди — сўроқдан келаётган бўлса керак.

— Деворга ўгирилиб, тўхтаб тур! — деб буюради назоратчи.

Мен бу буйрукни ҳам бажараман.

Халигилар яқин келишади.

— Салом, Арсен! — дейди бегона назоратчи меникига.

— Салом!

— Чекишдан борми?

— «Прима»-да, майлими?

— Стрихнин бўлмайди! Жа сиқилиб турибман! — дейди у. — Нега бақрайиб турибсан? Бор, эшикни олди-га бориб тур! — деб буюради сўнг ўз маҳбусига. У эшикка қараб юради.

— Ўғрими? — деб сўрайди менинг назоратчим.

— Ха. Сеники-чи?

— Қотил.

— Хм, кўринишидан одамга ўхшайди... Кўча-кўйда кўриб қолсанг — билмайсан ҳам кимлигини! — дейди бегона назоратчи.

— Нима бўлди, нега кайфиятинг бузук? — деб сўрайди менинг назоратчим.

— Болам касал... Дўхтир битта дори ёзиб берувди — ҳеч қаердан тополмаяпман.

— Яҳудийлардан сўрамадингми?

— Э, бефойда...

— Қанақа дори экан?

У гимнастёркасининг кўкрак чўнтагидан бир парча қоғоз чиқазиб, ҳижжалаб ўқиди:

— Кор-да-рон. Эшитганмисан?

— Йўқ.

— Хўп, омон бўл.

— Омадингини берсин!

Биз рўпарадаги бинога кирдик, иккинчи қаватга чиқиб, 36-хона олдида тўхтадик. Назоратчи эшикни қия очди.

— Йўқ экан... Киравер, кутиб турамиз, ҳозир кеп қолади.

Назоратчи терговчининг креслосига ястанди, мен унинг тўғрисига — стулга ўтирдим. Столда Ростом Амилахвари билан менинг делом ётарди. Назоратчи делони очиб, энг устида турган қоғозга кўз югуртирди-да, папкани «шап» эткизиб ёшиб, менга қаради.

— Вино ўлсин-а! Хароб қилади одамни, адою тамом

қилади! Бир куни десанг, Сололакида¹... — махбус билан гаплашаётгани ёдига тушиб, бирдан хушёр тортди.

— Сен ўлдирганмисан? — деб сўради у кўзларимга тик қараб.

— Йўқ! Мениям, ўртоғимниям алоқаси йўқ бу ишга!

— Демак, ўзини-ўзи ўлдирибди-да? — назоратчи истеҳзоли жилмайди.

— Қанака одамсилар ўзи? Нега менга ишонмайсизлар?! Минг марта айтдим-ку: биз ўтирган стол ёнига бир маст одам келди, нимадандир жаҳли чиқиб, ўртоқларига қараб шишани улоқтирди.

— Столингизни ёнига келдимиз?

— Ҳа!

— Жаҳли чиқиб кетдимиз?

— Ҳа!

— Шишани улоқтирдимиз?

— Ҳа, шишани улоқтирди! — дедим мен ва сув қуйилган графинга кўз қиримни ташладим. Назоратчи графинни ўз олдига суриб қўйди.

— Ўзининг столида шиша йўқ эканми?

— Ҳа, йўқ экан!

— Қани, стулингни бу ёққа узат-чи? — деб қолди назоратчи.

— Қанаққиб узатаман, полга қоқиб қўйилган-ку!

— Нима учун қоқилганини биласанми?

— Махбус сенга ўхшаган терговчининг бошига тушириб қолмаслиги учун! — дедим ғазабим қайнаб.

Назоратчи кулиб юборди.

— Менимча, аксинча!

Энди мен кулдим.

— Нега мен ўлдирмаганимга ишонмайсан?

— Балки ишонарман, лекин нима билан исбот қиласан?

— Исбот қиламан!

— Илойим, омадингни берсин...

— Бари бир ишонмаяпсан!

— Биласанми, бир томондан, ишонгим келади — башарангдан унақага ўхшамайсан. Иккинчи томондан эса, нобуд бўлган одамни эсласам... Тасодифан ўлдириб қўйдим, десанг ҳам бошқа гап эди...

— Тасодифанга бало борми! Мен ўлдирганим йўқ!

Хонага терговчи кирди. Биз ўрнимиздан турдик.

¹ С о л о л а к и — Тбилисидаги районнинг эски номи.

— Мана, начальник, опкелдим! — деб рапорт берди назоратчи.

— Ха, яхши. Йўлақда кутиб тур, — деди терговчи жойига ўтираркан.

Назоратчи чиқиб кетди-ю, шу захоти изига қайтди:

— Узр, начальник, сигаретини опкетиб қобман! — У шундай деб, олдимга, стол устига бир кути «Прима» билан бир кути гугуртгни қўйди-ю, хонадан тез чиқиб кетди. Кўнглим бузилиб, томоримга бир нарса қадалгандай бўлди.

Терговчи Гагуа қамоққа олинган кунимиздан бери бизнинг ишимиз билан шуғулланади. Тўғриси, терговни тугатиб, айбномани ёзиб қўйган, делони прокуратурага топшириш учун фақат бизнинг имзо чекишимизни кутяпти. Лекин биз айбномага қўл қўйишдан бош тортяпмиз. Гагуага қолса-ку, аллақачон топширворади-я — имзомизга нон ботириб ермиди — гапига қараганда, унга бир расмиятчилик халақит бераётганмиш: ўша беҳосият оқшом столимиз ёнига келган ва мана шу машмашаларга сабабчи бўлган одам ҳалигача сўроқ қилинмапти. Бир ойдан ошди — мияси лат еган Акакий-Како-Каки касалхонада ётганмиш.

Шанба ва якшанбадан ташқари ҳар куни Гагуа мени кабинетига чақириб, бир хил саволни бераверади. Мана, ҳозир ҳам рўпарамда, креслода ўтирибди. Нима дейиши, нима қилиши, қасққа қараши — хуллас, бутун хатти-ҳаракатлари ёд бўлиб кетган менга... Унга разм солиб ўтириш — азобнинг ўзгинаси!..

Ҳозир кителининг чўнтагидан тароқни олади... Олди.

Яккам-дуккам сочини тарайди... Таради.

Тароқни пуфлаб, чўнтагига солади... Солди.

Дераза ёнига бориб, уни очади... Очди.

Яна жойига ўтиради... Ўтирди.

Кейин миқти бармоқлари билан столни чалиб туриб: «Хм-ха-а...» дейди.

— Хм-ха-а... Хўш, қачонгача қайсарлик қиласан, а?

Ё тавба, калласи хумдай-у, пешонаси икки энликки-на-я!

— Сендан сўраяпман! Оғзинга талқон солиб ўтиравасанми?

— Ўртоқ Гагуа... — дейишим билан дамимни қирқди:

— Мен сенга ўртоқ эмасман! Мен — милиция капитани Виктор Адольфович Гагуа, терговчи бўламан.

— Милиция капитани Виктор Адольфович Гагуа, терговчи, ахволингизни тушуниб турибман, лекин сиз ҳам ўзингизни менинг ўрнимга қўйиб кўринг-да...

— Накашидзе, қасддан ўлдиргансан, демаяпман. Кайф устида бошига шипа билан туширгансан, шундан ўлган. Бу ҳолат айбингни анча енгиллаштиради.

— Мен бировнинг шафқатига муҳтож эмасман, муҳтарам терговчи, ҳақиқат тикланса бўлди!

— Ҳақиқат тикланган. Саккизта гувоҳнинг берган маълумотлари орқали тикланган. Сен бу маълумотларни ўқигансан.

— Ҳурматли терговчи, юз марта айтдим сизга: бу одамлар бошқача маълумот бериши мумкин эмас. Уларнинг ўрнида мен ҳам шундай қилган бўлардим.

— Сенга яна нима керак?

— Бутун умидим Акакий Харабадзедан.

— Жабрланувчи Харабадзе сени ва ўртоғингни дастидан ана кетди-мана кетди бўлиб ётибди. Мияси лат еган.

— Кутамиз!

— Узоқ кутишинга тўғри келади, Накашидзе! Ундан ташқари, Харабадзенинг гувоҳлиги мен учун кўпам зарур эмас. Мени бошқа нарса қизиқтиради, икковингиздан қайси бирингиз қотил — сенми ёки Амилахварими? Дарвоқе, бунинг ҳам унчалик аҳамияти йўқ. Судда ўзинглар келишиб оласизлар. Лекин шуниси аниқки, сизлар кўрқоқ ва нотавонсизлар! Бир одамнинг ёстигини қуригиб, энди бировга тўнкаб ўтирибсизлар!

— Мен ҳеч кимга тўнкаётганим йўқ. Шипани Харабадзе олди!

— Уялмайсанми, Накашидзе! Ўйлаб гапирсанг-чи: Харабадзе сизларнинг столингиз ёнига келади, шипани олиб, ўз ўртоғига отади, шундайми?

— Ҳа!

— Ўша шипани ўзининг столдан олса бўлмасканми?

— Олса бўларди.

— Нега тихирлик қиласан?

— Лекин у мен айтгандай иш тутиши ҳам мумкин-ку, ахир?

— Йўқ, мумкин эмас.

— Нега? Нима учун? Олдин ўзидан сўраб кўринг!

— Накашидзе, айбни бўйинга олмаслик ҳам жиноятга қиради!

- Бегуноҳ одамни қамаб қўйиш-чи?
- Бегуноҳ дейсанми?
- Харабадзени сўроқ қилинг!
- Бўпти. Сўроқ қиламиз. Агар у, Накашидзе билан Амилахвари ўлдирди, деса-чи? Унда нима бўлади?
- Агар озгина виждони бўлса, бунақа демайди!
- Айтса-чи? Нима бўлади унда?
- Унда... Унда... — мен дудукланиб қолдим.
- Ростдан ҳам шунақа деса-я? Ростом иккаламиз ўла-миз-ку унда!
- Балки у ҳеч нарсани эслаёлмас?
- Ё алҳазар, бунақа бўлиши ҳам мумкин-ку!
- Ўлиб қолса нима қиласанлар?
- Нима? Нима деяпти? Харабадзе ўлади? Йўқ, мумкин эмас! Ўлишга ҳаққи йўқ уни! Энди шуниси қолувди! Бизни хароб қилиб, ўлиб кетаверарканми?! Ўлишдан осони борми! Йўқ, у яшашни керак! Харабадзе ўлса — мен ҳам, Ростом ҳам, оналаримиз ҳам адою тамом бўламиз!
- Йўқ, ҳурматли терговчи! Харабадзенинг ўлишга ҳаққи йўқ! — дея қичкирганча ўрнимдан туриб кетдим.
- Ҳа-а-а... Сендақа сурбетни энди кўришим, Накашидзе! Майли, айбномага қўл қўйгин, шу билан можаро тугайди... Уёғини сўрасанг, Амилахвари аллақачон айбига иқрор бўлган.
- Ёлвон! Бирорта сўзингизга ҳам ишонмайман! Амилахвари билан юзлаштиринг!
- Балки бош овриғингни босиш учун боржом керак-дир?
- Майна қияпсизми?
- Накашидзе, тушунсанг-чи: ҳамма далиллар сенга қарши! Сени фойданга гувоҳлик берадиган бирорта одамнинг номини айтсанг, шу бугуноқ қўйвораман!
- Ўша одам менман, менинг ўзимман!
- Сен?!
- Ҳа, мен!
- Менинг бирорта сўзимга ишонмайдиган одамга мен нима учун ишонишим керак?
- Чин сўзимга ишонинг! Менинг бошқа гувоҳларим йўқ!
- Чин сўз эмиш-а... — деди терговчи. — Адлия чин сўзга суянолмайди... Йўқ, биродар, мен ҳатто отамнинг чин сўзига ҳам ишонмайман...
- Демак, ер юзида инсоф, диёнат, ишонч деган нарсалар йўқ экан-да?!

- Бундай тушунчалар Жиноят кодексида кўзда тутилмаган.
- Лекин бошқа — ахлоқ кодекси ҳам бор-ку!
- Накашидэ, Жиноят кодекси юксак ахлоқли кишилар томонидан тузилган!
- Амилахвари билан учраштиринг!
- Йўқ!
- Онамни кўрай бўлмаса!
- Ҳаққим йўқ. Тергов ҳали тугамаган.
- Унда мени бошқа чақирманг! Бари бир саволингизга жавоб бермайман.
- Ихтиёр ўзингда... — Терговчи кўнғироқ тутмачасини босди.
- Олиб кетинг! — деб буюрди у хонага кирган назоратчига. — Сен гўдаксан, Накашидэ! Агар ҳуқуқим бўлганда биқинингдан дарча очиб қўйган бўлардим!
- Начора, муҳтарам терговчи, иккаламизнинг ҳам ҳуқуқимиз йўқ, акс ҳолда мен ҳам башарангизга бошлаб туширдим! — деб жавоб бердимү кабинетдан чиқиб кетдим.

«КАРТЛИС ЦХОВРЕБА»¹

Гигла Мошиашвили (пастдаги сўри, иккинчи қатор) — йигирма беш ёшлардаги камтар, камсуқум йигит. Ҳибсга олинмасдан аввал Гаградаги пойафзал дўконида сотувчи бўлиб ишлаган. Локланган фактурасиз туфлиларни устига қўйиб сотаётганда қўлга тушган.

Гигла — яхши одам. Уйидан посилка келса, ҳаммага баравар тақсимлайди, аммо ўзи бировникига қўлини ҳам теккизмайди, айниқса гўшт бўлса.

Уззукун сўрида ўтирганча бисотидаги биттаю битта бемаъни қўшиқни минғирлаб чўзаверади:

*Мен севаман Сабуртало дўконларин,
Ога-ини сотувчилар — жухуд бари.
Драпми ё коверкотми, хўп, ўраймиз,
Ўзи икки юз сўм — биз беш юз сўраймиз...*

*Мол сотилар, пуллар қўлдан-қўлга ўтар,
Бечора жухудим, сени қамоқ кутар...
Севаман-ей Сабуртало дўконларин,
Ога-ини сотувчилар — жухуд бари...*

¹ «К а р т л и с ц х о в р е б а» («Грузия ҳаёти») — XII асрдан бошланган грузин йилномалар тўплами. Грузиянинг қадимги ва ўрта асрлар тарихини ўрганишда муҳим манба.

— Хей одамлар, бунака беғам инсонни сира кўрган-мисизлар? — деб хитоб қилади Шошиа ўз сўрисидан туриб. — Кўшиқ айтишдан бошқа ташвиши йўр-а!

— Нега ташвиш қилишим керак экан, азизим Шошиа?! — деб жавоб қайтаради Гигла хотиржам. — Бугун бўлмаса, эртага бари бир чиқиб кетаман.

— Чикасан-а! Сенга ўхшаганларни кўйиб юборишганда, мен аллақачон уйимда ўтирган бўлардим!

— Мен турмада ётишим мумкин эмас. Мана кўрасан, бугун бўлмаса, эртага: «Мошиашвили, нарсаларингни олиб чиқ!» — деб қолишади.

— Нега турмада ётиш мумкин эмас сенга? Депутатмисан?

— Ҳа, депутатман! — деб кулади Гигла.

— Нима учун шу пайтгача яширдинг, галварс? Нарсаларингни йиғиштириб, тез жўнаб қол!

— Кетаман, Шошиа, кетаман! Бошқаларга озгина вақт бер!

— Кимга?

— У ёқда қолганларга-да. Улар бир пуд бўлсаям олтин тошиб, мени бу ердан олиб чиқиб кетишади. Мана кўрасан! — Гигла шундай дейдию яна ашуласини бошлайди:

*— Севаман-ей, Сабуртало дўконларин,
Ова-ини сотувчилар — жухуд бари...*

— Менга қара, — деб кўшиқни бўлади Шошиа. — Бас қил энди! Сенда овоз ҳам, нафас ҳам йўқ! Бизга раҳминг келсин!

— Кўявер, Шошиа, айтса айтавермайдими! Сен айтганинда ҳам жим турамиз-ку! — Девдариани Гигланинг ёнини олади.

— Лимон, азизим! Мен мунгли кўшиқларни айтаман! У-чи?.. Бир кулоқ сол: маза-матра борми сўзларида?

Тигран иккаламиз шахмат ўйнаймиз. Шовқинни эшитмаслик учун у кулоқларига бармоғини тикади.

— Шох! — дейман мен.

— Шох эмас, киши! — дейди Тигран.

— Узр. Киши!

Тигран шахмат тахтасига узоқ тикилиб қолади.

— Нима билан? — деб сўрайди кейин.

— От билан.

¹ К и ш и — грузинча «шоҳ».

— От эмас бу, суворий!
— От бу, тентак! Суворий деб отнинг устидаги одамни айтишади.

— Ха-а! — дейди Тигран хайрон бўлиб.

Мен отни олиб, Тиграннинг кўзига тутдим.

— Яхшилаб қара-чи, устида одам борми?

— Йўқ.

— Демак, нима экан бу?

Тигран менинг отимни кўлимдан олиб, жойига қўйди.

— Накашидзе, ҳамма газеталарда, Петросян Фишерга суворий билан киши эълон қилди, деб ёзилган. Нима учун шундай деб ёзишган бўлмаса?

— Билмайман.

— Билмасанг, овозингни ўчир, ҳамма нарсани ўз номи билан айт!

— Қотил Гулоян!.. — деб бошладим мен.

— Мен қотил эмасман!

— Қотилликда гумон қилиниб, иши терговга тушган гражданин Гулоян! Оқ доналар билан ўйнаётган ва қотилликда гумон қилиниб, унинг иши ҳам терговга тушган гражданин Накашидзе ўзининг суворийси билан сизнинг қора қиролингизга киши эълон қилади!

— Ха, бу бошқа гап! — деди Тигран мамнун бўлиб. — Лекин... Лекин бу киши эмас, мот-ку...

— Мот эмас, шамати!¹ — дедим гапини тўғрилаб.

— Бўпти, ўзим биламан! — Тигран ичида шахмат доналарини сўкиб, ўрнидан турди, бориб сўрига чўзилди.

Алами таркагунча бир оз кутиб турдим, кейин секин овоз бердим:

— Тигран...

— Нима дейсан?

— Илтимос, кўрпага яхшилаб ўранвол, умуман, ўзингни эҳтиёт қил!

— Сенга нега тапвишим тушиб қолди? — таажжубланиб сўради у сўридан бошини кўтариб.

— Худо кўрсатмасин, ўлиб-негиб қолсанг, шўрлик грузин тилимизнинг ҳоли нима кечади?

Камерада кулги кўтарилди.

— Ҳе, бор-э! — деди ва яна ўзини сўрига ташлади.

Мошиашвилига-ку шахмат донасини от дейсанми, асп

---

¹ Ш а м а т и — грузинча «мот».

дейсанми, хачир ё эшак дейсанми — фарқи йўқ... У сўрисида чордона курволиб, минғирлагани минғирлаган:

— Драмми ё коверкотми, хўп, ўраймиз,
Ўзи икки юз сўм — биз беш юз сўраймиз...
Мол сотилар, пуллар қўлдан-қўлга ўтар,
Бечора жухудим, сени қамоқ кутар...

— Менга қара, Гигла, қўшиқни охиригача биласанми? — деб сўраб қолди бирдан Лимон.

— Албатта, азизим, албатта, — деди Гигла.

— Энг охиригача-я?

— Ҳа-да! Сўзларини ёддан ўқиб берайми?

— Сўзларини кейин ўқиб берасан, ҳозир овозингни ўчирмасанг, бошингни ахлат челагига тикаман! — деб пўпса қилди тоқати тоқ бўлган Лимон.

— Ана, айтмадимми? Ҳамманинг жонига тегдинг, Гигла! — Шошиага дарров жон кирди.

— Нега унақа дейсан, Лимонжон? Ҳозиргина ўзинг «майли, айтаверсин!» — дединг-ку! Шунинг учун айтяпман-да, — деди Мошиашвили норози бўлиб.

— Жа чўзвордингда ўзинг ҳам. Бўлди, бас қил!

— Тўхтат, Гигла, биласан-ку: турманинг хўжайини ким — ўғри! — дея гапга аралашди қабристоннинг собиқ директори Мебуришвили. Лимон унга Лабрадор деб лақаб қўйганди.

— Ҳурматли Чичико, — Гигла Гоголга мурожаат қилди, — сиз старостасиз. Қани айтинг-чи: ўғрилар ҳақиқатан ҳам турманинг хўжайиними?

— Ҳа, Гигла, шунақа! Илойим, ўзларидан ортмасин.

— Оббо, бу нима кўргилик! У ёқда Обэхээснинг дастидан тинчлик йўқ, бу ерда Девдариани зуғум қиладди... Нима қилсамикин, қаёққа қочиб қутулсамикин?! — деб ғўлдиради Мошиашвили.

— Исроилга-да, азизим Гигла, Исроилга! — маслаҳат берди Чичико.

Шу пайтгача суҳбат осойишта, ҳазил-мутоиба йўси-нида кечаётган эди. Бирдан, қутилмаганда, Мошиашвилининг ранги оқарди, сўнг қизарди, сўрида ялпайиб ётган Гоголнинг олдига чопиб бориб:

— Нима дединг? Тағин бир қайтар! — деди у тишларини гичирлатиб.

Чичико анграйиб қолди.

— Сенга айтяпман: ҳалиги сўзларингни яна бир қайтар! — деб такрорлади овозини кўтариб Гигла.

— Мошиашвили, сенга нима бўлди? Ўзингмисан ё менга шунақа кўриняпсанми?

— Ўзимман, Гигла Мошиашвилиман, сендан, Чичико Гоголдан сўраяпман: қайтар, нима дединг ҳозир?

— Қайтаришим мумкин. Мошиашвили, лекин барибир энди эшитмайсан!

Гоголь ўрнидан сапчиб турди-да, иккала қўли билан Гигланинг гирибонидан олиб, ердан даст кўтарди... Гигланинг юзи бўғриқиб кетди, аммо миқ этмади, жимжилогини ҳам қимирлатмади.

— Чичико, қўйсанг-чи! — деди Девдариани.

Чичико Гиглани исканжасидан бўшатди. У индамай ўз жойига бориб ўтирди.

— Нима ёмон гап айтди сенга? — Девдариани кулиб туриб Гиглага мурожаат қилди. — Исроилга кет, деди. Хўш, нима қипти? Исроилга кетаётган яҳудийлар озми?

— Менга бу гапни айтмаслиги керак! — деди жиддий оҳангда Гигла.

— Нима учун? Багратион Мухранскиймисан?¹ — деб сўради ётган жойидан Шошиа.

— Иккита акам Улуғ Ватан уруши frontiда ҳалок бўлган. Ота-онам шу ерга, Навтлугидаги² яҳудийлар қабристонига кўмилган.

— Ҳа, баракалла! Ҳеч кими йўқ, сўққабош бир етим экансан... Нима қиласан бу ерда?

— Ўзинг кимсан?! — Мошиашвилининг яна жони чикиб кетди. — Ҳой, дайди ит! Нега мени ҳайдаяпсан?! Билиб қўй, мен ҳам, хотиним ҳам, болаларим ҳам, неварая чевараларим ҳам — ҳаммамиз шу ерда, мана шу тупроқда ўлишимиз керак! Тушундингми, Гоголь?!

— Хў-ўш... Демак, мен дайди итман, шундайми? Ҳой, қовоқбош, менинг аждодларим Мегрелияда³ бундан икки юзу эллик йил бурун яшаганини биласанми? Томирларимдаги қоннинг саксон фоизи лаз⁴ қони, ойимнинг бувисининг бувисининг бувиси — Медея — колхидалик бўлган, хабаринг борми шундан?⁵ Қани, ким рад эта

¹ Багратион — Мухранскийлар — Грузиядаги қадимий князлар уруви.

² Навтлуги — Тбилисидаги районлардан бири.

³ Мегрелия — Ғарбий Грузиядаги область.

⁴ Лазлар — грузинларнинг бир қабиласи.

⁵ Колхида — колх қабилалари яшовчи жойнинг тарихий номи. Қора денгизнинг жануби-шарқий соҳилида. Эрамиздан аввалги VI асрда Колхида подшолиги ташкил топган. Медея — қадимги юнон мифологиясида Колхида подшоси Эстанинг қизи.

олади буни?! Демак, мен ҳам, хотиним ҳам, болаларим ҳам, болаларимнинг боласини боласи ҳам — ҳаммамиз шу ерда ўлиб, шу тупроққа кўмиламиз! Билдингми, Мошиашвили?!

— Бу қанақаси? — деди Тигран Гулоян норози бўлиб. — Грузиямизни қабристонга айлантирмоқчимисизлар?

— Фақат сен етмай турувдинг, Тигран! — деб лукма ташлади Девдариани.

— Нега унақа дейсан, Лимонжон! Бобом Хожеванкада¹ кўкариб чиққанида бу келгиндиларнинг аجدодларининг тирноғи ҳам бўлганмас бу ерда! Ундан ташқари, қамокқа олгунларига қадар мен Дадешкелиани деган фамилия остида яшириниб юрганман, — деб асослади Тигран ўзининг грузинлигини.

— Нима учун айнан Дадешкелиани деган фамилияни танладинг? Петросян деган фамилия остида яшириниб юрсан ҳам бўлаверарди-ку! — деди кулиб Девдариани.

— Қизиксан-а, Лимонжон! Петросян деган фамилия Дадешкелианинг олдида иш эшолармиди?!

— Ё тавба! — деб хитоб қилди Мебуришвили, — бири яхудий, бири украин, бири армани бўлса-ю, грузинман деб бахшлашишса-я! Ким ҳақу ким ноҳақлигини фақат олло билади!

— Учовининг ҳам гапи тўғри, — дея гўлдираб қўйди Исидор Саларидзе.

Ҳамма жим бўлиб қолди. Исидор ҳам чурқ этмасди. Ниҳоят, Шопианинг сабри чидамади:

— Исидор амаки, бошим тарс ёрилиб кетай деяпти — яхудий, украин ва армани қанаққиб грузин бўлади?!

— Гулоян масаласига келсак, — деб гап бошлади жилмайиб Исидор, — ҳозиргина ўзинглар эпитдинглар: армани бўла туриб, грузин Накашидзенинг грузинча тилини тўғрилаб турди... Хаос билан Картлоснинг² ака-ука бўлганлиги эса ҳаммага маълум...

— Э, қойил, Исидор амаки! Қойил! — деб кичқирди Гулоян.

— Ҳа, яхши, Исидор амаки, розиман. Тигран ўзимиздан бўла қолсин. Лекин мановилар-чи! — Шоппиа Гоголь билан Мошиашвилига ишора қилди.

¹ Хожеванка — эски Тбилисидаги қабристоннинг номи.

² Хаос ва Картлос — ривоятга кўра, арман ва грузин халқларига асос солган икки оға-ини.

Исидор бир оз ўйланиб турди.

— Яхудийларда, — деди у, — битта ғалати қонун бор: кимнинг онаси яхудий бўлса, ўша одам яхудий ҳисобланади.

— Отаси-чи? — деб сўради Тигран.

— Отасининг алоқаси йўқ.

— Нега унақа? Агар, айтайлик, отаси яхудий, онаси француз бўлса-чи? — деб сўради Чейшвили.

— Боласи — француз бўлади! — деди Исидор иккиланмай.

— Менга жуда маъқул! — Чейшвили суюниб кетди. — Хотинимнинг аждодлари француз, демак, болаларимиз ҳам француз. Хўш, нега мен французларга алимент тўлашим керак экан. Бунинг устига, болалар умуман меники эмас!

— Баракалла! Ундай бўлса, Мошиашвили билан ҳужжатларингни алмаштириб, Исроилга жўнаб қол! — дея маслаҳат берди унга Тигран.

— Жоним билан. Агар у фирибгарлик қилгани ва муқаддас давлат мулкига кўз олайтиргани учун қамокқа олинмаганда албатта шундай қилган бўлардим!

— Сайра, қушча, сайрайвер! Мени эса икки кундан кейин: «Мошиашвили, нарсаларингни олиб чиқ!» — деб чақириб қолишади.

— Нима учун мени эмас, сени чақиривади, а?! — деб минғирлади ўз сўрасидан Шошиа. — Мендан ортиқ жойинг борми? Сендан қўра камроқ ўмарганманми? Камомадим саникидан озми? Ёки оилам сени оилангдан ёмонроқми? Сенга ўхшаб, соф ҳаводан нафас олгим келмайдими ё? Қани, айт, қаерим кам сендан?!

— Сабаби шундаки, азизим Шошиа, баданим жуда нозик, турма асло менга тўғри келмайди. Яна икки-уч сўроқдан кейин кўпдан-кўп одамнинг умрига зомин бўлишим мумкин... Чунки анчагина сирдан хабардорман...

— Нима, мен сендан кам сир биламанми?

— Аксинча, азизим Шошиа, сен керагидан ортиқроқ билгансан...

— У нима деганинг?

— Шу деганимки, сен ҳамма гапни гапириб бўлдинг... Мен эсам шу пайтгача чурқ этганим йўқ... Шундай тураверсам, яхудий ошналарим бир пуд олтинни албатта топишади, қарабсанки, камера эшиги очилиб, назоратчи: «Мошиашвили, нарсаларингни олиб, чиқ!» — деб турибди-да.

— Вой, пешонам курсин, ширин-шакар болаларим! — Шошиа яна вайсапга тушди. — Қайси гўрдан илашдим ўша маймунжон шарбатига! Лаънати очкўз онангиз йўлдан урди мени!.. Ҳаммасига ўша айбдор!..

— Ўчир! Болаларинг ҳам, шарбатинг ҳам жонга тегди! — деб бақириб берди Девдариани Шошиага, Шошиа жим бўлиб қолди. — Хўш, кейин-чи, Исидор амаки!

— Хуллас, яхудийлар қонунига кўра, Гоголь — грузин, яна қанақа грузин дегин! Асл колхидалик!

— Лекин бу ер Исроил эмас, Грузия! — деб эътироз билдирди Чейшвили.

— Тўғри. Аммо Грузияда ҳам шундай ҳоллар кўп бўлган. Масалан, Лаша билан Русудан оталари Довуднинг эмас, аксинча, подшоҳ Тамарнинг фарзандлари ҳисобланишган.

— Ол-а! — деди Тиграннинг энсаси қотиб.

— Ҳа, майли, — Шошиа ён берган бўлди, — Гоголь грузин бўла қолсин. Лекин Мошиашвили-чи?

— Э-э, азизим Шошиа, нималар деяпсан, Мошиашвилининг иши беш! — деди кулиб Исидор.

— Багратионга чиқазиб қўймасангиз бўлди ишқилиб! — Шошиа захарханда қилди.

— Багратион ҳам гапми? Ундан ҳам зўррок! Ҳозир сенга тушунтираман. Ҳозир... бир эсловолай...

Исидор кўзларини юмиб, хаёлга кетди. Сўнг аста сўз бошлади:

— ...Ана шундан сўнг подшоҳ Навуходонсор Қуддусни ер билан яксон қилади ва у ердан қочган яхудийлар Картлига¹ келиб, Мцхети оқсоқолидан бошпана сўрашади. Оқсоқол уларни Арагви соҳилидаги Занави деб аталмиш бир қишлоққа жойлаштиради... Агар хотирам панд бермаётган бўлса, «Картлис цховреба»да шундай дейилган...

— Хўш, нима қипти?

— Гап шундаки, бу воқеа эрамиздан олдинги беш юз саксон олтинчи йили юз берган... «Картлис цховреба»да шундоқ деб ёзилган... Яна шу нарса ҳам равшанки, ватан ва унга муҳаббат туйғуси асрлар давомида шаклландиган ва авлоддан-авлодга ўтадиган инстинктдир. Шуларни назарда тутиб айтиш мумкинки, Мошиашвили ҳар биримиз каби, эҳтимол биздан ҳам кўпроқ, ўзини грузин

¹ К а р т л и — Грузин подшолиги.

деб аташга ҳақли, зеро Грузия жуда қадим замонлардан буён унинг ватани бўлиб келган. Тушундингми?

— Сиз бебаҳо одамсиз, Исидор амаки! Ҳеч нарсага тушунганим йўғ-у, лекин сизга ишонаман! Сен, Накашидзе, мени калака қилгунча манови одамни асрагин: тагин ростдан ҳам она тилимиздан айрилиб қолмайлик! — Тигран бу гапларни шу қадар жиддий оҳангда айтдики, беихтиёр Исидор амакига ихлосим ошиб кетди.

Шунда бирдан на Мусо, на Исо алайҳиссалом, на унинг умматларию ва на бошқа бирорта мубошир кўрсата олган мўъжиза содир бўлди...

Камера эшиги очилиб, остонадан назоратчининг овози эшитилди.

— Мошиашвили, нарсаларингни олиб, чиқ!

МЕНИ ОЛА КЕТ, ОФТОБ!

О, ҳаётбахш чароғон Офтоб, битмас-туганмас ҳарорат чашмаси! Қани айт: наҳотки бир тутамгина нуринг фақат турманинг занг босган панжараларидан ўтиб, камераизга тушиши учун, беш минутгина ёстигим устида ястаниб, музлаб кетган баданимни жиндай иситиши, юзимни бир зумгина сийпалаши, сўнг қалбимни бағрига жойлаб, бўм-бўш ва заиф танамни сўрига ташлаб кетиши учунгина ақл бовар қилмас олислардан фалакка кўтарилган бўлсанг? Ёки идроким, тубсиз жарликка қулаётган овчи Далининг¹ сочларига ёпишгандай, нурларингга чирмашиб олганмикин?

Бутун олам, бутун коинот зар кокилларингдан тутиб, куну тун атрофингга айланиб ётганда биттагина ночор бандага мурувват кўрсатиш сен учун нима деган гап?!

Кетма, мен билан қол, Офтоб! Ёки бутунлай кўринма! Илло, нурларинг озгина ҳарорат, умид ва қувонч бахш этмасдан бармоқларим орасидан сирғалиб, ғойиб бўлишини кузатишдан ортиқ азоб йўқ менга!..

Раҳминг келсин, Офтоб! Зорланаётганим учун мени кечир! Бирдан-бир юпанчим сенсан, бинобарин, ортингдан эргашиб кетиш ниятида ҳар куни эрталаб келишингни кутаман. Зеро, соқчига ҳам, назоратчига ҳам, бошлиққа ҳам ва ҳатто камерадаги шерикларимга ҳам сез-

¹ Д а л и — қадимги грузин мифологиясида ов худоси.

дирмасдан мени бу ердан олиб чиқиб кетишга фақат сен кодирсан!..

Мени ола кет, Офтоб!..

БИРИНЧИ ТУШ

— Тура қол, Заза!

Кўзларимни очаман. Тепамда Қуёш турибди. Илик кафти билан юзларимни силаяпти.

— Салом! — дейман қувончдан энтикиб.

— Салом! Бўла қол, мен кетяпман.

— Яна беш минут ётай, — дея ёлвораман.

— Беш минут кутолмайман. Хаққим йўқ бир жойда беш минут туришга — бу менга боғлиқмас... Бўла қол!

— Хўп! — дея сакраб ўрнимдан тураман.

— Қани, кетдик!

— Кетдик!

Биз панжара орасидан осонгина ўтиб, маъмурий бинонинг қизғиш тунука қопланган тоmidан опдик, чапга бурилиб, тоғ ёнбағрига тирмаша-тирмаша чўққига кўтарилдигу Нарикала¹ деворлари пойидан чиқиб қолдик.

— Шу ерда мени кут. Кечкурун олиб кетаман! — деди Қуёш ва...

Офтоб кетди.

Мен каттакон ёзув столи ёнида ўтириб, эргалабки хат-хабарларни кўздан кечиряпман. Хатларнинг аксарияти — имзосиз. Одамлар бир-бирининг устидан ёзишган: кимнинг пули қайси дарахт остига кўмилган, тилла ва бошқа қимматбаҳо буюмлар солинган банклар қаерга ва қайси девор ичига яширилган, ким ўз мансабини ёки бирор «иш»га қўшган улушини қанчага сотган, ким қайси ресторанда фоҳишалар билан айшу ишрат қилади, ким қанча шампан ичади, кимнинг дипломи қалбаки, ким — жумладан, менинг ходимларим ҳам — пропискадан ўтказиб қўйгани учун, машинани расмийлаштириб бергани, ишга жойлаштиргани, квартира тўғрилигани учун қанчадан пора олади, ҳоказо ва ҳоказо...

Бу хатларни ўқиркансан, ер юзида соф ҳаво, сайроқи қушлар, тиниқ осмон борлигига ҳам ишонгинг келмай қолади. Ҳамма нарса балчиққа қоришган, моғор босган, мана шу жафоқаш Еримиз ҳам буткул ёвузлик маскани-

¹ Н а р и к а л а — Тбилисидаги эски калъа.

га айланиб қолгандай туюлади... Кабинетим деворлари мени исканжага олиб, тепамдаги шифт бирдан босиб туша бошлайди, топ қутида бўғилиб ўлмаслик учун кўчага отиламан. Бирор танишим ёки дўстимни учратиш, унинг ақлли ва мулойим кўзларига тикилиш, ёқимли табассумини кўриш ва ҳалолу пок, илиқ кўлларини қисип иштиёқи билан ёнаман. Ана у!

— Салом, Заза!

Э, азизим, кадрдоним! Бормисан, тилло одам! Оқ кўйлагинг ёқаси сал кир бўпти, пойабзалинг ҳам анча уринган. Аммо юзингдан нур ёғилади, табассуминг бирам беғубор, бирам ёқимли...

— Чарчадингми? — деб сўрайди у.

— Ҳа, чарчадим. Жуда чарчадим. Манови ерим зир-кираб офрияпти! — дейман бошимни ушлаб.

— Ишинг офир... Сочингни оқариб кетганини қара, дўстим! — дея пичирлайди у.

— Тушликка чикдингми? — деб сўрайман.

— Э, тушлик қаёқда! Мажлиста шошяпман... — у соатига қарайди — кечикаётганга ўхшайди.

— Кириб тур, тортинма бирор нарса керак бўлса... — дейман мен.

— Э, худо кўрсатмасин! — деб кулади у. — Шундоқ киранан албатта.

— Ҳа, майли, шундоқ бўлса ҳам киравер!

Биз хайрлашамиз, елкамдан тоғ авдарилгандай енгил тортаман. Сўнг ер юзида соф ҳаво ва шаффоф жилғалар, барра ўт ва ям-яшил дарахт, тирик гул ва сайроқи кушлар борлигига, «юмалоқ» хат муаллифлари ўйлагандай, осмон ҳамипша рутубатли, жафокаш Замин эса нукул қабоҳату разолатдан иборат эмаслигига қайтадан имон келтираман... Мазкур хатларни ёқиб юбориш керак эди, аммо — минг афсус! — уларнинг баъзи бирларида ҳақ гаплар ёзилган. Уларни текшириб кўриш керак.

Мана яна битта мактуб. У шахсан менга дахлдор.

«Хурматли министр»!

(«Министр» сўзи негадир қўштирноққа олинган).

Шаҳар бедарвоза, деб ўйламанг. Сизга ҳам навбат келади. Хотинингиз «Губерния» эшиги олдида тугун кўтариб турганини кўраман ҳали! Чингизхон билан Темурланг ҳам Грузияга сизчалик заҳмат етказишмаган! Турмалар грузинларга тўлиб кетди! Нима қияпсиз ўзи? Сиз ҳам ўзингизни грузинман деб юрибсизми? Сиздақа «грузин»ни оёғидан осип керак!»

Бу жирканч ҳақоратномага «Тақдир» деб имзо чекилган.

Вой, нодон-ей! Мен республика ички ишлар министри бўлсам. Ортимда кўшин, қурол, қонун бор. Қидирувнинг замонавий воситаларига эга бўлган йирик институт, ноёб экспертиза лабораториялари ихтиёримда. Бир кундаёқ бу бемаъни хат муаллифининг кимлигини аниқлаш мен учун нима деган гап! Наҳотки шуни тушунмасан?

Хатни кулдонга ташлаб, гугурт чақаман. Қоғоздан олов тил буралиб чиқади, сўнг кулга айланган хат зарралари ҳавода чарх ура бошлайди.

Электр қўнғирок тутмачасини босаман. Секретарь қиз киради.

— Тиночка, манови хатларни ол, бир йўла кулдонни ҳам яхшилаб қоқиб кел.

— Сизни қандайдир бир кекса аёл кутяпти.

— Ким экан?

— Кимнингдир онаси.

— Онаси? Бир оз кутсин.

— Келганига анча бўлди.

— Нима иши бор экан?

— Сизни кўрмоқчи! — дея жилмаяди қиз.

— Нега куласан?

— Ҳамма сизни кўришга ишқивоз. «Нима ишинглар бор?» — деб сўрасам: «Буни ўзларига айтамин!» — дейишади нукул.

— Майли, кирсин.

Кабинетга анчагина эскириб қолган коверкот плаш кийган, елкасига оқ холи қўқ рўмол ташлаган, сочлари оппоқ, аммо кўриниши ҳали тетик, истараси иссиқ бир аёл кирди. Мен хиёл ўрнимдан туриб эгилдим-да, яна ўтирдим. Аёл ўз қадрини биладиган кишиларга хос ғурур билан бош ирғади. Унинг чехраси, бутун қиёфаси менга танишдай туюлди. Во ажаб, уни қаерда кўрган бўлишим мумкин?

— Марҳамат, ўтиринг.

Аёл кенгаш ўтказиладиган узун столга яқинлашиб, энг охириги стулга омонатгина ўтирди. Маънос, айти пайтда мағрур чехрасида изтироб ҳамда ички бир ғалаён изла-ри яққол кўриниб турарди: афтидан, менинг олдимга келиш унинг учун осон бўлмаган — бундай одамлар камдан-кам, фақат сира иложи қолмаган ҳоллардагина бировнинг ҳузурига илтимос билан боришади. Аёл

хаяжонланарди. Чап кўли билан рўмолининг учини эзгилар, кўп чекканидан икки бармоғи сарғайиб кетган ўнг кўли эса стол устида хиёл титрарди.

— Келинг, хизмат? — деб сўрадим ундан.

— Ўғлим масаласида келувдим, — деди аёл. Лаблари буришиб, овози жуда ғалати чиқди.

Дарров ўрнимдан турдим-да, олдига бир стакан сув билан бир қути сигарета кўйдим.

— Олинг, сувдан ичворинг, бемалол чекинг, кейин ҳаммасини хотиржам гапириб берасиз. Фақат йиғламанг, акс ҳолда бир-биримизни тушунишимиз қийин бўлади.

Аёл сувдан ҳўплади, аммо сигаретага кўл теккизмади.

— Ўзингизни танишгиринг, кимсиз? — деб сўрадим.

— Заза Накашидзенинг онаси бўламан.

— Заза Накашидзе... Заза Накашидзе.. Адашим экан...

Лекин ҳеч эслолмаяпман... Хўш, нима қилди унга?

— Ресторандаги қотиллик важдан қамокқа олинган.

— Ҳа-а-а, «Орзу»даги қотиллик, денг! Жуда шовшув бўлиб кетди... Исми шарифлари нима?

— Анна, Анна Накашидзе.

— Менимча, ҳурматли Анна, «важдан» деган сўзни мазкур ҳолда ўғлингизга нисбатан кўллаб бўлмайди...

— Гапингиз тўғри, ўғлим. «Ўғлим» деганим учун мени кечиринг.

— Ҳечқиси йўқ... Гапираверинг.

— Болам ростдан ҳам ўша ишга аралашиб қолган, яъни қотиллик юз берган пайтда ўша ерда бўлган...

— Ҳамма она ҳам, агар пичоқ ёки тўппонча билан кўлга тушмаса, ҳамма айбланувчи ҳам шундай дейди.

— Сиздан шу гапни эпитишимни билардим... Менинг ҳар бир сўзим ва сизнинг ҳар битта жавобингиз шунақа, бир қолипда бўлишини ҳам биламан...

— Хўш, нима қиламиз унда?

— Сиз чин сўзимга ишонишингиз керак... Менинг ва ўғлимнинг чин сўзига.

— Саккизта гувоҳ берган маълумотлар ва терговчининг хулосасини нима қиламиз? Улар чин сўздан ташқари, далилларга ҳам асосланган.

— Тушуниб турибман, ҳурматли ўртоқ министр, лекин сиз ҳам тушунинг: ўғлим — устидан бўяб ташлаб, яна қайтадан бошқа расм чизса бўлаверадиган девор эмас.

— Нима дедингиз!

— Инсон — фақат бир ёқлама кўринадиган сурат эмас. Инсон энг яхши, энг гўзал жиҳатларини намоён этадиган нуқтадан туриб кузатилиши лозим бўлган ҳайкалдир.

— Сиз ҳақсиз, ҳурматли Анна, аммо ресторандаги қотилликни санъат, турмани эса кўрғазма зали деб бўлмайти.

— Жавобингиз зўр, лекин тўғри эмас. Модомики инсон тарбияси санъат экан, инсонга ҳам санъат асари сифатида ёндашиш керак.

— Нима учун энди ўнлингизни санъат асарию мен билан ходимларимни, терговчиларни кўрғазма залига қўйилган суратларга анграиб боқадиган қалчалар деб ҳисоблайсиз?

— Мен сизни назарда тутаётганим йўқ! Лекин терговчингиз Гауа ҳақиқатан ҳам санъатга ақли етмайдиган қалчага ўхшайди...

— Сабаб?

— Гап шундаки, унда ўнлим ҳозир ниҳоятда муҳтож бўлган хислатлар етишмаяпти.

— Масалан, қанақа хислатлар?

— Инсонпарварлик, мулоҳаза ва сабр-тоқат.

— Хўш, сизнингча, Гауа нимага суяниб иш тутяпти бўлмаса?

— Фақат Жиноят кодексига суяняпти терговчингиз.

— Хўш, шунинг ўзи кифоя эмасми?

— Йўқ, албатта! Терговчида мен айтган фазилатлар бўлиши шарт.

— Ўнлингизнинг ишини бошқа терговчига олиб берсам, қутулиб кетишига ишонасизми?

— Мутлақо.

— Ўз фарзандининг ҳақлигига бу қадар ишонадиган онани биринчи кўришим.

— Мен ўнлимга эмас, ўзимга ишонаман.

— Унда, яхши.

— Ҳа, шундай, чунки мен уни қотил қилиб ўстирмаганман.

— Ҳеч қайси она боласини қотил, напаванд ёки ўғри қилиб ўстирмайти.

— Ҳурматли ўртоқ министр, ўнлим билан учраштинг!

— Тергов тугамагунча бундай қилиб бўлмайти.

— Учрашсак, бор ҳақиқатни ўзимга айтади.

— Иложи йўқ.

- Истисно тариқасида!
- Бизда бунақа истисноларга рухсат этилмайди.
- Ҳамма гапни айтиб берган бўларди!
- Шунақа деб ўйлайсизми?
- Юз фоиз ишонаман!

Мен ғалати аҳволда қолдим. Наҳотки ўз иродасига ва ўғлининг софдиллигига шу қадар ишонса! Ахир ҳақиқатни аниқлаш унинг эмас, менинг вазифамга киради-ку! Нима қилсамикин? Рад этайми ёки рухсат берайинми?

— Менинг ўрнимда бўлганингизда сиз нима қилган бўлардингиз?

Аёл жилмайди.

— Нега куласиз?

— Сизнинг ўрнингизда бўлганимда ҳамма маҳбусларни озод қилиб, турма деразаларига оқ байроқлар тикиб қўйган бўлардим. Эҳтимол, шунинг учун ҳам сизнинг ўрнингиздамасдирман...

— Ана, кўрдингизми, мен ҳақ бўлиб чиқдим!

— Тўғри, сиз ҳақсиз. Энди менинг ўрнимга онангизни қўйиб кўринг!

— Бундай бўлишини тасаввур ҳам қилолмайман, чунки менинг онам... — уёғини айтишга тилим бормади.

Аёл ерга қаради.

— Бўпти. Ўғлингиз билан учраштиришга ҳаракат қилиб кўраман! — дедим мен.

— Олдингизга илтимос билан келувчилар кўп бўлса керак, а? — деб сўради у ўрнидан тураркан.

— Илгарилари кўп эди. Ҳозир деярли йўқ.

— Нима учун?

— Ҳеч кимга ёрдам бермаслигимга ишонч ҳосил қилишди.

— Ёлгон. Кўзларингиз бунинг аксини айтиб турибди.

— Хушомадни қўйинг. Агар ўғлингиз айбдор бўлса, бу ишга мутлақо аралашмайман.

— Раҳмат. Менга бошқа ҳеч нарса керак эмас!

Аёл шартта бурилди-да, кабинетдан чиқиб кетди. Ҳатто хайрлашмади ҳам...

Телефон трубкасини кўтариб, керакли рақамларни тердим.

— Полковник Асатиани эшитади!

— Айбланувчи Заза Накашидзенинг делосини олиб келинг.

— Хўп бўлади, ўртоқ генерал!

Айбланувчи Заза Накашидзенинг делоси... Айбланувчи Заза Накашидзенинг делоси... Кўп маротаба қўлдан қўлган, хонадан хонага, коридордан коридорга ўтган иш... Бирдан ҳалиги аёлнинг кимлиги ёдимга тушди!

Мени камоққа олгунларига қадар у ўз онам эди, мен министр этиб тайинланмасимдан олдин эса ўша аёлнинг жондан азиз ўғли бўлганман...

— Салом, қотиллар! Салом, ўғрилар! Салом, порахўрлар, фирибгарлар, юлғичлар, чайқовчилар! Салом, ер юткурлар! Туринглар, етар энди! — дея айюҳаннос солади Шошиа.

Камерадагилар бирин-кетин ғингшийди, оҳ-воҳ қиладди, уф тортади ва... бари бир уйғонади. Мен ҳам кўзларимни очаман. Ёстигимга дераза панжарасидан бир тутам нур тушиб турибди.

— Бу нима қилик! Ухлагани қўядими, йўқми! — деб пўнғиллайди Девдариани.

— Салом, Заза! — дейди Шошиа.

— Салом, Шошиа! — дея жавоб қайтараман.

Офтоб нури энди ёстигимдан деворга кўчган, беш минутдан сўнг камерани тарк этади...

— Яхши ётиб турдингми, азизим Заза? — деб сўрайди Шошиа.

— Бир нави, — дейман истамайгина.

— Нима бало, ёмон туш кўрдингми?

— Ғалати, жуда ғалати туш кўрдим, Шошиа?

— Эпитайлик-чи.

— Тушимда Ички ишлар министри эмишман.

— Хўш, кейин-чи?

— Нима — кейин?

— Кейин нима қилдинг?

— Ярим соат ичида нима ҳам қила олардим?

— Ё тавба, гапини қаранглар-а! Ярим соатда Обэхэ-эс ўтгиз кишини камоққа олди, сен министр бўла туриб, атиги тўққиз кишини ҳам озод қилолмадингми?

— Қанақа тўққиз киши? — дедим хайрон бўлиб.

— Ўзимиз-да, галварс, ким бўларди?! Ҳе, ўл-э! Министр бўпти-ю, дўстларини эсламапти-я! Яна қанақанги дўстларини денг! Шуми ҳақиқатинг, э парвардигор? Шундоқ тентакни тушида министр кишқўясан-у, менга маймунжон шарбатидан бошқа нарсани раво кўрмайсан-а! Уриб ўлдириш керак буни!

Мен ўзимни гуноҳкор сезиб, бошимни ҳам қилдим.

— Шошиа! Агар яна каллаи сахарлаб уйротадиган бўлсанг, уёғини ўзингдан кўр! — деди Девдариани.

— Нима, гапим нотўғрими, Лимон!

— Тўғри, лекин бари бир огохлантириб қўйяпман! — деб такрорлади Девдариани ва шошмасдан кийина бошлади.

Шошиа устимга энгашди:

— Ростдан ҳам министр бўлдингми, Заза?

— Рост, Шошиа, рост. Худбинлик қилганим ҳам тўғри. Бўйнимга оламан.

Шошиа ўйланиб қолди.

— Эҳтиёт бўл, Заза... Катта одамнинг тушга кириши — хосиятсизрок! Ҳалиям эсимда, қирқ биринчи йили мактабимиз директори тушимга кирувди, эртасига уруш бошланиб кетди!.. Эҳ! — Шошиа бир хўрсиндиго деразага тирмашиб қолди.

— Келди!

— Ким келди, Шошиа?

— Анови пиянистамиз!.. Қани, қуй!.. Қуйсанг-чи тезрок, ноинсоф!.. Намунча маҳтал қиласан!.. Қарзга бўлса ҳам куявер, хумпар! Йигирма тийинни кизганасанми?.. Қутулиб чиқсам, ўзим ўн сўм бераман!.. Уф, хайрият-э, қуйди!.. И-ийи, нима қияпти? Вой, аҳмор-ей!

— Ҳа, нима бўлди, Шошиа?

— Кўпигини пуфляпти! Вой, хумкалла-ей! Ўзи ярим кружка-ку!.. Нима қиласан-а баракасини учуриб! Вой! — Шошиа инграб юборди.

— Қизиксан-а, Шошиа! Ҳамма завқ — кўпигини пуфлашда-да! Ёдингдан чиқдимми? Мана бундок... — Мен пиво тўла кружка қай тарзда қўлга олиниши, кўпиги қандай пуфланиши, сўнг қандай симирилишини кўрсатдим... бирдан ўзимнинг ҳам сўлагим оқиб кетди.

— Гапинг тўғри, азизим Заза! — деди Шошиа уф тортиб.

— Шошиа, Соят-Нова тушингга кирмадимми, ишқилиб? — деб қолди бирдан Гулоян.

— Нимага сўраётганингни билиб турибман! Ашуламанни эшитгинг кепқолган-да, а? Йўқ, Соят-Нова тушимга киргани йўқ!

— Хўш, нима туш кўрдинг бўлмаса?

— Э-э, сен сўрама, мен айтмай!.. Тун бўйи Тбилиси кўчаларини кезиб чиқдим... Мткварида сайр қилдим... Кейин Сионига бордим. Шам ёқдим. Қутулиб чиққаним учун худога шукроналар айтиб, иккинчи давлат мабла-

нига кўз олайтирмасликка оинг ичдим. Сўнг яна черковга қайтиб, шамларни янгиладим ва оллога: «Э, тангрим, озгина олишга ижозат бер!» — дея ёлвордим. Худодан: «Сени биламан! Миллиондан ортиқроғини ўмардинг!» — деган нидо келди. Яхшиямки, қария ўша «ортиқроғи» — тўққиз юз минг сўм эканлигини билмайди.

— Янги пул биланми ёки эски пул билан? — деб сўради Чейшвили хангу манг бўлиб.

— Галварс! Янги пул ҳисобида бир миллион тўққиз юз минг — Грузиянинг бир йиллик бюджети-ку. Эски пул билан, албатта. Қанча маош оласан?

— Юз йигирма.

— Демак, арзимаган ўттиз сўм учун турмада ўтирибман, дегин! Қип-қизил анқов экансан!

— Тўғри, сендақа социалистик мулкни ўмарувчиларга гапириш осон! Ўттиз сўм сен учун нима деган нарса!

— Олдин нима иш қилардинг, Чейшвили? — деб сўраб қолди шу пайтгача миқ этмай ўтирган Гулоян.

— Инженер эдим.

— Яна?

— Ҳалиги... жамоат ишларида қатнашардим... — Чейшвили негадир аниқ жавоб беришни истамади.

— Қанақа жамоат ишлари?

— Агитатор эдим.

— Демак, байроқ бўлгансан, кейин сенга ёғоч боғлашган, шундайми?

Ҳаммамиз кулиб юбордик.

— Ана, айтмадимми? — деб қийқирди Шошиа. — Анқовнинг ўзгинасисан!.. Эҳ, Чейшвили, мени шу ердан чиқазиб юборсанг, сени ҳам, терговчингни ҳам, прокурору судьянгни ҳам умрбод боққан бўлардим, ҳатто анови итваччаларингта алимент ҳам тўлардим!

— Давлатдан ўмарган пулларингни берсанг, мен ҳам бемалол сен билан Сиран деган ўша маъшукангни боқаверардим.

— Мендан, турмада ётган маҳбусдан пора сўрашга уялмайсанми?

Зулфин ширқ этди. Шошиа сакраб деразадан тушди. Дарча очилиб, камерага баҳор мўралади.

— Салом, жинойтчиларим! — деди Нуну қўнғироқдай овоз билан ва бирам ширин жилмайди.

— Салом! — камера бир энтиқди. Ҳаммамиз ўрни-миздан турдик.

— Ҳўш, нима шикоятинглар бор?

Ҳм, нима шикоятимиз бор? Яхшилаб тикилсанг-чи, қадрдонимиз Нуну! Нимадан нолишимиз мумкин? Кўп нарсадан. Бизга аёл меҳри, инсон тафти, кулгию кўз ёшлари, икки оғиз ширин сўз етмаяпти. Ўзинг баҳордай очилиб-сочилиб, гул-гул ёниб дарчадан бош сукасан-у, тагин нима шикоятинглар бор, деб сўрайсанми? Худодан кўрксанг-чи, Нуну!

— Гаширинглар, кимни қаери оғрияпти? — деб так-рорлади Нуну.

Биз эшикка ёпирилдик.

— Бошим оғрияпти!

— Люминал.

— Тишим, ҳурматли Нуну!

— Люминал.

— Қорним санчяпти, доктор!

— Люминал.

— Юрак чаток!

— Люминал.

— Томоғим, Нуну! — дедим мен.

— Сиртмоқ солиш керак! — қиз шундай деб, бир дона люминал узатди.

Кулги кўтарилди.

— Анови ким? Нега ётибди?

— Девдариани, — деб жавоб берди Чичико.

— Нимага ётибди? — Нуну таажжубланиб қошларини чимирди.

— Ҳа, шундоқ сулув аёл келганида ҳар қандоқ бамаъни одам, агар тирик бўлса, ўрнидан туриши керак, албатта. Аҳволи оғир чамаси. Турсанг-чи, Девдариани!

У бошини сарак-сарак қилди.

— Ҳа, тамом бўпти! — деди Гоголь.

— Андрей! — Нуну назоратчини чақирди.

— Лаббай! — дея овоз берди у.

— Эшикни очвор, илтимос, биттаси касалга ўхшайди.

— Ҳозир!

Сал ўтмай камерага назоратчи билан... Нуну кириб келди. Нуну! Одам эмас — фаришга! Бунақасини фақат суратларда кўрганмиз! Қомати қуйиб қўйгандай, кўкси таранг, бели бир тутам, оёқларини айтмайсизми! Калта оқ халат кийган, елкасида сумка. Хулласи калом, рўпарамизда шундоқ бир нарса турардики, ер юзида бундан гўзал мавжудот бўлишини тасаввур қилиш ҳам амри маҳол. Буни фақат биз — маҳбусларгина тушунамиз.

— Қани, ҳамма жой-жойига ўтирсин! — деб буюрди назоратчи. Аммо ҳеч ким қимир этмади. Биз хайкал бўлиб қолган эдик.

Ҳаммани қай кўйга солиб қўйганини сезган Нуну қаддини роз тутанча битта-битта босиб, Девдариани томон юра бошлади.

— Ўтирилсин! — буйрукни такрорлади назоратчи. Биз чўчиб тушдик. Чичико шоша-пиша Нунуга стул қўйиб берди. Қиз ўтирдую Девдарианининг пешонасига кафтини босди.

Лимон инграб юборди.

— Харорат йўқ. Қаеринг овғрияпти?

Девдариани миқ этмади.

— Нега индамайсан? Гапир, нима безовта қиялпти? — деб сўради яна Нуну ҳайрон бўлиб. Агар шу тобда Девдарианидан садо чиқса мен қиздан кўра ҳам кўпроқ хайратга тушган бўлардим.

— Нима бўляпти ўзи? Гапирсанг-чи?

— Ўлим яқинлашяпти, доктор! — деди ниҳоят Девдариани.

— Доктор дема мени, фельдшерман!

— Биз учун доктор ҳам, профессор ҳам, қиролича ҳам ўзингсан!

— Майли, академик бўла қолай. Лекин айт-чи, ўлим яқинлашаётганини қандай билдинг?

— Билдим-да, битта-битта босиб олдимга келди, нафасини сезиб турибман...

Шу пайт йўлакдан бировнинг қаттиқ чинқиргани эшитилиб қолди.

— Чикмайман!.. Бормайман! Қўйворинг!.. Прокурор келмагунча овқатга қўл ҳам урмайман!

Назоратчимиз ташқарига отилди. Шунда турма тарихида бўлмаган ҳодиса юз берди: Гулоян итариб юбордимиз ёки назоратчи чоғиб чиқаётганида бирор ери тегиб кетди-ми, ишқилиб, камера эшиги қарсиллаб ёпилди! Нуну илон чакқандай сағчиб туриб, йўлак томон югурди, аммо энди кеч эди: эшик кулфланиб қолганди. Қиз ортига ўтирилдию, деворга суянгача бизга тикилиб қолди. Кўзлари кўркувга тўла эди. Биз бўлсак ўтирган жойимизда нафасимизни ичимизга ютиб, анграйганча унга қараб турардик. Ранги докадек оқариб кетган Девдариани аста ўрнидан туриб, қиз томон юра бошлади. Этим жунжикиб кетди.

— Яқинлашма! — деб қичқирди Нуну. — Яқинлашма! Яқинлашма!

Девдариани ваҳима босганидан гунгу лол бўлиб қолган Нунуни икки қўлаб даст кўтарди-да, олиб келиб, камера ўртасида турган стулга тургазиб қўйди. Бир муддат қизга тикилиб тургач, уч қадам орқага тисарилди, сўнг ерга чўккалади-ю, худди илтижо қилаётгандай, қўллари тепага кўтариб пичирлаб шеър ўқий бошлади:

*Эй қамати шамшодим, эй сарешноз жононим,
Эй қошлари камоним, эй кўзлари қаттолгим!*

Мен сўрининг темир поясини ушлаганча тош қотиб турардим. Оғзим қуруқшаб кетганди.

*Ой юзинг орзусида кўнглим тўла армоним,
Сенсиз менга ҳаёт йўқ, ҳижрон тўла ҳар оним!*

Девдариани бизга ўтирилди. Икки юзидан ёш думаларди.

*Мен ишқида девона, адо бўлса бу жоним,
Мажнун ётган тупроққа беринг жисму урғиним!*

Девдариани билқ этиб ютиндию ўзини сўрига ташлаб, юзини ёстикқа босди.

Хангу манг бўлиб қолган Нуну ҳамон студда тик турар, жикқа ёш кўзларини пирпиратарди. Маҳбуслар олдида ҳўнграб юборишдан уялди шекилли, студдан сакраб тушди-да, чопиб бориб эшикни муштлай кетди.

Камерага ўтакаси ёрилган назоратчи ҳовлиқиб кириб келди.

— Эшикни ким беркитди?! — деб қичқирди у.

Биз индамадик. Нуну чиқиб кетди.

— Гоголь, ким беркитди эшикни? — назоратчи Чичикога ўдағайлади.

У ўз айбини хас-пўшламоқчи бўлаётганини ҳаммамиз сезиб турардик.

— Бораверинг, начальник, ҳеч нарса бўлгани йўқ! — деб жавоб берди Гоголь хотиржамлик билан.

— Агар бирортанг хафа қилган бўлсанг, ҳаммангни карцерда чиритаман!

Гулоян ўрнидан туриб, назоратчининг олдига келди.

---

¹ Грузин шоири Бесики (Виссарион Габашвили, 1750—1791) шеъри.

— Эшитдинг-ку! Хуснинг бузилмасидан кетавермай-санми!

Назоратчи билан Тигран бир муддат кўз уриштириб туришди. Кейин назоратчи шартга бурилиб, камерадан чикиб кетди.

Ҳаммамиз енгил тортдик.

Камера тунда ҳам нотинч бўлади. Биров янгишган, биров хуррак отган, биров алаҳсираган, биров уйқусида йиғлаган, биров пиқир-пиқир кулган. Хуллас, тунда ҳам камерада тинчлик йўқ...

Бугун кундузги таассуротлардан толиққанимиз учун барвақтроқ ётдик. Бояги ғалати ва унутилмас воқеа ҳар биримизнинг кўнглимизга беадад армону беадад қувончлар солиб кетган эди...

Икки соатдан буён кўзларимни очиб ётибман. Уйқу келмаяпти. Шифтдаги хира чироқдан нигоҳимни узмайман. Чироқ менга тонгда хуркитилган тиллақўнғизни эслатади: тун бўлиб тунмас, кун бўлиб — кун. Шунинг учун ҳам шўрлик тиллақўнғиз шифтга ёпишганча на ёнишини ва на ўчишини билади...

Мен уйғокман. Кўзларимда уйқу йўқ.

Шифтдаги чироқ ҳам уйғок. Ўзига қолса-ку, тўйиб ухларди-я, мумкин эмас-да. У ҳар доим сергак туриши керак.

Камера эшигидаги яккаю ягона, ичкаридан ташқарини эмас, аксинча, ташқаридан ичкарини кузатадиган «кўз» ҳам уйқу нималигини билмайди. Ўқтин-ўқтин «қовоғи»ни кўтариб, ҳар биримизга тикилиб-тикилиб қараб қўяди.

Мендан бошқа ҳамма ухлаяпти. Дарвоқе, шундаймикин? Кўпам унақа эмас-ов. Девдариани уйғок бўлиши керак. Қимир этмай ётибди-ю, лекин уйғок, ўлай агар!

— Лимон! — дедим секин.

У индамади.

— Лимон! — деб чақирдим яна. — Ухлаётганинг йўқми?

— Нимайди? — деди у.

— Сира уйқум келмаяпти.

— Алла айтайми?

— Лимон, асл исминг нима?

— Лимон деган ном ёқмаяптими?

— Ёқади. Лекин бу исм эмас-ку.

— Како исмим. Акакий.

— Акакий-Како-Каки, — деб такрорладим пичирлаб.

— Нима?
— Шундоқ, ўзим. Нега Лимон дейишади сени?
— Болалигимда Макака деб чакиришарди. Лимон деган лақабни кейинроқ, иккинчи бор ётганимда орттирганман... Баданимга сафро тарқаб, лимондай саргайиб кетганим учун шундай лақаб қўйишган.

— Ха-а... Лекин қовун ҳам сариқ-ку?
— Биласанми, феълим ҳам сал анақа... нордонроқ-да...

— Тўғри...
— Кўнглинг жойига тушдимми?
— Йўқ ҳали...
— Фақат бодринг ҳам сариқ ва нордон бўлади, дема-санг бўлди!

Анча вақт жим ётдик.

— Лимон! — дея гап бошладим тагин.
— Яна нима дейсан?
— Севиб қолдингми? — деб сўрадим-у, жавобини эшитгунча юрагим дукурлаб уриб кетди.

— Нима-а?!
— Севиб қолдингми, дейман.
— Кимни?
— Ўзингни гўлликка солма!
— Кимни, ахир?
— Нунуни!

Лимондан ҳадеганда садо чикмади.

— Сени фақат гўр ва лакма деб юрсам, — деб бошлади у ниҳоят, — гирт каллаварам экансан-ку, азизим!

— Э, қўйсанг-чи, уни кўтариб олганингда, шеър ўқиётганингда қай аҳволга тушганингни ўзинг бир кўрганингда эди!

— Бемаъни гап!
— Нега йиғладинг бўлмаса?
— Биласанми... Маҳбусларнинг кўзидан ҳеч қачон ёш аримайди.

— Мен-чи... Мен нима учун йиғладим?
— Нима, сен маҳбус эмасмисан?
— Ҳа, майли. Нуну нега йиғлади бўлмаса?
— У ҳаммамизга баравар ачинади...
— Ҳеч қачон бировни севганмисан, Лимон?
— Севганман. Биринчи синфдан учинчи синфгача бир қизчани севганман, оти Нелли эди... Ўқитувчи опамиз кўчани кесиб ўтиш учун бизни сафга тизганда ҳар доим у билан ёнма-ён турардик...

— Кейин-чи?
— Кейин — ҳеч нарса. Бошқа ҳеч кимни севганим йўқ. Севишга улгурмасимдан қамокқа тушиб қоламан! — деди Лимон хўрсиниб.

— Демак, Нунуни яхши кўрмайсан?
— Яхши кўраман! Шунақа яхши кўраманки! Лекин Нунуни эмас. Мен севган қизнинг исми йўқ! Нуну, Манану, Кетино, Жозефина, Тамар — ҳаммасини яхши кўраман, тушуняпсанми? Мен аёлни севаман. Аёлни ва гўзалликни!

Мен ғалати бўлиб кетдим.

— Аммо-лекин Нуну жудаям чиройли, тўғрими, Лимон?

— Йўқ.

— Нима учун?

— Чунки сен билан мен — маҳбуслармиз. Аёлга ташна-миз. Шунинг учун ҳам фельдшер қиз кўзимизга чиройли кўринади. Озодликда эса бошқалардан фарқ қилмайди. Шунақа!

— Қўй-э, Лимон! Бунақа гўзал қизни сира учратмаганман!

— Севиб қолган бўлмагин тагин?

— Севаман-да! — дедиму юзим ловуллаб кетганини сездим.

— Олла! Севармиш! — деб тўнриллади Лимон.

— Севаман, Лимон, севаман!

— Тушинга ҳам кирадимми?

— Кечалари мижжа қоқмайман-у, қанаққиб тушимга кирсин!

— Ухлаёлмайман, дегин?

— Фақат хаёл сураман... Сизлар ухлаётган пайтда у камерага кириб келади... Гоҳ кўринади, гоҳ ғойиб бўлади...

Девдариани хохолаб кулиб юборди.

— Нега куласан? — дедим таажжубланиб.

— Қотил эмаслигинга энди ишондим.

— Нима учун?

— Чунки қотилларнинг кўзига тунда аёлларнинг эмас, мурдаларнинг шарпаси кўринади.

— Қаёқдан биласан?

— Биламан-да.

— Тушунтирсанг-чи?

— Эрталаб Тиграндан сўрайсан. Ўша тушунтириб беради... Энди ухла! — Лимон девор томонга ағдарилди.

Алламаҳал бўлди — бари бир ухлаёлмадим.

- Лимон! — дедим яна.
- Ҳалиям уйғоқмисан, биродар? Хаёлингда ҳалиям Нунуми?
- Ҳа, Лимон.
- Бахтли одам экансан!
- Биласанми, Лимон, менимча дунёдаги энг улуг нарса, бу — аёл!
- Эҳтимол... — деди Лимон узок сукутдан сўнг.
- Дунёдаги энг улуг нарса бу — алифбе, байроқ ва гимн, зеро уларнинг замирида озодлик руҳи бор! — бирдан Исидор амакининг овози эшитилиб қолди.
- Мен сесканиб кетдим.
- Сиз ҳам уйғоқмисиз, Исидор амаки? — дея сўз қотди Девдаргани.
- Ҳа.
- Нега ухламаяпсиз?
- Нукул мурда кўз олдимга келяпти.
- Ҳазиллашяпсизми, Исидор амаки?
- Йўқ, ҳазил эмас, рост гап.. Ҳадеб шунақа бўлаверса чидаёлмайман, ўламан!
- Э-э, ўлимгача ҳали йўл узок, Исидор амаки! — деб тасалли берди унга Лимон.
- Энг узок йўл — борса келмас йўл, тушундингми?
- Йўқ, тушунолмадим.
- Афсус...

Исидор амаки жим бўлиб қолди. Биз ҳам индамадик. Камера ичига сукунат чўқди...

... Сўнг яна Қуёш кўринди. Бутун у шунақаям катга эдики, панжара орасидан ўзи сифмай, қўлини узатди, юз-кўзимни сийпалаб, сўридан даст кўтарди-ю, осмону фалакка опчиқиб кетди...

ИККИНЧИ ТУШ

Нуну каравотда қўлларини боши остида чалкаштириб, чалқанчасига ётарди. Кўзларини хиёл юмганча менга тикилиб турар, нигоҳини тубсиз хаёл пардаси қоқлаганидан шу тобда мени кўряптими-йўқми, билиб бўлмасди. Мен каравот четида ўтириб, унинг ўзига келишини, хайратланиб қаддини кўтаришини ва елкамдан маҳкам қучиб, ипақдек мулойим товуш билан: «Заза, менинг Зазам!» — дейишини интиқиб кутардим.

Нафасимни ичимга ютиб, узок ўтирдим, сўнг Нунунинг сергак ётганига, алла пайдан буён чарос кўзларини мендан узмаётганига, энг муҳими, каравотида биров

ўтириб, уйкусида очилиб қолган оппоқ сийнасига сукланиб тикилаётганидан ва ўша «бирова» мен, Заза Накашпидзе эканидан мутлақо таажжубланмаётганига ишонч ҳосил қилдим.

— Куёш нури билан келдингми, а? — деб сўради у.

— Ҳа.

— Нега аввал ойингни олдига бормадинг?

— Ойим кута туради... Кутмай қаёққа ҳам борарди?

— Шўрлик оналар!.. Ўзим она, ўғлим — қотил бўлса, мен ҳам кутаман-да... Қаёққа ҳам борардим? Тўғримиз? — Нуну синик жилмайди.

— Айбисизлигимга ишонмаяпсанми? — деб сўрадим хафа бўлиб.

— Икки ой, дахшатга тўла узокдан-узок икки ой кутиш билан ўтди. Мана шу икки ой икки йилга, олти, ўн, ўн беш йилга айланиб кетиши мумкин...

— Сендан фақат бир йил кутишни сўрайман! Бир йилгина кутсанг бас!

— Нима учун?

— Бир йил ичида ҳаммаси ойдинлашади...

— Агар бундай бўлмаса-чи?

— Унда йўлинг очиқ.

— Нега ҳозир йўлим очиқ эмас экан?

— Ҳозир кутишга мажбурсан!

— Бу ишга менинг алоқам йўқ! Жавобгар эмасман! Хеч ким мени кутишга мажбур қилолмайди!

— Менинг ҳам алоқам йўқ бу ишга, лекин кутишга мажбур қилишяпти-ку!

— Сен маҳбуссан, турмада ётибсан!

— Сен ҳам турмадасан.

— Қанақасига?

— Мен сен учун ҳам камера, ҳам турмаман!

— Сен айбланувчисан, менинг эса айбим йўқ.

— Бугундан бошлаб сен ҳам айбланувчисан!

— Нимада айбланиман? Айбим ҳар куни сенга люминал берганимми? Билиб қўй, сенга ўхшаганларнинг сон-саногии йўқ бу ерда! Ёки ойинг кечаси ёнимга келиб, хатни бериб қўйишни сўраб ялиниб-ёворганида рад этмаганимми айбим? Мен бу ишга сени ўйлаб эмас, ойингга ичим ачиганидан рози бўлганман. Ўшанда ойингни кўриб, ўзимнинг марҳум онам эсимга тушиб кетган эди.. Хатда нима ёзилганидан мутлақо беҳабарман...

— Ўша хатида ойим ҳақиқатни, фақат ҳақиқатни гапиришни илтимос қилган.

- Нима учун?
- Чунки, ҳақиқат — озодлиқ манбаи!
- Агар қотил бўлсанг-чи? Сени яхши билмайман... Кимсан ўзинг? Қаёқдан пайдо бўлдинг, не сабабдан ҳаётимга суқулиб кирдинг?
- Мен — Заза Накашидзе, Нуҳ алайҳиссаломнинг фарзандиман. Отам иккаламиз инсониятнинг тамал тошимиз. Ўшандан буён сен менинг рафиқамсан. Сени миллион йиллардан бери севаман, энди эса гуноҳкорсан деб турибман!
- Гуноҳим нима?
- Сени қотилликда, ўғриликда, порахўрликда, Ватанга хиёнатда, бевафоликда айблайман.
- Яна?
- Гуноҳингнинг чеки-чегараси йўқ... Сени мен билан бирга жазолайдилар. Сени отадилар.
- Кейин нима бўлади?
- Кейинми? Кейин сен ўласан, кимлигинг, ҳатто айбинг бор-йўқлиги билан ҳам биров қизикмайди.
- Кейин-чи?
- Ҳеч ким тепангга кўз ёши тўкмайди, ҳеч ким қабрингни зиёрат қилмайди.
- Кейин?
- Сен тупроққа айланасан, бағрингга қандай уруғ ташласалар ҳам фақат олабута ва ёввойи ўтлар ўсиб чиқади.
- Кейин?
- Яроқсиз ер сифатида қуйдирадилар. Сен гиштга айланасан.
- Кейин?
- Сендан уй қурадилар. Аммо бу уй қулаб тушиб, кўпдан-кўп беғуноҳ кишилар ҳалок бўлишади.
- Кейин?
- Харобанг теварагини тиконли сим билан ўраб қўйишади.
- Нима учун?
- Нимагаки, сен ҳали яна узоқ вақт одамларга таҳдид солиб турасан.
- Бўлди, бас! Ким менга шунча айб қўймоқчи?
- Мен!
- Кимсан сен?
- Менми? Мен — айбсиз айбдорман.
- Ҳали сен, айбсиз одам, мендай беғуноҳга айб қўймоқчимисан? Раҳминг келмайдими менга?

— Йўк!
— Нега?
— Чунки сен бунга арзимайсан.
— Уялмайсанми?
— Йўк!
— Нега?
— Чунки атрофимдагиларнинг кўпчилиги ҳеч нарсадан уялишмайди.

— Шу аҳволда яшаб юрибсизларми?
— Биз яшаймиз. Бизнинг суратимиз бор-у, сийратимиз йўк.
— Азалдан шунақамидинглар ё кейин шунақа бўл колдингларми?
— Баъзилар олдинроқ, баъзилар кейинроқ.
— Сен-чи? Сени нима жин урди?
— Билмайман! Ҳеч нарсани билмайман, Нуну! Мени кутқар, акс ҳолда нобуд бўламан!

Мен Нунунинг оёқлари остида тиз чўкиб, бошимни кўксига қўйдим-у, хўнграб йиғлаб юбордим. Бир маҳал елкамда унинг мулойим, илиқ кафтларини сездим, ипак сочлари юзимга тўкилди. Сўнг Нунунинг тўлиб-тошиб шивирлаётганини эшитдим:

— Заза, шўрлик Зазагинам! Нима бўлди сенга, тойчоғим! Кўркма! Минг йил бўлса ҳам кутаман сени! Агар нариги дунёда кутиш мумкин бўлса, ўлганимдан кейин ҳам кутаман!.. Сени севаман, Заза! О, шунақаям севаманки!.. Қандок бўлсанг шундоқлигингча севаман — айбдормисан, айбсизмисан, қотилмисан, қурбонмисан — менга фарқи йўк!.. Жонимдан ҳам ортиқ кўраман сени, Зазагинам!..

Нуну яна анча вақт алланималар деб пичирлади, унинг қайноқ кўзёшлари юзимга томчиларди.

— Энди тур, жўна! — деди у кейин. — Фақат пардани ёпиб кет, кўзимга офтоб тушяпти...

Мен пардани ёпдим.

Нуну кўзларини юмди.

Нуну уйқуга кетди.

ГУНОҲҚОР ФАРИШТА

Эрталаб бизни назоратчи уйғотди.

— Подъё-ё-ём! Туринглар! — деб қичқирди у йўлакдан чийилдоқ овоз билан.

Кейин камера эшиги очилди.

- Староста!
- Лаббай! — деди Гоголь кўзларини ишқалаб.
- Тур, кутубхонага бориб кел!
- Биламан ўша кутубхонангизни... — деб тўнғиллади Гоголь. — Чернишевский, бор, ўзинг тузукрок бирор нарса топиб кел!

Гамцемлидзе бурчақдаги тоқчада уюлиб ётган уч-тўртта китобни кўлтиқлаб чиқиб кетди.

Турма кутубхонасини жудаям бой деб бўлмади. Бир марта ўқиган китобинг ҳафта ўтмай айланиб яна қўлингга тушаверади. Шунга қарамай назоратчи ҳар гал китобларни алмаштириб келишни буюрганида ҳаммамиз севишиб кетамиз. Чунки биз лоақал бирор кун бўлса ҳам бошимизга тушган кулфатни унутишга интиламиз. Турмада китобнинг бирдан-бир афзал томони бор: унинг қаҳрамони ҳаётингга тезгина кира қолади, у ёки бу образнинг хатти-ҳаракатларини тарозига солиб ўтирмайсан, унга танқидчи назари билан қарамайсан — қандоқ бўлса шундайлигича қабул қилаверасан. Нимагаки турмада дўсти содик, хешу ақрабо йўқ, ҳар қандай янги кимса, гарчи у китобий бўлса ҳам юрагингга яқин туюлади.

Гамцемлидзе қайтиб келди. Бир даста китобни стол устига ташлади-да, алланималар деб гўлдираганча бориб ўз сўрисига чўзилди. Ҳаммамиз китобга ёпишдик.

Талашиб ўтиришни истамай, стол ёнига энг охирида бордим. Иккита китоб: Горькийнинг «Короленко замони» билан «Рус трамвайга — 60 йил» деган брошюра қолган эди.

Илгари икки марта ўқиган бўлсам ҳам Горькийни танладим.

— Зазажон, менга қандайдир минераль китоб тегди — «Шўр бепик»¹ деган. Қанақа китоб бу? — деб сўради Тигран мендан.

— Яхши ҳикоя, албатта ўқи! — дедим мен. Кейин: — Чернишевский йўқ эканми? — деб сўрадим Гамцемлидзедан. У менга шубҳаланиб қаради, аммо ҳазиллашмаётганимни сезгач:

— Йўқ экан... — деб пўнғиллади.

— Балки Горькийни ўқирсан?

— Ўқиганман...

— Намунча Чернишевскийга ёпишиб олмасанг, Гамцемлидзе? Йўқ бўлса нима қиласан! — деди Тигран.

¹ «Ш ў р б е ш и к» — грузин ёзувчиси Р. Коркиянинг ҳикояси.

— Мен сиёсий озукага, яъни сиёсий адабиётга эхтиёж сезаман! Чунки миям жойида, сеникига ўхшаб суюлиб кетмаган!

— Опқоч-а, опқоч! Мияси жойида эмиш! Сен ҳам менга ўхшап бир харомтомоқсан, шунинг учун ҳам менинг ёнимда ётибсан... Кўнгиллари Чернишевскийни тусаб қопти! Бу ҳақда олдинроқ, турмага тупмасдан аввал ўйлаш керак эди! Энди борини ўқиб, «Таво чемо»¹ни хиргойи қилаверасан!

— Нимани ўқиш, нимани хиргойи қилишни ўзим биламан! Ҳар ҳолда бу ердагиларнинг ҳаммаси сендака қотил эмас! — деди Гамцемлидзе зарда билан.

— Қотилинг нимаси! Муҳтарам қотил, дейиш керак! — унинг гапини тузатган бўлди Тигран.

— Хе, ўргилдим сендақа закийдан! — деб хитоб қилди Гамцемлидзе.

— Узр, «закий» дегани нима? — астойдил таажжубланиб сўради Тигран.

— Галварс! — деди Гамцемлидзе ва нариги ёнбошига ағдарилди.

— Сени отанг галварс!

— Кўйсанг-чи, Тигран, шу аҳмоқ билан тенг бўласанми! — дея баҳсга аралашди Лимон.

— Ўртоқ Девдариани, оғзингизга қараб гапиринг! — деди Гамцемлидзе жириллаб.

— Ўчир овозингни, хе сендақа сиёсатдонни!

— Менга пўписа қилманг! Ўғрилар салтанати эмас бу ер! — Гамцемлидзе бўш келмади.

— Дехқонлар салтанати ҳам эмас! — деди Девдариани гавдасини сўридан хиёл кўтариб.

— Бўлди-да энди, Гамцемлидзе, биласан-ку, турма — ўғриларники! — бақириб берди Чейшвили. — Тўғрими, Чичико?

— Тўғри, тўғри, азизим! Илойим ўшалардан ортмасин!

Камерага сукунат чўқди. Ҳамма китобга тикилиб олган эди. Улар ўқияптими ё ўз хаёли билан бандми, буёғини худо билади. Менимча Исидор амакидан бўлак ҳеч ким ўқиётгани йўқ — бир соатдан буён ўшандан бошқа одамнинг китоби варақланмайди. Исидор амаки чалқанчасига ётар ва ҳадеб қўли билан Чейшвили бурқсиётаётган папирос тутунини ҳайдарди.

¹ «Таво чемо» — З. Палиашвилининг «Даиси» операсидан ария. Маъноси: «Шўрлик бошим».

Тавба... Неча ойдан бери бир камерада яшаяпмиз. Бир-биримизни гўё миримиздан сиримизгача биладигандаймиз. Очикчасига гаплашамиз. Аммо айти пайтда бир-биримиздан нақадар йироқмиз! Орамиздаги мана шу жарлик менга уфкни эслатади; яқинлашганинг сари узоқлашаверади...

Маҳбусларнинг табиати ҳар хил. Бири сиртлонга ўхшайди — силлик, абжир. Бошқаси худди баликнинг ўзгинаси: энди тутдим деганинда, қўлингдан чиқади-кетади... Яна бири — бўри: дамани ичига ютиб, пайт пойлайди. Ановиниси илондай бировнинг босиб олишидан қўрқади, шунинг учун ҳам захари тилининг учида. Яна биттаси зада бўлган охудаё олазарақ. Уларнинг бариси ҳам ночор, нотавон, шунинг учун ҳам бири сиртлон, бири балиқ, бири бўри, бири илон бўлишга мажбур... Аммо дили очик, бебоклари ҳам йўқ эмас: бундайларнинг ичидаги тамом сиртида. Улар аллақачон тақдирга тан бериб қўйишган, нимадир юз беришини кутишади. Лекин ўша «нимадир»нинг нималигини ва қачон юз беришини турмада ҳеч ким билмайди. Аммо кунлардан бир кун юз бериши муқаррар. Ўша «нимадир» ҳамма нарсага нуқта қўяди. Ҳар ким қилимишига яраша оладиганини олади, ҳар кимнинг гуноҳи заргар тарозисида мисқоллаб ўлчанади. Ўша «нимадир»ни маҳбуслардан бири Худо, бошқаси — Тақдир, яна бирови — Адолат деб атайди.

Мен ҳам маҳбусман, мен ҳам ана шу Адолат рўёбга чиқинишини кутиб ётибман. Камера эшиги очилиб, Адолат кириб келишини ва елкамга одил кафтини ташлаб:

— Заза Накашидзе, тур, кетдик! — дейишини кутяпман...

— Гамцемлидзе, мана айбноманг! — деди назоратчи ва ранги дув оқариб кетган Гамцемлидзегга букловлиқ қовозни узатди.

Гамцемлидзе қўллари титраб-қақшаб қовозни олди-ю, ҳаммамизга ҳадик билан бир-бир қараб чиқди, сўнг айбномани шоша-пиша чўнтагига солиб, жойига ўтирди.

Камерада аввалига бўғиқ бир говур кўтарилди, кейин ҳамма жим бўлиб қолди. Сира кутилмаган воқеа юз берган эди. Турманинг ёзилмаган қонунига кўра, ҳар бир маҳбус ўзи ҳақидаги айбномани старостага бериши, у ҳаммага ўқиб эшиттириши керак, — одамлар тақдир уларни кимга дучор қилганини, қайси маҳбус қандай

айб билан қамоққа олинганини билишни хоҳлашади. Гамцемлидзе ана шу муқаддас таомилни бузган эди!..

Камерадаги вазият таранглаша бошлади. Бамисоли ҳаво етишмаётгандай эди... Ҳар биримизнинг жингиртоб бўлган асабларимиз аллақандай кўринмас ишлар билан битта умумий асабга улангану бирортамиз эҳтиётсизлик қилиб ана шу ишга тегиб кетсак... ётирай, худо кўрсатмасин... Биринчи бўлиб асаб торини чертиб кўришга Гоголь журъат этди. Ниҳоятда эҳтиёткорлик билан қўл урди, ҳар ҳолда староста, камерада ўйламай қилинган ҳар қандай ишнинг оқибати нима бўлишини яхши билади.

— Гамцемлидзе, хафа бўлмагин-у... сал чакки иш қилдингми дейман-да! — деди у бутунлай беозор бир оҳангда.

— Нимаси чакки, ўртоқ староста? — деб таажжубланди Гамцемлидзе.

— Шуниси чакки, бу ерда ҳаммамизнинг ҳуқуқимиз бир... — Гоголь тўхтаб, Девдарианига кўз қирини ташлади. — Ўғрилар мустасно, албатта... Ҳар биримиз нима сабабдан қамоққа тушиб қолганимизни сен биласан масалан... — Гоголь яна сўлиш олиб, Тигранга қараб қўйди. Гулоян билан Девдариани ўз сўриларида ётишар, баҳсга аралашшмасди. — Демокчиманки, сен биз ҳақимиздаги ҳамма гапни биласан, энди биз ҳам сенинг кимлигингни, нима гуноҳ қилганингни билиб қўяйлик-да, оғайни?

— Ҳайронман, мендан нима истайсизлар ўзи? — деди Гамцемлидзе асабийлашиб.

— Айбномани старостага узат. Қоидаси шунақа, — деди Шошиа.

— Қанақа айбнома? Ким айбловчию ким айбланувчи, ким айбдору ким бегуноҳлигини худо билади ҳали! — деб қичқирди Гамцемлидзе.

— Айбномани ўқиб бер! — деди яна Шошиа хотиржам, лекин қатъий оҳангда.

— Айбнома деганинг нимаси? — Гамцемлидзе бўш келмади. — Ёзишаверади-да оғизларига келган гапни! Мана, сен! — У Гулоянга мурожаат қилди. — Қотилликда айбланасан. Лекин одам ўлдирганмисан?

Гулоян тескари қаради.

— Ўлдирган! — унинг учун Девдариани жавоб берди.

— Ростданми? — деб сўради Гамцемлидзе Тиграндан.

Тигран бошини ҳам қилди.

— Сен пора олганмисан? — Гамцемлидзе Мебуришвилига ўтирилди.

— Порани ҳар ким ҳар хил тушунади. — Мебуришвили аниқ жавобдан қочди.

— Сен-чи, Чейшвили?

— Менга қара, Гамцемлидзе! — деди Девдариани. — Гапни айлантирмасанг-чи! Орамизда фақат икки кипи одам ўлдирмаган, ўғирлик қилмаган, пора олмаган, уму-ман бегуноҳ, бу — ҳурматли Исидор амаки билан Заза Накашидзе. Қани, ким буни рад эта олади?

— Мени ҳам айбим йўқ! — деб чийиллади Гамцемлидзе.

— Буниси бизга қоронғи... — деди Лимон. — Узат айбномани старостага!

— Бериб бўлман! Мен учун староста йўқ! Ўзим-ўзимга старостаман! Мен сизларга папуас эмасман, менга йўлбошчининг кераги йўқ! Бу қанақа золимлик! Ҳе, ўргилдим! Сен, — у Лимонга ўтирилди, — сен мени кўрқитма! Биласанми, Америка Озодлик Декларациясининг отаси Джефферсон¹ нима деган: «Мен инсон тафаккурига нисбатан ўтказиладиган тазйиқнинг ҳар қандай кўринишига қаршман», — деган. Мен ҳам унинг сўзларини такрорлайман!

Лимон индамади.

— Тортиб олиш керак, вассалом! — деди Чичико.

Гамцемлидзе чўнтагидан айбномани чиқазди-ю, йўл-йўлақай нижимлаганча челақка қараб югурди. Аммо у кечиккан эди. Чейшвили билан Гулоян унинг йўлини тўсиб, худди чорчўпга михланган Исо Масихдай, деворга қапиштириб қўйишди.

Гоголь ерда сочилиб ётган қоғоз парчаларини йиғиштириб, энг юқори сўрига чиқди-да, айбномани ўқишга чоғланди.

— Қўйворинглар! — деб бақдирди у тепадан.

Чейшвили билан Гулоян ўзларини четга олишди. Гамцемлидзе секин сирғалиб полга ўтирди-ю, деворга суянганча миқ этмай қолди.

— Джефферсон ўша гапларни гапирганда президент эди — бу биринчидан, икки миллиондан ортиқ қўшини бор эди — бу иккинчидан, қолаверса, икки юз миллион-

---

¹ Джефферсон Томас (1743—1826) — Американинг давлат арбоби, файласуф, АҚШ мустақиллиги баён этилган «Мустақиллик Декларацияси» лойиҳасининг муаллифи (1775 й.).

дан иборат аҳолининг мададига суянард — бу учинчидан. Ёдингда бўлсин, Гамцемлидзе! Энди эшитинглар! — Гоголь нотикликнинг ажойиб намунаси бўлмиш айбномани ўқишга киришди...

«Вячеслав Ражденович Гамцемлидзенинг Грузия ССР Жиноят кодексининг 118-моддасида кўзда тутилган жинояти юзасидан

АЙБНОМА

Жиноий иш... йил 20 ноябрда Тбилиси шаҳар Оржоникидзе район прокуратураси томонидан қўзғатилган.

Шу иш юзасидан ўтказилган тергов натижасида қуйидагилар аниқланди:

24 октябрь куни тахминан соат 23 дан 30 минутлар ўтганда Вячеслав Ражденович Гамцемлидзе ўз дўсти, ҳозирги пайтда хибсда бўлган Вахтанг Кириллович Гамкерилидзенинг квартирасига (Чавчавадзе проезди, 761-уй) келади ва унинг умр йўлдоши Елена Абибовна Гажонияга 100 (юз) сўм пул беради. Жабрланувчи Гажониянинг гувоҳлик беришича, Гамцемлидзе Гамкрелидзенинг яқин дўсти сифатида олдинлари ҳам унга моддий ёрдам бериб турган. Аммо бу гал 100 (юз) сўм эвазига Гамцемлидзе Гажонияга бирга ётишни таклиф қилади. Жабрланувчи Гажония эри қамокдалиги сабабли бир неча йилдан бери сўққабош эди, шунга қарамай, Гамцемлидзе билан жинсий алоқа қилишдан қатъиян бош тортади. Жабрланувчи Гажониянинг гувоҳлик беришича, у Гамцемлидзенинг ўзига ғалатироқ қараб юрганини илгари ҳам сезган. Таклифи рад этилгач, айбланувчи Вячеслав Ражденович Гамцемлидзе (оилали) ўз ҳирсини қондириш мақсадида жабрланувчи Гажонияга ташланади. Қўшнилариининг диққатини тортмаслик учун жабрланувчи Гажония анчагача чидайди, овозини чиқазмайди, аммо айбланувчи Гамцемлидзе хиралик қилаверади. Шундан сўнг жабрланувчи Гажония айбланувчи Гамцемлидзенинг чап елкасидан қаттиқ тишлаб, бир парча гўштни узиб олади, Гамцемлидзе қичкириб юборади. Унинг овозини эшитиб югуриб кирган қўшнилари қутуриб кетган Гамцемлидзе жабрланувчи Гажониянинг қўйлагини йиртиб ташлаганини, уни зўрламоқчи бўлаётганини, аёл Гамцемлидзенинг кучоғидан қутулишга зўр бериб уринаётганини кўришади...»

Гоголь айбномани ўқиб бўлиб, ҳаммага бир-бир на-

зар ташлади. Тош қотган маҳбуслар унга бакрайиб қараб туришарди. Айбномада ёзилган гаплар улар учун, худди мусаффо осмонда гумбурлаган момақалдирокдай, қутилмаган ва тушунарсиз бир нарса эди.

Гоголь сўридан тушиб, Гамцемлидзенинг олдига келди.

— Хўш, буёғи қандоқ бўлди?

— Ёлрон! Ҳаммаси ёлрон! — деб кичкирди Гамцемлидзе.

Шу он Гоголь бир силтаб, Гамцемлидзенинг чап ёқасини йиртди, очилиб қолган елкасидаги кизғиш чандикни ҳамма кўрди.

Беҳад таранглашган асаб торлари чирс узилди...

...Шундан кейин юз берган воқеани эсласам, юрагим орқасига тортиб кетади. Ҳамма бараварига Гамцемлидзенинг устига ёпирилди. Биров уни тепкилар, биров аямай мушт солар, Гамцемлидзе эса гужанак бўлиб олиб, ҳар зарба тушганда чўзиб-чўзиб инграрди.

Чидаб туролмадим. Ўзимни оломон устига отиб, дуч келганини қарамасдан муштлайвердим.

— Нима қияпсизлар, қотиллар! Бас қилинглар! Бўлди! Ўлдириб қўясизлар-ку! Бас қилинглар!

Кейин чошиб бориб, эшикни мутлай бошладим.

— Ёрдам беринглар! Ўлдириб қўйишади! Ёрдам беринглар!

Кимнингдир бақувват қўли мени эшиқдан узиб олди. Рўпарамда кўзлари қонга тўлган Гоголь ҳансираб турарди. Яна Гамцемлидзе томон юлқинган эдим, иягим остига тушган муштан ер-парчин бўлдим...

...Кўзимни очганимда камера сув қўйгандай эди. Гоголь билан Гамцемлидзедан бошқа ҳамма ўз жойида ўтирарди.

Хушимга келганимни кўрган Тигран бир муддат менга индамай тикилиб турди-да, энсаси қотиб қўл силтади:

— Шу одамни қотилликда айблашяптими?!

— Нима гап бўлди ўзи? — деб сўрадим ёнимда ўтирган Исидор амакидан.

— Гап шундаки, бу ерда ўтирганларнинг кўпчилиги хотинларини дўстларининг паноҳига қолдириб келишган...

— Ўлдиришдими уни?

— Йўқ.

— Айбномага ишонасизми, Исидор амаки?

— Қайдам... Толстой: «Шайтон, бу — йўлдан озган

фаришгадир», — деган. Демак, гуноҳ қилмасидан олдин шайтон ҳам фаришта бўлган... Мен Толстойга ишонаман...

Исидор амаки ўрnidан туриб, ўз сўрисига ўтди.

УЧРАШУВ

Узун, энсиз хона. Узун, энсиз стол. Узун, энсиз иккита скамейка. Столнинг бир томонида — маҳбуслар, иккинчи томонида уларнинг ота-оналари, қариндош-уруғлари ўтиришади. Столнинг икки бошида, тамада ва унинг ёрдамчисидай, назоратчилар тик турволади. Вақти-вақти билан стол ёнида ўтирганларга: «Бўлди, бўлди, тура қолинглар!» — деб лукма ташлаб қўйишади. Пичир-пичир билан бошланган суҳбат охири қала-қовурга айланиб кетади. Маҳбуслар энтика-энтика нималарнидир тушунтиришади, илтимос қилишади, яқинлари «хўп» дегандай бош ирғашади, ваъда беришади, қўллари билан кўзёшларини артишади.

Нихоят хайрлашув пайти келади. Учрашув муддати тугади. Келганларни бошқа хонага чиқазиб юборишади. Маҳбусларни эса биттама-битта камераларга тарқатишади.

Хамма жойда бўлгани каби турмада ҳам учрашувнинг ўз вақт-соати ва тартиб-қоидаси бор. Шу боисдан назоратчи мени учрашувга чақирганида жуда таажжубландим. Бўш хонага киритвориб, ўзи қаёққадир жўнаб қолгани эса яна ҳам ажабланарли эди.

Мен стол ёнига ўтириб, рўпарадаги эшикка тикилиб туравердим. Ҳеч ким чиқмади. Сабр косам тўлиб кетди. Билагимнинг томирини ушладим-у, ўзим ҳам кулиб юбордим: юрагим деворнинг орқасида турган назоратчи ҳам эшитадиган даражада гупиллаб уриб ётибди-ю, томирни ушлаб кўришга бало борми?!

Бирдан эшик очилиб, хонага ойим кириб келди.

Эгнида эски, аммо яхши сақланган коверкот плаш, бўйнида оқ холли кўк рўмол, қўлида кичкина қора саквояж билан термос.

Ойим бақирмади, йиғламади, кучоғини очиб югурмади. Шошмасдан стол ёнига келди-ю, қўлидаги нарсаларини қўйди. Сўнг:

— Салом, ўғлим! — деди.

— Салом, ойижон!

Кейин саквояжни очиб, ичидан бир қути сигарета

олди. Гутуртни чакиб, лабига яқин олиб борганидагина ияги билан қўллари титраётганини кўрдим.

— Фақат йиғламанг, ойижон! — дедим аста.

— Йиғламайман, ўғлим! Йиғлайвериб кўзимда ёш қолмаган...

Ойим сигарета тутатди. Сўнг саквояж билан термосни олиб, менга яқинроқ келиб ўтирди.

... Ё алҳазар, бу аёлга айтадиган қанча гапим бор-у! Жуда кўп нарсаларни ҳикоя қилиб беришим, тушунтиришим, илтимос қилишим керак! Қани энди кўксига бош кўйиб, етказган заҳматларим учун узр сўрасам, худди уникадай, кўзёшларим тутагунча йиғлайверсам, йиғлайверсам, йиғлайверсам!.. Бу кунни қанча кутдим! Мана энди ойижоним рўпарамда ўтирибди-ю, худди фалаж бўлган одамдай, ўрнимдан жилолмайман, ёнига бориб, опшок сочлари ярашиб турган бошини бағримга босолмайман!..

Ойим аҳволимни тушунди шекилли, шундоққина ёнимга келиб ўтирди, сўнг атрофга тезгина бир аланглаб олдию, термоснинг тунука қопқоғини очиб столга қўйди ва унга титроқ қўл билан қайноқ, кўпириб турган қаҳва қўйди.

Қаҳванинг хушбўй ҳиди гуп этиб димоғимга урилиб, бошим айланиб кетди. Бир ой жазирама саҳрода сувсиз қолган бадавийдай қаҳвага ёпишдим. Термоснинг қизиқ кетган қопқоғи бармоқларимни, лабларимни, тилимни куйдирар, аммо мен ҳеч нарсани сезмасдим. Бунақа роҳатни сўз билан тушунтириб бўлмайди. Хушбўй ичимликни энтикиб ҳўпларканман, ойим чурқ этмай илиқ кафти билан нукул бошимни силарди. Шу тобда дунёда иккаламиздан бўлак ҳеч ким йўқдай эди назаримда.

Анчадан кейин тилимиз калимага келди.

— Яна ичасанми? — деб сўради ойим.

Мен бош силкидим.

Энди шошмасдан, қаҳванинг аллақачон унутилган таъмини сезиб ича бошладим.

— Қаҳва яхши эканми?

— Жудаям зўр!.. Учрашувга қандай қилиб рухсат олдингиз, ойи? Тергов тугатими?

Жавобни кутиб, бутун жисмим кулоққа айланди. Худо кўрсатмасин, тергов шу босқичда тугаган бўлса, тамом бўлдим! Ахир айбсизлигимни ҳали исбот қилолганим йўқ-ку!

— Йўқ, тергов давом этади, аммо ишингни энди бош-

қа терговчи кўрса керак... Сочингни олиб ташлашибди-да, а? — деб қолди ойим жилмайганча, гапни бошқа ёққа буриб.

— Буни қаёқдан билдингиз, ойи?

— Министрининг олдига кирдим.

Мен донг қоғиб қолдим.

— Қанақа министр?

— Ички ишлар министрига-да, қанақа министр бўларди?

Ё раббим, нималар бўляпти ўзи?! Министрга кирипти-я! Ахир мен уни тушимда кўрган эдим-ку!..

— Қачон, ойи?!

— Ўн тўртинчи июнь куни.

Кичқириб юборишимга сал қолди. Қанақа тасодиф бу! Тушимни ойимга айтиб берсаммикин ёки йўқми? Улгуролмайман, ҳали замон учрашув вақти тугайди. Кейин, ишониши ҳам гумон...

— Ўша мен эдим-да, ойи!

— Нима?

— Сиз гаплашган министр — мен эдим!

— Баракалла, ўғлим! Асло руҳингни туширма! — деди ойим қулиб.

— Йўқ, рост айтяпман!

— Дарвоқе, сенга қаеридир ўхшаб кетади. Лекин мен унга, министрга: турмада ётган ўғлимга ўхшаркансиз, деёлмайман-ку!.. Сендан бор ҳақиқатни аниқлашга сўз бердим. Эшитяпсанми? Бор ҳақиқатни! Мени хижолатга кўйма, ўғлим!

Ойимнинг овозида шунча дард, шунча ўтинч бор эдики, ўпкам тўғлиб, йиғлаб юборишимга сал қолди.

— Ростом иккаламизда айб йўқ, ойи! Ёлгон бўлса, ўлай агар! Буни Харабадзе ҳам тасдиқлайди!

— Ҳм. Харабадзе дегин... Анови ҳўкиз Ростом Амилахвари бошини шунақаям айлангириб ташлаганки, ундан тайинли бир гап чиқишига ҳам ишонмай турибман...

— Кўрдингизми уни?

— Нукул кулади, бир нималар деб гўлдирайди... Гоҳо, мени гапиртиришмаяпти, деб бақириб қолади...

— Ўша кеча ҳам шунақа деган эди...

— Адвокат университетдан сенга характеристика олиб келиб беришимни илтимос қилди.

— Деканга боринг.

— Бордим...

— Хўш?

- Местком раисига жўнатди.
- Нима учун?
- Характеристика бериш — касаба союз ташкилотининг вазифаси, дейди.
- У нима деди?
- Бермади.
- Нега?
- Сенинг қотил эмаслигинг тўғрисида справка талаб қилди.
- Ким бераркан бунақа справкани?
- Шунисига бошим қотиб қолди-да!
- Энди нима бўлади?
- Қўшнилардан характеристика олиб борган эдим, қабул қилмади: думалок муҳр керак эмиш.
- Вой ярамас-эй! Ўзим уни раисликка сайлаган эдим-а!
- Додингни кимга айтасан!
- Нима қиламиз энди, ойи? — дедим ҳафсалам пир бўлиб. — Характеристика беришмапти, Харабадзе касал...
- Аллақандай «Ангинин» деган дори бор эмиш, японларники...
- Зўр-ку! — мен суюниб кетдим.
- Зўрликка зўрку-я... Аммо бутун Грузияда атиги икки шишача бор экан-да... Биттасини кимгадир беришибди, иккинчисини ҳам бировга асраб туришганмиш...
- Олиб сотарларди-чи?
- Қайдам... Эҳтимол бордир, лекин нархи осмондада...
- Ойижон! Жон ойи! Харабадзени қандай қилиб бўлса ҳам даволаш керак!
- Балки ҳожати йўқдир?
- Менга ишонмаяпсизми, ойи?
- Гап унда эмас, ўғлим... Харабадзе ҳамма айбни сизларга аударса-чи, унда нима бўлади?
- Бунақа бўлиши мумкин эмас! Ойижон! Ҳамма нарсани сотинг-у, лекин дорини топинг! Акс ҳолда хароб бўламиз.
- Харабадзенинг қариндошлари ўша дорини қидирмаяпти деб ўйлайсанми? Йўқ ҳеч қаерда!
- Ҳамма нарсани сотинг, ойи!
- Нимани сотаман, ўғлим?
- Ха, дарвоқе, ниманиям сотарди? Эсимни таниганимдан бери уйимиздаги буюмларни сотамиз...

— Қарз олинг, ойи! Чикқанимдан кейин ўзим узаман... Ортиғи билан узаман!

— Бўпти, ўғлим!

— Бирортасидан сўранг.

— Албатта сўрайман, ўғлим.

— Анови... Харабадзенинг уруғлари билан гаплашинг. Ҳаммасига ўша галварс сабабчилигини тушунтиринг. Шишани ўша отган!

— Тушунтираман, ўғлим, тушунтираман.

— Қандай қилиб бўлса ҳам даволашсин! Бўлмаса ўлдираман, калласини оламан у аблахни! Энди менга бари бир!

— Хўп, ўғлим, айтаман!

— Мени қотил деб билишларини истамайман!

— Тўғри қиласан, ўғлим!

— Айтинг ҳаммасига — терговчига ҳам, министрға ҳам, судьяга ҳам, Харабадзенинг уруғларига ҳам, дўхтирға ҳам, анови гувоҳлар — саккизта эркакка ҳам айтинг: нима бўлганини яхшилаб эслашсин! Менга ишонишсин! Бўлмаса уларни ҳам, ўзимни ҳам ўлдираман.

— Айтаман, ўғлим, айтаман!

— Нима қиларди орага суқилиб! Тинчгина ўтирган эдик! Ким уни чақирибди?! Ўзи хиралик қилиб ёнимизга ўтирволди!

— Қўй, ўзингни бос, ўғлим! Қўлимдан келган ҳамма нарсани қиламан! Ўзингни бос, болагинам!

— Йўқ, йўқ, йўқ!

Бутун вужудим титрарди. Ойим сакраб туриб, елкамдан қучди.

— Бўлди, ўғлим, бўлди! Сени ташлаб қўймайман, ҳамма ишни қиламан! Керак бўлса, одамлардан садақа сўрайман! Бу ҳам етмаса, жонимни тикаман! Сендан юз ўгирмайман, ўғлим! Сени қаёққа жўнатишмасин, судьянинг оёғини ўпиб бўлса ҳам, изингдан боришга рухсат оламан! Рухсат бермаса, мен ҳам жиноятга қўл ураман! Иккаламиз бирга бўламиз! Қўркма, қўзичоғим!..

Мен тиз чўкиб, ойимнинг тиззасига бош қўйдим, қўлларини ўпа бошладим.

— Мени кечиринг, ойижон! Кечиринг!..

— Унақа дема, ўғлим! Сендан мен кечирим сўрашим керак — келиб, ярангга туз сепдим... Майли, ҳечқисси йўқ, бу кунлар ҳам ўтиб кетади!..

Хонага назоратчи кирди.

— Учрашув вақти тугади, — деди у бизга қарамасдан.

— Яна бир минут, ўғлим, атиги бир минутгина! — деб ёлворди ойим.

Назоратчи индамай чиқиб кетди.

— Тур, ўғлим! Дадил бўл! Қани, менга қара-чи! Ёдингда тут: ҳамма илтимосларингни бажо келтираман. Қўркма!

— Раҳмат, ойи!

— Яқинда сени янги терговчи чақиради.

— Раҳмат, ойи!

— Лекин кўполлик қилма!

— Хўп, ойижон!

— Мулойим гаплаш, ҳаммасини тушунтир, ишонтиргин уни!

— Ҳаракат қиламан, ойи!

— Энди хайрлашамиз! Ўзингни эҳтиёт қил! — Ойим ўрнидан турди.

— Бўпти, ойи!

— Берироқ кел-чи...

Мен ойимнинг ёнига бордим. У мени бағрига босиб, ҳўнграб юборди. Кўзёшлари юзидан думалаб тушиб, иягидан чакиллаб тома бошлади. Мен ноқобил фарзанди учун кўзёшларини ҳанузгача асраб қололган онамга ҳайрат билан боқардим.

Уни аста ўтқиздим. Ойим қўлларини стол устида чалкаштириб, билагига бошини қўйганча силкиниб-силкиниб йиғлайверди.

Бир минут ўтди, икки минут ўтди... Назоратчидан дарак йўқ эди. Чидаёлмадим. Бориб эшикни муштлашга тушдим. Ховлиқиб назоратчи кирди.

— Олиб кетинг мени, илтимос!

Назоратчи ойимга қаради. Ойим рўмолининг учи билан кўзларини артиб, бош ирғади ва назаоратчига мамнун жилмайиб қўйди.

Биз хонадан чикдигу чурқ этмай коридорни босиб ўтдик. Назоратчи ховлидаги водопровод олдида тўхтаб сув ичди, енги билан оғзини артаркан:

— Ич! — деди менга.

Сув ичгим йўқ эди, назоратчининг ҳам чанқоқ эмаслигини сезиб турардим. У азбаройи мени деб тўхтаган эди.

— Ювинвол, йигитча! — деди у яна. — Яхшимас, кўзларинг қизариб кетипти...

Юзимга ховучлаб муздай сув сепдим, анча енгил тортиб, назоратчига миннатдорлик билан қарадим.

— Ойингми? — деб сўради у.

— Ҳа!

— Сезувдим, кулгиларинг ўхшаркан.

— Эҳтимол.

— Уят эмасми?

Мен назоратчига таажжуб билан боқдим.

— Нега тикилиб қолдинг? Уялмайсанми, дейман? — деб такрорлади у.

Индамандим, қоидага кўра қўлимни орқамга қилиб, юриб кетдим.

СЕНТИМЕНТАЛ ГУМАНИЗМ

Турмада ўрнининг ошиғи олчи, у ҳеч кимга бўйсунмайди. Ўғри бировнинг ишига аралашмайди, биров ўрнининг ишига аралашуви ҳақида-ку гап бўлиши мумкин эмас. Шунга қарамай, маълумоти, касби, қисмати, хулқ-атвори ва миллатидан қатъий назар, бошқа ҳар қандай кишидан кўра ўғри билан турмада ётган минг марта афзал. Ўғри йўқ камера кимсасиз оролга ўхшайди, кема ҳалокатига учраганлар бу ерда кимдир қутқаришини кутиб, бир-бирларининг гўшгларини ейишади. Ўғрилар ўртасидаги тенг ҳуқуқлилиқ кишини баъзан ҳайратга солади! Ўғри ўғридан фақат маълумотининг қай даражада эканлиги билангина фарқ қилади, чунки уларнинг конституциясида мажбурий умумтаълим тўғрисидаги модда йўқ. Дарвоқе, маълумот ўғрига ҳеч қандай имтиёз ҳам бермайди: уларнинг бари бир хилда бахтсиз. Улар учун ижтимоий, моддий ёки миллий чегара йўқ. Ўғри Месопотамияданми, Танзанияданми, Чохатауриданми — бари бир ўғри. Ўғрилар учун қора, оқ, кизил, сариқ ранглар ҳам бўлмайди — ҳамма ўғри бир хилда қора. Ўғри ишламайди, унинг касби йўқ, шу сабабли унинг учун касб рақобати ёки касбдан ғурурланиш деган туйғулар ҳам бегона. Ўғриларнинг бирдан-бир касби — ўғирлик. Ўғри ўғрини қандайдир буюк фазилати учун ҳурмат қилиши мумкин, лекин бу унинг шахсий иши. Ўғрилар турмада бирга тамадди қилишади, сўнгги бурда нонни бўлиб ейишади, ҳаммавақт бир-бирларини қўллаб қувватлашади. Ўғри озодликда қанчалик кўрқоқ ва ишончсиз бўлса, турмада шу қадар ботир ва шеригига беҳад садоқатли бўлади. Турма ўғрилар учун бамисоли жан-

нат, бу ерда улар ўзларини денгиздаги балиқдай ҳис қилишади. Шунинг учун ҳам улар камерани тозалаш-майди, шунинг учун ҳам Гоголь тузган навбатчилар рўйхатида ҳаммамизнинг фамилиямиз бор-у, Девдариани билан Гулояннинг фамилияси йўқ.

Бугун Шошиа билан Мебуришвили навбатчи. Улар челақни бўшатиб келишди, бакка сув тўлғазишди, мана энди Шошиа тўнғиллай-тўнғиллай камерани супурипти. Тигран иккаламиз шахмат ўйнаямиз, бошқалар ўз сўри-ларида чордона қуриб ўтиришибди.

— Нима, бошқалардан ёмон ўғриманми? Бошқалардан кам ўғирлаганманми? — деб қолди бирдан Шошиа жиғибийрон бўлиб.

Гапни қаёққа бураётганини сезиб турган бўлсам ҳам, индамадим...

— Рост-да, кимдан камим бор? — деди яна Шошиа супурги дастаси билан оёғимизга туртиб.

Тигран фарзинни кўтарганча қотиб қолди. Аввал менга, сўнг Шошиага қаради.

— Ким ҳақида гапиряпсан, азизим Шошиа? — деб сўради ниҳоят.

Шошиа унинг сўзларига парво қилмай, бидирлай кетди:

— Ўғримисан, Мао Цзэ-дунмисан, Искандар шохми-сан — менга бари бир! Тозалик ҳаммага керак! Ҳа! Бошқаларнинг ахлатини тозалаш менинг ишим эмас! Шуми адолат?!

— Зазажон, кимни чалпяяпти бу? — деб сўради Гулоян мендан.

— Юрсанг-чи, менга жавоб бериб юборишса, ўйинимиз чала қолади.

— Хаши¹ саккиз! — деди Тигран шахмат донасини суриб.

— Кабоб² тўрт! — деб жавоб бердим мен.

— Сенга фақат майнавозчилик бўлса! — Шошиа менга ташланиб қолди.

— Нега унақа дейсан, Шошиа, кеча навбатчилик қилдим-ку! — дедим хайрон бўлиб.

— Сени айтаётганим йўқ... Бошқалар бор...

— Ким ўша бошқалар? Менми?

---

^{1,2} Х а ш и, к а б о б — миллий таомлар. Гулоян билан Накашидзе хаши деганда «h»ни, кабоб деганда «k»ни (шахмат катақлари) назарда тутишади.

— Албатта! Девдариани икковинг! — деди Шошиа бўш келмай.

— Хўш, нима демоқчисан? Гапир!

— Шулар билан тенг бўласанми, Шошиа?! — деб бақириб берди Мебуришвили. — Биласан-ку, турма ўғриларники. Тўғрими гапим, староста?

— Сен етмай турувдинг! — деди фикзиниб Гоголь. — Айтилди-ку: ўғри — турманинг хўжайини. Яна сўрайдиган бўлсанг тилингни суғуриб оламан!

— Мен нима дедим? — Мебуришвили ўзини оқлашга тушди. — Турма ўшаларники дедим, холос.

— Ўшаларинг — ким? Нега уларники бўларкан?! — Шошиа яна қайнаб кетди. — Ишлаш, супуриб-сидириш, челақни бўшатиш, сув ташишга келганда турма уларники бўлмай қолади, еб-ичиш бўлса жон дейишади.

— Шошиа, ишламаган — тишламайди, дея кўрма зинҳор! Балога қолсан! — дедим мен.

Хамма кулди.

— Рост-да! Турмада шулар хўжайин, бошқа жойда эса... — Шошиа уёғини айтишга журъат этолмади.

— Хўш, хўш... Бошқа жойинг қаер? — деб сўради Тигран.

— Нима, турма шунчалик камёб нарса эканми? Марҳамат, биздан ажралиб, «Совет Иттифоқи ўғриларининг Автоном республикаси»ни тузиб олишсин! — деди Шошиа.

— Лимон иккаламиз ҳам ўғри эканлигимиз ёдиндиган чикдимми? — Тигран шундай дедию шахмат тахтасидаги доналарни сидириб ташлади.

— Хой, одамлар! — Шошиа сўрида ётганларга ўғрилди. — Нима деяпти булар? Биздан ортиқ жойи бор эканми буларни? Лимон иккаласи нимани қойил қип кўйипти? Биттаси ўн сўм учун одам ўлдирган, иккинчиси ёпиқ бозорда бир ночор деҳқоннинг пишлоғини ўғирлаган. Хой, Гулоян, шуни билиб қўй: мен ўмарган пулларни бутун уруғ-аймоғинг бир бўлиб ўн йилда ҳам санаб тугатолмайди! Бир миллион тўққиз юз минг! Бу қўлга тушганимдагиси! Сув қилиб юборган пулларимни санашга яна ўн йил керак! Хўш, қани айт-чи, ким кўпроқ ўғирлаган: менми ё Лимон икковингми? А? Мендан қаерларинг ортиқ? — Шошиа жаҳл билан супургини полга улоқтирди-ю, икки қўлини белига тираганча Гулоянга тикилиб қолди.

— Шошиа, — деди ранги оқариб кетган Тигран. —

Чипқонлигингни билардим-у, лекин қачон ёрилишингни билмасдим! — Шундай деб у ўз сўриси ёнига борди-да, бир тортишда тўшагини чокидан сўкиб, ичидан устара чиқазди.

Хамманинг нафаси ичига тушиб кетди. Устара борлиги ҳеч қайсимизнинг хаёлимизга ҳам келмаганди. Шошиа орқасига тисарилдию деворга суянганча қотди-қолди.

Девдариани сўридан сакраб тушиб, Тиграннинг йўлини тўсди.

— Нима қиласан жўжаҳўрозлик қилиб! Буёққа ол устарани!

— Қўйвор, Лимон, қонини ичаман бу аблаҳни! — деди Гулоян титраб.

— Узат, деяпман!

Гулоян устарани Лимонга бериб, рўпарамга ўтирди. Пайтдан фойдаланган Шошиа шоша-пиша ўз сўрисиغا чикволди.

Девдариани устарани буклаб, Исидор амакининг сўрисиغا отди.

— Яшириб қўйинг, Исидор амаки!

Сўнг Шошиага ўтирилди:

— Гоголадзе!

Ўтақаси ёрилган Шошиа миқ этмасди. Шу тобда у итдан қочиб дарахтга чикволган, ражиб тапламоқчи бўлиб пастда ириллаётган рақибига даҳшат билан тикилиб турган мушукка ўхшарди.

— Гоголадзе! — дея такрорлади яна Девдариани. — Қаерим сендан ортиқлигини айтайми?.. Биринчидан, мен — Девдарианиман... Иккинчидан, мен одамман, сен — хайвонсан... Учинчидан, миллион сўм ўғирлаган махлук қайтиб бу ишни қилмайди! Сизлар-чи? Сизлар нима қилгансизлар? Шеригинг Гварамадзе миллион сўмни дарахт тагига кўмиб қўйибди. Одамми у?! Йўқ, палид у! Сен ҳам шунақасан! Сен ҳам пулни ерга кўмиб қўйган бўлсанг керак ҳойнаҳой! Ўлганингдан кейин болаларинг қанаққиб топади ўша пулларни?! Қабрингга тупуришади хали! Билдингми?

— Нега, нима учун? — деб фўлдиради Шошиа.

— Шунинг учунки, сен ҳам палидсан!.. Пулни ҳам ерга кўмадимми одам!.. Наҳотки пулга муҳтож қариндошларинг бўлмаса? Ёки кўча-кўйда қўл чўзиб турган тиланчига ҳам кўзинг тушмаганми? Черковга боргин эди, шу пайтгача ер ютмаганига шукроналар айтиб, шам ёққин

эди!.. Пулни кўмганмиш-а! Хў, текинтомоқ иблислар!.. Яна ўзингларни бизга солиштириб ўтирибсизларми?! Сен ҳеч қачон бу ердан чиқиб кетолмайсан, чунки озодликда юришга муносибмассан! Сени суягинг шу ерда чириши керак!

— Чирияпти-ку ҳалиям! — деди Шошиа ййғламсираб.

— Баттар бўл! Сенлар одаммисанлар? Еб тўймас, очкўз аждарҳосанлар! Сенларга қанча бўлса ҳам оз кўри-наверади! Бугун — бир миллион, эртага — икки миллион, индинга — уч миллион бўлса дейсанлар!

— Мен давлатдан ўғирлайман, сенлар камбағал одамларни шиласанлар! — деди Шошиа ўзини оқлаган бўлиб.

— Камбағалларни эмас, сенга ўхшаган аблаҳларни шиламиз!

— Мен меҳнат қиламан!

— Меҳнат қиламан? Ҳозиргина «ўғирлаганман» дединг-ку?

— Ўғирлаган бўлсам ўғирлагандирман. Лекин сен нега энди мени шиласан?

— Ўғирлаган ўғри — ўғри эмас, исини чиқазмаган ўғри!

— Айтдим-ку, мен давлатникини ўғирлайман. Бу бутунлай бошқа нарса!

— Нима, давлатга пул керак эмасми сенингча? Ёки давлат — соғин сигирми? Сенга ўхшаган харомхўрлар кечасию кундузи қонини сўриб турганига чидаган давлатга раҳмат! Ўлай агар, раҳмим келади давлатга!

Шу гапларни гапираётганида Девдарианининг кўнглидан нима ўйлар кечганини билмайман-у, аммо Шошиага ўхшаганлар қонини сўриб ётганини кўз олдимга келтириб, давлатга ростдан ҳам ичим ачиб кетди.

— Бўпти, бўпти, Девдариани, энди қўлимга рўмолча олиб, давлатга мотам тутарканман-да! Топган етимчангни қара-ю! — деди Шошиа кесатиб.

— Шунча пулни нима қиласанлар, а? Деворга ёпиштираманларми?

— Бола-чақага, Лимон, фарзандларга, — деди Шошиа маъноли жилмайиб.

— Бола-чақа эмиш-а! Биламан сенларни! «Ҳақиқий грузин» қилиб ўстирмоқчисанлар-да, а? Зиёлиларни тарбиялаяпсанлар? Инглиз тили, музика, рақс... Тоғда дача, денгиз бўйида дача, ўрмонда дача, машина, диплом, Тбилисида «ёғли» жой, ҳашаматли уй... Хўш, болаларнинг ўзлари нима қилишади, а? Унақа ношудларни кимга ке-

раги бор? Хе, қўшимзор бўлинглар ўша такасалтангла-ринг билан! Тагин Тигранга таъна қилганига ўласанми! Тигран бир одамни ўлдирган, бунинг учун жавоб бера-ди. Сен-чи? Сен кулиб туриб минглаб одамларни жони-ни оласан, энди жавобгарликдан қочмоқчимисан?! Каме-рани йиғиштиришдан бўйин товлайсан! Челакни бўша-тиб келишга овринасан! Хў, ярамас! Пастга тушгин, кал-лангни мана шу челакка тикмасам одам эмасман!

Девдариани нафасини ростлади.

— Ўзинг-чи, ўзинг! — деб тўнғиллади Шошиа. — Ўзинг фариштамисан?! Хе, ўргилдим!..

— Мен ўзимни фариштаман деётганим йўқ! Ўлганим-дан кейин зурриётим тугайди. Сен бўлсанг, иккита ит-ваччанг етмагандай, яна аллақандай Сиранушга уйла-ниб, ҳалигиларни кўпайтирмоқчимисан!

— Уйланаман! — деб бақирди Шошиа, гўё Девдари-ани севгилисини тортиб олаётгандай.

Ортиқ чидаб бўлмасди. Бениҳоя таранглашган асаб торлари ё узилиши ё бўшашиши керак эди... Шошиа-нинг охириги нидоси жонга ора кирди: асаблар бўшашиб, ҳамма кулиб юборди...

— Ол-а! Бир-бировларининг кекирдақларини узиб оли-шади, деб ўйловдим. Булар ҳиринглашади-я! Хўш, нега куласанлар? — деб тўнғиллади Тигран сўрисига чўзи-ларкан. Девдариани ҳам ўз жойига қайтди. Мен Исидор амакининг ёнига ўтирдим.

— Эшитдингизми, Исидор амаки? Бу Лимон эмас, нақ Маратнинг ўзгинаси!

Исидор амаки бош ирғаб қўйди, бир лаҳза ўйланиб турди-да, сўнг қўлини юқорига кўтариб, эхтирос билан хитоб қилди:

— Агар Кавкасионининг мангу музликлари қалби кайноқ, руҳи тетик, феъли кенг ватандошларимизни ҳов-ридан тушириб турмаганда улар ўзларидаги беҳисоб нуқ-сонларга қарамай ажойиб мўъжизалар яратишган бўлур эди...

Сентиментал (французча) — ҳаддан ташқари таъ-сирчан, йиғлоқи дегани.

Гуманизм (лотинча) — одамларга муҳаббат, инсон кадр-қимматига ҳурмат туйғуси билан йўғрилган дунёка-раш.

«Гуманизм» деган сўз Библиядаги илк сўзлар ичида нечанчи ўринда туришини ёки Ер юзида инсон пайдо

бўлганидан кейин қайси минг йилликда бу сўз биринчи бор тилга олинганини аниқ билмайман, лекин бир нарса шубҳасиз: энг улуғ инсонпарварлик олло-таоло гуноҳга ботган Одам Ато билан Момо Ҳавони жаннатдан қувиб юбориб, шу тариқа уларни абадий ҳузур-ҳаловат ва бешташвиш турмуш азобидан халос этганида содир бўлган.

Ўшанда яратгanning бу қилмишини кўпчилик, жумладан Одам Ато билан Момо Ҳаво ҳам, ўта шафқатсизлик деб баҳолашган эди. Энди эса, бу воқеага йигирманчи асрнинг иккинчи ярмидан туриб назар таплаганимда парвардигор инсонпарварлиkning, ўз бандаларига меҳр-шафқатнинг олий намунасини кўрсатганига астойдил имон келтираман. Одам Ато билан Момо Ҳавога ҳаёт қувончларини бахш этган, уларнинг томирларини қайноқ қон билан тўлдирган, жаннат нафаларидан мудроққа кетган қалбларида изтироб ва эҳтирос оловини ёққан Оллохнинг бу иродасини яна қандай баҳолаш мумкин?!

Мана шу ҳақиқий гуманизм, мана шу буюк инсонпарварлик учун парвардигори оламга Одам Ато ва рафиқасининг беҳисоб ва миннатдор авлодлари номидан қанчадан-қанча шукроналар айтганман...

Энди сентиментал гуманизм масаласига келсак, бу тушунча анча кейин пайдо бўлган, уни, худо каби, одамлар ўйлаб топишган ва шуниси ажабланарлики, одамларро муносабатнинг бу маҳсули... турмада дунёга келган...

Турмада ҳамма раҳмдил бўлиб кетади. Масалан, Гулоян кун бўйи Р. Коркиянинг «Шўр бешик» ҳикояси қаҳрамонининг аччиқ қисматига ачиниб, ёш тўкиб ўтирди.

— Шу ҳам ишми? Ёш болани армияга олишга уялишмаганини қаранглар-а! Аблах оқ гвардиячилар-чи? Унга ўқ узиштипти-я! Бола отдан йиқилганида одамларнинг кўзи қаёқда эди? Ёрдам беришса бўлмасмиди? Сизлар мана шунақасизлар, грузинлар!

— Ҳикоя грузинлар ҳақида эмас-ку, Тигран! Ундан ташқари, замон шунақа эди у пайтда... Уруш кетаётган эди...

— Э, қўйсанг-чи! Ўша ерда бўлганларнинг ҳаммасини пешонасидан отиш керак! Ўн беш йил намақобда ётиб кўр-чи, нима аҳволга тушаркинсан!..

Тигран, тонетлик ўрмончини киприк қоқмай жонидан жудо қилган Тигран юм-юм йиғларди.

Турмада мархумларга ҳам ачинишади: Лаврентий Пав-

лович Мебуришвили, истеъфога чиққан (ёки ишдан ҳайдалган) майор, қабристоннинг собиқ директори, ҳар бир қабр устига кунига уч мартадан борардим, бирининг агрофидаги гулларга сув қуярдим, иккинчисининг тепасида соатлаб ёш тўқардим, таниш-билишларнинг қабр тошлари чангини мана шу шоҳи рўмолчам билан артардим, дея бизни ишонтиришга уринади.

— Ҳой, қабристон директори, — деб мурожаат қилади унга Шошиа, — нима учун ўттизта сохта қабр, яна тош қўйилган қабр топилганини ёки жасад устига жасад қўйиб, уларнинг қариндош-уруғларини шилганингни гапирмайсан?

— Сохта қабрларни ўзимга опқўймаганман, азизим! Ўттизта қабрни бошимга ураманми? Дўстларимни ўйлаганман, сизларни ўйлаганман!.. Ҳамманинг борадиган жойи ўша ер... Ҳар қандай келажак бутундан бошланади, сўнг ўтмишга айланади, ана шу ўтмиш — бизнинг келажакимиз, — деб тушунтиради Мебуришвили.

— Хе, фалсафангдан ўргилдим! Ўлай агар бир нарса тушунган бўлсам! — дейди Шошиа.

— Қабристонга олиб бориб, ўша сохта қабрга тикқанларида тушунасан! — деб тасалли беради унга Мебуришвили.

— Ҳой биродарлар! — Шошианинг хуноби ошади. — Нима учун бу одам сохта қабрларни пуллайди?

— Менга қара, — дея унинг гапини бўлади Тигран, — сохта деганинг нимаси?

— Ёлғон деганим-да! Қабр бор. «Бу ерга ўғри Тигран Гулоян дафн этилган, № 23041», — деган ёзув ҳам бор. Лекин қабр бўш. Тушундингми энди?

— Демак, тирик одамларни кўмган экан-да? — дейди Тигран.

— Бир ҳисобда шундай... Ана шунақа сохта қабрлар ўттизта бўлган, бу ўша қабрларни сотган, пора олган... — деб изоҳ беради Шошиа.

— Ишонманглар буни гапига! Нимани тушунарди бу чаласавод! Порани нима алоқаси бор? Нима ўзи пора дегани? Бошига кулфат тушганда бировга ёрдам берсаму у бунинг эвазига менга миннатдорлик билдирса — пора бўладими шу? Қанча одамга қабр ҳадя қилиб юбордим! Мана, масалан, бирортангиз олдимга келиб, қабр учун тузукроқ жой ажратиб беринг, десангиз, йўқ дейманми? — астойдил таажжубланди Мебуришвили.

— Хм... Қандай даҳшат! Лекин бу ҳам инсонпарвар-

ликка киради! — дейди бир нуктага тикилиб, ўй суриб ётган Чейшвили.

— Кўйсанг-чи, Мебуришвили? Чўпчагингни бошқаларга айтасан, аҳмоқ одам йўқ бу ерда! Бўйнига хоч осволиб, ўзини авлиё қилиб кўрсатмоқчи! Қип-қизил порахўрсан, нафси ўпқон, дарди бедаво порахўрсан, билдингми?! — дея гапга аралашди Чичико Гоголь. Гамцемлидзе билан бўлган жанжалдан кейин уни олти сутка карцерга қамаб кўйишган, шундан бери анча мулойим тортиб қолган эди, ammo Мебуришвилига нисбатан нафратини барибир яширолмади.

— Ўзинг жиноятчи бўла туриб, мендан бир туки ортиқ бўлмаган манови одамлар олдида каминани ҳақорат қилишга уялмайсанми, Гоголь? — деди Мебуришвили ўта босиқлик билан. Чунки Гоголнинг Гамцемлидзени қандай қалтаклаганини ҳали ёдидан чиқазмаган эди.

— Ўрнимдан турайми, Мебуришвили? — дея пўписа қилди Девдариани.

— Ўғриларни назарда тутганим йўқ! — Мебуришвили шоша-пиша гапини тўғрилади.

— Бекор айтибсан! Бу ерда сендан палидрок одам йўқ! — деб ўшқирди Гоголь.

— Нега энди, Гоголь? Мени биров билан адаштираётган бўлмагин тагин? — деди Мебуришвили.

— Йўқ, адаштираётганим йўқ! Сен одамларнинг бошига тушган кулфат орқасидан бойлик орттирган, қабрларни пуллаган, энди эса бўйнига хоч осволиб, биз билан бир камерада ўтирган ва кечалари ўғринча тамадди қиладиган Коммунистик партиянинг собиқ аъзоси ўрток Мебуришвили бўласан! Гапим тўғрими?

— Ўзингни гўлликка солма, Гоголь! Партия билети ўз вақтида иккаламиз учун ҳам нон карточкаси олиш воситаси бўлган! Бўйнимга хоч осаманми, фишт осаманми, бу — менинг ишим!

— Йўқ, фақат сенинг ишинг эмас! — деб эътироз билдирди Гоголь.

— Яна кимнинг иши? — деди кесатиб Мебуришвили.

— Лоақал менинг ишим! — деб жавоб берди Гоголь.

— Мен билан партиянинг ўртасига ким сени даллол этиб тайинлади? — деди Мебуришвили жиғи-бийрон бўлиб. — Ҳе, сендақа марксизм-ленинизм ғояси учун курашчидан ўргилдим! Мен ўз вақтида, мени хароб қилмасларидан олдин, ҳақиқий коммунист бўлганман, агар билсанг!

— Хароб қилмасларидан олдин деган гапингни қандай тушуниш керак, Мебуришвили? Пора олишни таққилаб қўйишган-да, шундайми?

— Мен порахўр бўлиб тувилмаганман!

— Ҳа, сен ҳамма вақт фаришта бўлгансан!

— Ҳа, шунақа!

— Биламан! Шу даражада софдил бўлгансанки, хатто пораларинг хисобидан ҳам партвзнос тўлагансан?

— Сенга ўхшаб?

— Ёлгон гапиряпсан, Мебуришвили! Мен учун партия билети ҳеч қачон нон карточкаси бўлган эмас, чунки мен партиясизман! Марксизм-ленинизм ғоялари билан ҳам қизиқмаганман! Мени бошқа нарса ташвишлантиради: ўз партияси ва ўз партбилетини ўттизта сохта қабрга алмаштирган одам менга ёки бошқаларга вафо қилармиди? Ҳаммамизни мол бозоридаги жонвордай сотиб юборасан-ку!

Мебуришвили индамади.

— Қалбингга-ку тупурибсан, энди муқаддас хочни ҳам ҳаром қилмоқчимисан?

— Эътиқод эркинлиги конституцияда ёзиб қўйилган!

— Худони ва виждонни сотиш эркинлиги ҳамми?

Гоголь Мебуришвилининг устига бостириб бора бошлади. Мебуришвили оғирроқ бирор нарса излаб, атрофга аланглади, лекин ҳеч нарса топа олмай, стулни кўтарди:

— Яқинлашма! Бошингни ёраман!

— Гоголь, қўйсанг-чи! — деди Девдариани.

— Аралашма, Лимон! Мен сенларнинг ўғирлик ишларингга аралашмайман-ку! — дея чўрт кесди уни Гоголь ва бизга ўтирилиб: — Ким аралашса — ўлдираман! — деди кўзини олайтириб.

— Яқинлашма! — деб чинқирди яна Мебуришвили ва стулни бир четга улоқтириб, эшикка қараб югурди. Аммо Гоголь унга етиб олиб, бақувват панжалари билан ёқасидан ушлади-да, бир силтаб ўзига қаратди:

— Хочни чиқаз!

Мебуришвили буйруқни бажо келтирди.

Гоголь хочни кафтига қўйиб, унга бир оз тикилиб тургач:

— Ўнга амри вожибдан хабаринг борми? Исонинг амри вожибидан? — деб сўради Мебуришвилидан.

— Бу ер диний мактаб эмас, Гоголь? — деди Мебуришвили.

— Гапир! — Гоголь унинг иягига муштини тиради.

— Ўлдирма! — деди Мебуришвили овози титраб.

— Кўркма, ўлдирмайман, лекин бу — бешпинчи амр.
Бир бошдан айт.

— Хиёнат қилма!

— Олтинчиси бу! Бир бошдан айт, деярман.

— Ёдимда йўқ.

— Инжил нечта, буни биларсан?

— Тў... Тўртта, — деди Мебуришвили иккиланиб-
рок.

— Тўғри. Тўртта. — Гоголь шундай дедию кулоч-
кашлаб Мебуришвилининг юзига тарсаки тортиб юбор-
ди. — Бу бир, ўзинг хиёнат қилган партия номидан!

— Бу икки, ўзинг хиёнат қилган худо номидан! —
Гоголь яна тарсаки тушириб, Мебуришвилининг бўйни-
даги хочни юлиб олди. — Буни осиб юришга муносиб
эмассан!

— Мана буниси — уч, кабристонингдаги марҳумлар
номидан! — Учинчи зарбадан Мебуришвили чайқалиб
кетди.

— Буниси эса — мендан! — Гоголнинг гурзидай муш-
ти Мебуришвилининг бошига тушди. У бир инградия
чўккалаб қолди. Гоголь хочни унинг ёнига қўйиб, бориб
эшикни тақиллата бошлади.

— Безовта қилганим учун узр, оғайнилар! — деди
сўнг бизга қараб. — Бошқа иложим йўқ эди! Ёшлигим-
дан бунақа аблахларни ёмон кўраман! Нима учун дирек-
торимни урдим? Нима учун ёшим бир жойга борган
бўлишига қарамай, безори деган айб билан қамокқа туш-
дим? Чунки директорим ҳам мановингта ўхшаган разил
одам!

Камерага назоратчи кирди.

— Нима гап? Ким тақиллатди? — деди у ўдағайлаб.

— Илтимос, манови иблисни опчиқиб кетинг, началь-
ник, кейин мени ҳам олинг, мен уни дўшосладим! —
деди Гоголь ва ўзи назоратчига қўмаклаша бошлади.

— Зўравонлик! — деб тўнғиллади Чейшвили, Гогол-
ни олиб чиқиб кетишгач.

Гуманизмдан гуманизмнинг фарқи бор.

Эсимда, қамокқа тушмасимдан олдин, якшанба кун-
ларидан бирида ўртоғим Нодар билан яёв Бетанига¹
қараб жўнадик.

---

¹ Б е т а н и а — Тбилиси яқинидаги кўхна архитектура ёдгорли-
ги.

Йўлда дайдиб юрган эгасиз бир эшакка дуч келдик. Борадиган манзилининг тайини йўқ жонвор кулоқларини осилтирганча боши оққан томонга қараб одимларди.

— Биз эмас, бўрига дуч келганида кўрарди кўрадинганини! — дедим мен. Нодар кулиб юборди.

— Нега куласан?

— Бир нарса эсимга тушиб кетди.

— Нима экан?

— Қизиқ бир иш бўлган: ўтган йили археолог ўртоқларим экспедицияга боришган эди. Йўл-йўлакай эшак сотиб олишибди. Манзилга етгач, эшакдан юкларни туширишибди, палаткаларни тикишибди, жойлашишибди, қарасалар, эшак ортиқча эмиш.

— Нима қиламиз буни? — деб сўрабди биттаси.

— Қўйворамиз! — дебди иккинчиси.

— Йўғ-э, раҳм қилиш керак! Бўриларга ем бўлади! — деб ўртага тушибди учинчиси.

— Бўлмаса, шу ерда юраверсин! — дея маслаҳат берибди тўртинчиси.

— Ким унинг ем-сувидан хабар олиб туради? — деб эътироз билдирибди бешинчиси.

— Унақа бўлса, ўлдирамиз! — дебди олтинчиси.

— Нима билан ўлдирамиз? Милтиғимиз йўқ-ку? — деб бош қашлабди биринчиси.

Кейин шундай тадбир ўйлаб топишибди: эшакнинг қорнига динамит боғлаб, пилигига гугурт чақишибди, эшак тилка-пора бўлиб кетибди-ю, хайтовур, бўриларга ем бўлишдан қутулибди. Даҳшатли воқеа, аммо бу ҳам гуманизмнинг бир кўриниши...

...Турмада ҳатто курт-кумурскаларга ҳам ачинишади. Масалан, Шошиа дуст-дори кашф этилишидан инсоният ҳам жабр кўрди, деб ишонади. Одамларнинг ортиқча қонини сўриб, шу тариқа организмда қон айланишини тартибга солиб турадиган тахтакана ва бургалар ўша дорининг дастидан қирилиб кетаётганмиш. Оқибатда гипертония, атеросклероз, лейкокемия, инфаркт, инсульт, стенокардия ва яна ҳали ўзимиз ҳам билмайдиган турли-туман касалликлар бениҳоя кўпайганмиш.

— Илгари шунақа касалликларга ҳеч ким чалинганми? — деб сўрайди Шошиа.

Биздан садо чиқмайди, чунки жавоб беришга ожизмиз.

— Ана, кўрдингларми — мен ҳақ эканман! — дейди Шошиа севиниб. — Хитойда ҳам шундай бўлган эди.

Чумчуқларни қириб ташлашди. Хўш, оқибати нима бўлди? Шолининг ҳосили пасайиб кетди! Тўғрими гапим?

Яна ҳамма жим. Бирдан Тигран тилга киради:

— Хўш, бурга билан чумчуқлар — майли. Бит-чи? Битдан нима фойда?

Энди Шошиа гангиб қолади, чунки бит инсон учун фойдалими-йўқми, аниқ билмайди.

Ха, турмада ҳамма нарсага ачинишади, фақат ўз асаблари ҳақида ўйлашмайди.

... Бу гал Гоголни нарсалари билан олиб чиқиб кетишди. Ҳаммамиз уни яхши кўрардик, бинобарин, у кетганидан кейин камера ўлик чиққан уйдай ҳувиллаб қолди. Фақат уйкута ётишдан олдин Исидор амаки:

— Агар асабларимизни асрамасак, давлат беиш қолади: ўзимиз бир-биримизни гўрга тикамиз! — дедию бошига аёлни тортиди.

ЯНА ШУБҲА-ГУМОН

Ойим тўғри айтган экан. Бир ҳафтадан сўнг мени янги терговчи чақиртирди.

У Гагуадан ёшроқ эди. Кабинетга кирганимда саломлашмади, ўтиришга жой кўрсатмади, чекишни таклиф қилмади. Бу ишларни ўзим бажардим — терговчига салом бердим, стулга ўтирдим, стол устида турган «Иверия» қутисидан бир дона сигарета олдим-да, оёқларимни чалкаштирганча уни тутатдим.

Нега бунчалик сурбетлик қилдим — хайронман. Эҳтимол, янги терговчига айбим йўқлигини, бинобарин, ҳеч кимдан қўрқмаслигимни билдириб қўймоқчи бўлгандирман. Балки, ниҳоятда чарчаганимни, ҳамма нарса жонимга текканини, нима қилсалар ҳам менга бефарқлигини таъкидлаш истаги тувилгандир. Ойимнинг, ўзингни яхши тут, мулоийм гаплаш, деган сўзлари ёдимда эдику, нега бундай қилдим-а? Терговчи менга истехзоли табассум билан қараб турарди. У бунақа қилиқларни минг маротабалаб кўрган, шунинг учун менинг бемаъни хатти-ҳаракатим унга заррача ҳам таъсир қилмаганди. Шунини тушундимку изза бўлиб кетдим ва ўтирган жойимда қаддимни ростладим.

— Фамилиям Хеладзе, — деди терговчи, — қўшимча тергов ўтказиш учун делонгизни менга беришди.

— Жуда соз! — дедим мен кулиб.

— Нега соз бўларкан? — деб сўради у.

- Қайдам.
- Бунақа дейишни нима кераги бор унда?
- Шунчаки, илтифот юзасидан.
- Унда яхши.

Орага жимлик чўқди. Хеладзе индамасди, менинг эса айтадиган янги гапим йўқ. Сигаретани охиригача чекдим, яна олишга уялиб турган эдим, Хеладзе буни сезиб, битта сигарета узатди, ўзига ҳам олди.

- Раҳмат! — дея миннатдорлик билдирдим.
- Бемалол. Тутатавер.
- Олдин сиз ёқинг.
- Мен чекмайман. Беш йил бўлди... Лекин хумори тутиб туради...

— Бу ердан чиққанимдан кейин мен ҳам ташлайман! Хеладзе жилмайди. Ножўя гапириб қўйганимни даров сездим, лекин начора? Иккинчи сигаретани ҳам охиригача чекиб бўлгач, сабрим чидамади:

- Бошлаймизми?
- Нимани?
- Терговни-да!
- Тергов аллақачон бошланган.
- Сўроқ қилмайсизми?!
- Бирор янги гапинг борми?
- Йўқ.
- Эскилари сўзма-сўз ёзилган бу ерда.
- Нега чақирдингиз бўлмаса?
- Шундоқ. Сен билан Амилахварини бир кўриб қўйгим келди-да.

— Кўрмоқчи бўлсангиз, суратимиз бор-ку! — дедим энсам қотиб ва боя терговчини кўрганда йилт этган умид учқуни сўна бошлаганини ҳис қилдим.

Хеладзе папкани очиб, қоғозларни узок кўздан кечирди, кейин бошини кўтариб:

— Суратда сен қотилга ўхшайсан, Накашидзе! Шунга ишонаверайми? — деди у ниҳоятда осойишта оҳангда.

Кўзларимиз тўқнашди. Унинг ўткир нигоҳига чидаб туришга роса уриндим-у, аммо уддасидан чиқолмадим, сал ўтмаёқ ерга қарадим.

Бир оздан сўнг терговчига яна кўз ташлаган эдим, чехрасида ролиб келган кишиларникига хос тантана ифодасини эмас, аллақандай надомат ва мунг аксини кўрдим.

- Хўш, нима маслаҳат берасан, Накашидзе?
- Виждонингиз буюрганини қилинг.
- Мана булар-чи? — у папкага кафтини қўйди.

— Ўзингиз биласиз...

— Сенинг фойданга фақат учтагина факт бор, Накашидзе.

Менинг фойдамга ҳам нимадир борлигини шунча ойдан бери биринчи марта эпитишим.

— Ростдан-а! — дея кичкириб юбора ёздим.

— Биринчидан, сен билан Амилахвари берган маълумотлар айнан бир хил. Тергов материалларига қараганда, олдиндан тил бириктириш учун сизларда имконият бўлмаган. Иккинчидан, жабрланувчи Харабадзегга тегишли бир минг беш юз сўм пулни ўзлаштиришга уринишди, деган айб ҳам олиб ташланади. Ўша оқшом Харабадзенинг ёнида пули бўлмаганлигини буфетчи тасдиқлади. Эски мижоз сифатида буфетчи уни насяга сийлаган. Учунчидан, Амилахвари айбни ўз зиммасига олди. Мана ўз қўли билан ёзган икромомаси. Ўқи,

Титроқ қўл билан Ростомнинг маълумотномасини олиб, ўқий бошладим. Бу ўта ишонарли қилиб ўз-ўзига ёзилган тухматнома эди.

— Ёлгон! Амилахвари виждон азобидан қиналяпти, у ўзини менинг олдимда гуноҳкор деб ҳисобляпти, чунки ресторанга у бошлаб борган эди, ўшанинг зарбидан Харабадзе тилдан қолди. Соселиянинг ўлимига бизнинг алоқамиз йўқлигини тасдиқлайдиган бирдан-бир гувоҳ — Харабадзе. Амилахварининг ҳамма айбни ўз бўйнига олаётганига сабаб — мана шу. У мени асраб қолмоқчи, тушуняпсизми? Қотил — Харабадзенинг ўзи! Ха, Харабадзе! Харабадзе! — Мен Ростомнинг хатини майда-майда қилиб йиртиб, столга ташладим. — Ёзинг, гапларимни ёзиб қўйинг! Бор ҳақиқат — мана шу! Бўлмаса мени тинч қўйинг! Нима қилсангиз ҳам ихтиёр ўзингизда! Терговингизга ҳам, адолатингизга ҳам, кодексу гуманизмингизга ҳам тупурдим! Ёзинг: ўша одамни мен ўлдирдим, аслида олдин анови чўчка Харабадзени ўлдириш керак эди! Улгуролмадим! Майли, ҳечқиси йўқ! Бу ердан эсон-омон чиқсам — тирик қўймайман, агар унгача оёғини узатвормаса! Ана ўшанақа палидларни дўшпослаганимиз учун бизга мукофот беришингиз керак, медаль, орден беришингиз керак, ҳайкал қўйишингиз керак бизга! Э-э, оғзимни оғритиб сизга гапириб ўтирибман-а! Қани ўша адолатингиз? Нега ёзмаяпсиз?! Сотилганмисиз?! Тилла беришганми? Харабадзени ёнини олинг! Ўшанга хушомад қилинг! Шамоллаб қолмасин тагин! Айниган мияси баттар айнимасин! Кунига уч маҳалдан қон босимини

ўлчанг! Америкада тайёрланган дорилардан топиб беринг! Элчихонага хат ёзинг — Грузиянинг фахри ва виждони, умидимиз юлдузи, суянган тоғимиз ўлим ёқасида, денг! Ёзинг!.. Накашидзе айбига иқрор бўлди, тергов тугади, дело ёшилди, деб ёзинг! Ёзинг!!!

...Титраб-қақшаб стулга ўтириб қолдим. Чаккаларим зиркираб, кўз олдим қоронғилашиб кетди. Теварак-атрофимдаги ҳамма нарса — турма ва терговчи, қалин папка билан Ростомнинг иқрорномаси, хонадаги ҳаво ва тамаки тутуни, Харабадзенинг хаёлимда жонланган қиёфаси билан ўзимнинг енгилтаклигим — ҳаммаси аралаш-қуралашига миямни шу қадар пармалардики, шу тобда бу азоблардан қутулиш учун ўлишга ҳам тайёр эдим.

Хеладзе сўзларимни бошини эгтанча чурқ этмай эшитди. Кейин шошмасдан Ростомнинг мен йиртиб ташлаган иқрорномаси ёзилган қоғоз парчаларини тера бошлади. Уларни кафтига тўшлаб, саватга ташлаганидан сўнг:

— Асабларинг чатоқ-ку, йигитча? Намунча ўзингни қийнамасанг? — деди мулойимлик билан.

— Кечиринг...

— Шу даражага етгансан деб ўйламаган эдим... — У ўрнидан туриб, хонада уёқдан-буёққа юра бошлади.

— Мени кечиринг, ҳурматли... айб менда эмас. Сиз ўз ҳолатингиздан келиб чиқиб гапиряпсиз... Турмадаги тартиб-қоида эса бутунлай бошқача. Асабни авайлаш осонми бу ерда... Ўзимни иродали одам деб ҳисоблардим, янглишган эканман...

— Ҳечқиси йўқ... Энг муҳими, аблаҳ эмас экансан... Сенинг ўрнингда бошқа одам бўлганда Амилахварини бадном қилиши мумкин эди.

— Ростдан ҳам у ўлдиргани йўқ! Нега унга тухмат қилишим керак?!

— Нега, дейсанми? Тергов ишида шундай иборалар борки, уларнинг ёрдамида бировга тухмат қилмасдан ҳам сувдан қуруқ чиқиб кетиш мумкин. Масалан; «эхтимол», «аниқ ёдимда йўқ», «бир нарса деёлмайман», «назаримда шунақа», «бўлса бордир» ва шунга ўхшаш иборалар. Тушундингми?

— Айтганларимни ёзиб беришим мумкин!

— Кераги йўқ. Сени сўроқ қилиш ниятида келмаганман. Маълумотларинг ҳам керак эмас. Бари бир айтганиндай қилиб ёзиб беролмайсан.

— Нима учун келгансиз бўлмаса? Айтинг!

— Сенга ёрдам ва маслаҳат бериш учун келганман, —

деди у. Кўзларимиз яна тўқнашди. Наҳотки бу ҳам алдаётган бўлса? Терговчи маҳбус билан шу йўсинда гаплашганини ким эшитган? Қайси маҳбус бунга ишонади? Хар қандай терговчи: «Бўйнингга олсанг, гуноҳинг енгиллашади!» «Иқроп бўлсанг, уёғига ёрдам берамиз!» «Хўп деявер, ҳеч кимга айтмаймиз!» — деган ваъдаларни беради... Бунга ҳамма билади... Лекин бу одам... Бунақа терговчини биринчи кўришим!

— Ўзинг маслаҳат бер, Накашидзе, — деди у яна. — Нима қилсамикин?

Тагин кўз уриштирдик... Энди чидайман, тикилиб туравераман! Ичидагини кўзларидан билиб оламан! Агар алдаётган бўлса ўзи нигоҳини олиб қочади!

Мен унга узоқ, жуда узоқ тикилдим, у ҳам киприк коқмай қараб тураверди. Хеладзе алдамаётган эди!

— Мен нима маслаҳат беришим мумкин? — дедим хайрон бўлиб.

— Яхшилаб эсла... Менга дастак бўладиган бирор тафсилотни хотирангга келтир. Агар фақат бунга ишонадиган бўлсак, — у папкага қўлини қўйди, — икковимиз ҳам доғда қолишимиз мумкин...

— Билмайман... Мени фақат Харабадзенинг айбига иқроп бўлишигина сақлаб қолиши мумкин. Тўғриси айтса, албатта...

— Айтармикин?

Мен жавоб беролмадим, чунки Харабадзегга ишонмасдим. Умуман ҳеч нарсага ишончим қолмаган эди.

— Кеча касалхонага борувдим, — дея давом этди терговчи, — Харабадзе анча ўзига кепқопти, лекин сўроқ қилишга вақт эрта. Бирор ҳафталардан кейин хотираси батамом тикланади. Дўхтирлар шундай дейишяпти. Лекин бўйнига олармикин? Ҳамма гап мана шунда.

— Соселиянинг ўлганини билмайди-ку, ахир! Иккинчи шипани улоқтиргани ҳамона Амилахвари уни соққолди! Шипа Соселияга текканини кўргани йўқ у!..

— Соққолди, соққолди! Нима билан соққолди ўша Амилахваринг? Экспертиза хулосасида, тўмтоқ предмет билан урилган, дейилган.

— Улай агар, мушт билан солди! Фақат мушт билан!

— Мушти ҳам бор экан-да! Демак, Харабадзе Соселиянинг ўлганини билмайди, дегин?

— Билмайди.

— Билиб қолиши мумкин-ку?

— Билмаслиги керак!

— Қандай қилиб?

— Айтманг унга!

— Алдайинми?

— Ёлгонга кирмайди бу! Ахир ўлдириш нияти йўқ эди-ку! Шишани отди, холос. Агар ўша пицца Соселиянинг ўлимига сабабчи бўлганини билиб қолса, албатта бўйнига олмайди! Ўгинаман, Соселиянинг ўлганини Харабадзегга айтманг! Илтимос!

— Бўпти, хотиржам бўл! Айтмайман... Агар айтиб қўйишмаган бўлса...

Хеладзе ўйланиб қолди. Кейин стол устидан папкани олиб, кетишга човланди-ю, бирдан энгашиб телефон номерини тера бошлади.

— Алло, Миминошвили? Хеладземан. Ҳозироқ Камо кўчасидаги тез ёрдам касалхонасига милиционерни жўнат! Саккизинчи палатада ётган Харабадзенинг ёнига ҳеч кимни киритмасин, дўхтирларни ҳам, қариндош-уруғларини ҳам! Тупундингми? Ҳеч кимни! Саккизинчи палата, Харабадзе... Мен етиб боргунимча-да!.. Ҳа!..

Хеладзе трубкани қўйиб, бошқа номерни терди.

— Бош дўхтирни улаворинг!.. Шалва Михайлович! Салом... Шалва Михайлович, Хеладземан... Яхшимисиз... Шалва Михайлович, ҳозир бир ходимимизни касалхонангизга жўнатдим... Саккизинчи палатага, Харабадзенинг олдига... Ҳа... ҳа... Илтимос, мен боргунимча палатага ҳеч кимни киритмасангиз... Ҳозир етиб бораман... Илтимос... Раҳмат! Саломат бўлинг... Раҳмат!..

У енгил тин олиб, терлаб кетган пешонасини енги билан артди, сўнг электр қўнғироқ тугмачасини босди.

Соқчи кирди.

— Олиб кетинг.

Хеладзе хайрлашмасдан чиқиб кетди.

ЁЎЛИШ, ЁҚОЛИШ

Тигран Гулоян сўроқдан сувга бўккан мушукдай шумшайиб қайтиб келди. Ҳеч қайсимизга қарамай, ўзини сўрига ташлади-да, бошига ёстикни ёпди. Биз бир муддат анграйиб қолдик, охири Чейшвили жимликни бузди:

— Ҳм... Ҳаёт шунақа экан-да...

— Нима бўлди, Тигран? — деб сўрадим мен.

— Ўз ҳолига қўйсаларинг-чи уни, кўряпсизлар-ку аҳволини, — дея гапга аралашди Шоппа. — Ҳозир:

«Нима гап, Тигран!», «Нима бўлди, Тигран?», «У нима деди?», «Сен нима деб жавоб бердинг?», «Отишадими?», «Ўн беш йил беришадими?», «Ўлдираётганингда эс-хушинг қаёқда эди?», «Ундан кўра ўғирлик қилсанг бўлмасмиди?» — деб бошқини қотирасизлар. Кўзини очирмайсизлар!.. Хўш, Тигран? Нима деди терговчи?

— Сени бошлаб сўкишни буюрди!

— Нахотки? Мени-я?!

— Ҳа, сени. «Миллиондан ортиқ пулни ўмарган Гоголадзени болохонадор қилиб бир сўкинг!» — деди. — Уқдингми?

— Ҳе, ўша терговчингни!.. Илойим ҳамма маҳбуслари тумтарақай қочиб, беиш қолсин ўша терговчинг! Илойим тез кунда жаназасига борай! — деди бидирлаб Шошиа.

— Уёғи билан ишим йўқ... Сўкинг, деди. Вассалом!! — яна ўша гапни қайтарди Гулоян.

— Кўявер, Тигран, нима бўлганини айт! — орага Девдариани суқилди.

— Э-э, нима бўларди, Лимонжон! Бир кампир мени таниб қолди! Ўн саккиз кишининг орасидан топди, ялмоғиз!

— Ёпирай! — деб инграб юборди Чейшвили.

— Сени таниш шунчалик қийин эканми?! Қаллангни кара — арава босган челаққа ўхшайди! — Шошиа яна сасиди.

— Ҳазилни вақти эмас, Шошиа! — деди Гулоян ёғжи-ниб. Шошиа жим бўлиб қолди.

— Хўш, кейин-чи? — деб сўради Девдариани.

— Нима — кейин?! Мен ҳам бўш келганим йўқ. Бу қанақаси: ўн етгита малла соч ўрисни ичига битта тахтаканага ўхшаш қоп-қора арманини қўшиб қўйиб, қайсиниси Гулоян десангиз ҳамма ҳам мени кўрсатади-да! — дедим.

— Кейин нима бўлди?

— Нима бўларди! Кампир олдимга келиб «мана шу!» — деди. Ҳой, бувижон, ўйлаб иш тутинг, мени хароб қиласиз, деб роса ёлвордим.

— У-чи?

— Биладан, ўғлим, лекин таниб турган бўлсам, нима қилай?! — дейди.

— Ана, айтмадимми?! — деб хиринглади Шошиа.

Тигран унга бир ўкрайиб, давом этди:

— Бувижон, яна бир ўйлаб кўринг, — дедим.

— Хўп, ўвлим, ўйлаб кўриб, анови малла йигитни кўрсатсам, хурсанд бўласанми? — дейди.

— Кўрсатаверинг. Хурсанд бўламанми-йўқми — бу менинг ишим, дедим. Қаёқда!.. Қулоқ солмади...

— Кейин?

— Нима — кейин?! Яшанг, кампиршо, қойил килдингиз, деб елкасига қокиб қўйдим — шу!..

— Энди нима килмоқчисан? — деб сўради Чейшвили.

— Иссиқроқ кийим-кечак опкелтирмоқчиман, нима килардим! Бир ҳафтадан кейин суд бўлади. Ўн беш йилни ёпиштиришса керак...

— Ўн беш йил?! — деб юбордим бехосдан.

— Тахминан шу... Қасддан ўлдирганим йўқ-ку, ахир... Тасодифан шунақа бўлқолди... Қоида бўйича бунақа иш учун отишмайди... Тигран бу гапларни шу қадар хотиржам оҳангда гапирдики, бирдан аъзойи баданим музлаб кетди. Кейин эгилиб, бир пойафзалини ечди-да, ичидан букловлик газетани олди. — Терговчиникини ёпиштирдим. Ма, Заза, ўқи!

— Янгими? — деб сўрадим мен.

— Нима фарқи бор? Биз учун шу йил чиққан ҳамма газеталар — янги! — Тигран қўлларини боши остида чалкаштирганча эпитишга чорланди.

Мен газетани очдим, май сони эди. Биринчи, иккинчи, учинчи саҳифаларни статистика бошқармасининг «Қолхоз ва совхозларда баҳорги дала ишлари планининг бажарилишига доир» жадваллар эгаллаганди.

— Нимасини ўқийман — нукул жадвал-ку! — дедим мен.

— Охирги саҳифани ўқи! — деб маслаҳат берди Девдариани. «Қишлоқ техникаси янгиликлари».

— Бўлаверади! — дея сўз қотди Шошиа.

— «Гуржаан районининг Телиани қишлоғидаги колхоз агроном-механизатори Гиви Батиашвили бир пайтнинг ўзида ҳам олма арчадиган, ҳам ёнроқ чақадиган машина яратди. Иккита болғача билан бир неча пичоқдан иборат ушбу қурилма юз йигирма вольтли ўзгарувчан тоқда ишлайди, бошқариш осон, иш унуми юқори. Агар бир тонна олмани қўлда арчиш учун қирқ ишчи-куни, бир тонна ёнроқни чақиш учун эса — ўн олти ишчи-куни сарфлашга тўғри келса, машина бу юмушни бир иш кунда бажаради. Шу тариқа, янги машина қўплаб ходимларни ишдан озод этиб, боғдорчилик ра-

йонларидаги хўжаликларда миллион сўмлаб маблағни тежаб қолиш имконини беради.

Шуни ҳам таъкидлаш керакки, олма ва ёнғокларни машинага солиш, пунингдек, чақилган ёнғокларни пўстлоғидан ажратиш жараёни ҳали механизациялаштирилмаган, аммо яқин келажақда машина такомиллаштирилажагига ўртоқ Батиашвилининг ишончи комил. Машина синовдан муваффақиятли ўтди. Тез кунда у боғдорчилик районларида кенг миқёсда қўллана бошланади».

— Эҳтимол, муаллиф Давлат мукофотига тавсия этилгандир, — деди Чейшвили.

— Билмадим, бу ерда у ҳақда ёзилмаган.

— Ёзиш шарт эмас! Бир одам қўлидан келган ишни қипти. Ўз районининг юқини енгиллаштирибди! — деди Шошиа.

— Худо яратган жонзотлар ичида инсондан ялқови йўқ! — дея гапга аралашди Исидор амаки. — Дунё яралгандан бери инсон тинимсиз меҳнат қилади, тер тўқади, азият чекади, турли-туман машиналар, агрегатлар, станоклар, механизмлар яратади, мусиқа, шеър, романлар тўқиб ташлайдиган роботлар ясайди, ўқийдиган, таржима қиладиган, эшитадиган ва кўрадиган автоматлар ихтиро этади, денгиз тубига, ер қаърига шўнғийди, Ойга учади... Хўш, нима мақсадда шундай қилади? Сира ўйлаб кўрганмисизлар? Ўзи ишламаслик учун шундай қилади! Ҳа, ҳа! Темир-терсақларни ишлатиб қўйиб, ўзи сояда ётаверса! Қўлини совуқ сувга урмаса! Қаранглар-а, ўша Батиашвили дегани олма арчишни ҳам, ёнғок чақишни ҳам хоҳламай қопти! Машина ўйлаб топибди!.. Агар ихтиёр менда бўлганда, уни биринчи дуч келган олма дарахтига осардим! Мукофот дейсанлар-а!

— Башарти масалага жиддий ёндошилса, мантиқий фикрлаш муқаррар равишда шундай хулосага олиб келадики, охир-оқибатда биз ё табиий инқироз туфайли ер юзидан йўқ бўлиб кетамиз, ёки бир-биримизни қириб ташлаймиз, ёхуд олло-таоло ҳаммамизнинг жонимизни олиб, ўзи биринчи одамни яратган лойга айлантиради! — Чейшвили бутун инсоният устидан ана шундай ҳукм чиқарди.

— Чейшвили, эҳтимол сен тупроқ билан тупуқдан пайдо бўлгандирсан, лекин мени ўз отам яратган! — деди Шошиа хафа бўлиб.

— Бу гумроҳ, жоҳил бандага гап тушунтириб бўладими! — Чейшвили мадад сўрагандай Исидор амакига қаради.

- Ким жоҳил?! — деди Шошиа ранги ўчиб.
- Ким бўларди — сен-да! Умрида лоақал иккита китоб ўқимаган нодон, тўнкасан!
- Ўзинг-чи? Мана сен Чернишевскийни ёддан биласан, нега бўлмаса шундай зукко одам мен билан ўтирибсан? Қани, гапир, алиментхўр! — Шошиа рақибини уялтирган бўлди.
- Бари бир одамзот бир-бирини қириб ташлайди, — деб сўзида давом этди Чейшвили. — Бу жараённи аллақачон Тигран Гулоян билан Заза Накашидзе бошлаб беришган! — У артистона ҳаракат билан бизга ишора қилди.
- Ўчир овозингни, Чейшвили! Биласан-ку, суд учун битта одамни ўлдирсанг ҳам, юзта одамни ўлдирсанг ҳам фарқи йўқ: ўша-ўша қотилсан! — Тигран шундай дейиши билан Чейшвилининг дами ичига тушиб кетди.
- Мен ёмон гап гапирганим йўқ. Ё одамлар бир-бировларини қириб ташлашади, ёки оллонинг ўзи ҳаммамизнинг жонимизни олади. Шундайми, Исидор амаки?
- Йўқ, унақа эмас. Худо бутун инсониятнинг жонини ололмайди, — эътироз билдирди Исидор амаки.
- Нима учун?
- Чунки худони одамлар кашф этган, шундан буён худо инсонлар онгида худо бўлиб яшаб келяпти. Инсоният бўлмаса — худо ҳам бўлмайди!
- Тўғри, лекин бир марта олло-таоло одамзотни қириб ташлаган-ку?
- Қачон?
- Оламни сув босганда!
- У шунчаки пўписа эди!
- Йўғ-э?
- Ҳа, агар ростдан ҳам худонинг шунақа нияти бўлганда, Нух алайҳиссаломни ҳам ўлдирарди. Лекин ҳазрати Нух тирик қолади, шу тариқа худо Нух тимсолида ўзини ҳам сақлаб қолади!
- Фикрингизга қўшилмайман, Исидор амаки! Ахир худо одамзот пайдо бўлмасидан олдин ҳам бор эди-ку?!
- Ким биларди буни? Фақат худонинг ўзи биларди, холос. Маълумки, ёлғиз бир рақамини тақсимлаб ҳам, кўпайтириб ҳам бўлмайди, бундай арифметика худого ёқмаслиги табиий. Тушуняпсизларми? Худо бўлиш, мангу барҳаёт бўлиб қолиш учун унга одамлар керак эди. Одамлар йўқ экан — худо ҳам йўқ!
- Исидор амаки тўғри гапиряпти! — деб хитоб қилди Тигран. — Ўлганимдан кейин мен учун худо ҳам,

прокурор ҳам, судья ҳам бўлмайди. Қўпсанг ҳам, олсанг ҳам — бари бир ноль чиқади. Шундайми, Шошпа?

— Бекор айтибсан! Сен ўлганинг билан худонинг ихтиёрида сенга ўхшаган яна уч миллиард аҳмоқ қолаверади! Икки мингинчи йилга бориб уларнинг сони саккиз миллиардга етади!

— Менга ўхшаган-а? — деди Тигран кесатиб.

— Сендан баггарлари ҳам бор.

— Саккиз бўлмаса, ярми бўлар?

— Ярим миллиардми?

— Йўқ, саккизнинг ярми, яъни тўрт миллиард.

— Вой-бўй! Жинни бўлқолиш ҳеч гапмас бунақада!

— Шунга айтибман-да: бутун одамзот Тигранга ўхшаб қолса, худо ўз ишидан номус қилиб, ҳаммани у дунёга жўнатади! — деди Чейшвили бўш келмай.

— Менга кара, Чейшвили, карантин пайтида сенга ҳам укол қилишганимиди? — деб қолди бирдан Девдариани.

— Қанақа укол?

— Уколдақа укол-да. Карантинда ётганингда.

— Уколни нима алоқаси бор?

— Алоқаси бор-да. Айтавер, қилишганими, йўқми? — деди яна Девдариани сирли оҳангда.

— Қилишган. Нимаиди?!

— Каттасиними, кичигиними?

— Каттасини!

— Ҳа-а-а...

— Хўш, кейин нима? — Чейшвили ташвишга тушиб қолди.

— Қанақа уколлигини айтишганимиди?

— Ҳа, айтишган, терлама, вабо ва ўлатга қарши.

— Ҳа-ҳа-ҳа! — Девдариани хаҳолаб кулиб юборди.

— Нима гап, Девдариани? Нимаси кулгили буни? — Чейшвили асабийлаша бошлади.

— Демак, учта укол.

— Йўқ, иккитаси укол, биттаси шунчаки эмлаш!

— Ана холос! — Девдариани қўлларини икки томонга ёзди.

— Айта қолсангиз-чи, нима гап ўзи?

Девдариани жавоб бериш ўрнига «шўринг курсин» дегандай бошини сарак-сарак қилди. Кейин Чейшвилига шунақанги ачиниб қарадики, бирдан юрагимни аллақандай ваҳима чулғаб олди, чунки Девдариани айтган уколни менга ҳам, бошқаларга ҳам қилишган эди.

— Гапирсанг-чи, Девдариани, қон қилвординг-ку одамни! — деб ёлворди Чейшвили.

— Аёл киши тушинга кирмаганига кўп бўлдимиз?

Чейшвили аввал жилмайди, сўнг хахолаб кулди, кейин бирдан ранги докадек оқариб кетди:

— Наҳотки?!

Девдариани унга ҳамдардлик тўла нигоҳ билан тикилиб, бош ирғади.

— Ёлгон! Ишонмайман! — деб чинқириб юборди Чейшвили. — Бунақа бўлиши мумкин эмас!

— Қўй, хафа бўлма! — дея тасалли берди унга Лимон. — Ўн йил ўтади-кетди...

— У нима деганинг?!

— Шунақа-да. Ҳар битта укол беш йилга мўлжалланган. Тўғриси, бу ўринда турма маъмуриятини ҳам айблаб бўлмайди. Биз, оғайни, эркаклармиз... Аёлларсиз аҳволимиз нима кечишини ҳаммамиз яхши биламиз. Турма қоида-сида — ҳалиги... эркакларни аёллар билан таъминлаб туриш кўзда тутилмаган... Шунинг учун ҳам укол қилишади, асабимизни асраш учун шундай қилишади...

— Асабни ҳам падарига лаънат! — деб қичқирди Чейшвили. — Гўримга орқалаб кетаманми ўша асаб деганингни! Ўн йил бичилган қулдай яшашнинг ўзи бўладими! Нима кераги бор менга бунақа ҳаётни! Ким ҳуқуқ берган уларга?! Нима, мен Распутинманми ёки Чезаре Боржияманми?! Ё тавба! Тинчлантирадиган укол эмиша! Қип-қизил ўзбошимчалик! Ўн йил-а, ўн йил! Мен ҳозир яшамоқчиман, ҳозир оила қурмоқчиман! Бу нима деган гап?! Нега энди мени тақдирим қандайдир турма бошлиғига боғлиқ бўлиши керак?! Кимга халақит беряпти иссиқ мижозлигим? Қани гапиринглар, ҳой биродарлар! Нега индамайсизлар?! Ё сизларга укол қилишмаганми?! Сен нега тиржайяпсан?! — Чейшвили бирдан Шопшига ташланиб қолди. — Сенга ҳам укол қилишган-ку, ахир, галварс!

— Э-э, менга бари бир! Мени иккита болам бор!.. Аёллар масаласига келсак... Менга тиркаладиган моддани ўйласам, аёл уёқда турсин, ҳатто фаришта ҳам кўзимга кўринмайди!

— Сиз-чи, Исидор амаки? — Чейшвили Исидорга юзланди. У хижолатомуз жилмайиб, оппоқ сочини силади. Чейшвили ўринсиз савол берганини сизди-ю, дарҳол менга тиргалди:

— Сен-чи?!

— Менга биттагина кичкина укол қилишган, холос.
— Кичкина?
— Ҳа.
— Кичкинаси қанақа бўлади, Девдариани?
— Кичкина укол — бир йилга мўлжалланган! — деб изоҳ берди Лимон.

— Мени уколим экан-ку! Улар чалкаштириб юборишибди. Бир йил — мени муддатим! Ҳар қанча уринишмасин, суд бир йилдан ортиқ бермайди! Буёғи нима бўлади энди?!

Хахолаб кулиб юбормаслик учун шоша сўримга чиқдим у юзимни ёстиққа босдим.

— Ариза ёз! — деди кимдир.

— Қанақа ариза? Нима ҳақда? — деб сўради Чейшвили ҳайрон бўлиб.

— Эркаклик қобилиятингни тиклаш ҳақида-да! — деди Девдариани.

— Шу пайтгача қаёқда эдинглар? Аризадан нима фойда энди? — Чейшвилининг руҳи баггар тушиб кетди.

— Ёз дегандан кейин ёзавермайсанми!

— Қоғоз! — деб кичқирди Чейшвили. Унга қоғоз беришди. — Қалам! — қалам узатишди. У стол ёнига ўтирдию, ўйланиб қолди.

— Кимга ёзаман?

— Турма бошлиғига!

— Прокурорга!

— Президентга!

— Дўхтирга!

— БМТга!

— Распутинга! — ҳар томондан таклифлар ёғилиб кетди.

— Мао Цзэ-дунга ёз, унда жень-шень бор, жуда фойдали дейишади! — дея маслаҳат берди Шошиа.

— Иввогар! — Чейшвили афтини буриштирди. — Кимга ёзишим керак, Девдариани?

— Турма бошлиғига, иложи борича дағдаға қил! — деб маслаҳат берди у.

— Раҳмат, дўстим! — Чейшвилининг ўпкаси тўлиб кетди. — Сизлар, — у бизга ўтирилди, — кип-қизил хайвонсизлар!

— Зазажон, у ариза ёзгунча газетани ўқиб тур! — деб илтимос қилди Тигран.

— Ҳўп бўлади. Бошладим. «Агар соғлом бўлай десанг».

— Айнан бизбоп экан! — деди Шошиа.

— «Умрида бирон марта бўлса ҳам боши оғримаган одамни топиш қийин...»

— Нотўғри! Мени бошим ҳеч қачон оғриган эмас! — деб гапимни бўлди Гулоян.

— Тигран, бу ерда одамлар ҳақида гап кетяпти! — дедим мен ва ўқишда давом этдим: «Кўп ҳолларда бош оғриғи қисқа бўлади. Мабодо оғриқ кучайиб, узок давом этса, бу нарса кишининг иш қобилиятига таъсир этмай қолмайди, кузатишлар шуни кўрсатадики, бундай ҳолат касаллик аломатидир, демак, дарҳол дўхтирга муурожаат қилиш лозим. Шунингдек, ошқозон, жигар, буйрак, кўричак касалликларида, тан жароҳатланганда, тиш оғриганда ва айниқса, ўткир юқумли касалликлар бўлмиш терлама, чечак, вабога йўликқанда мутахассиснинг ара-лашуви мақсадга мувофиқдир. Ўз-ўзини даволаш — соғликқа зарар. Медицина фанлари кандидати, дўхтир К. Долгорукова...».

— Кейинги пайтларда бу газетадан тамом путур кетди! — деб тўнғиллади Исидор амаки.

— Нега энди! Фойдали гапларни ёзяпти? Агар шу маслаҳат босилиб чиқмаганда ҳолимиз нима кечарди? — деди Тигран.

— «Ажойиботлар оламида», — ўқишда давом этдим мен.

— Олавер келган жойидан, — деб далда берди менга Шошиа.

— «Германия Демократик Республикаси орнитологлари галати гадқикот ўтказдилар».

— Зазажон, орнитолог дегани нима дегани? — деб сўради Тигран.

— Билмайман, Тигранжон.

— Орнитология — зоологиянинг бир бўлаги, қушлар ҳаётини ўрганади, — деди ариза ёзиб ўтирган Чейшвили.

— Ёпирай, кроссворд экан-да? — деб кулди Гулоян.

— «Улар шаҳардагина эмас, ҳатто ўрмонда истиқомат қилувчи қушлар ҳам ин кураётган пайтда оддий хас-чўплардан ташқари ўта замонавий материаллар — алюмин, пензолосиликат, полиэтилен, нейлон толалари ва бошқа ҳар турли симлардан маҳорат билан фойдаланишини исбот қилдилар. Бир чумчуқ инидан радио қисмларининг бежирим ўрилган қумуш толаларини топишди...»

— Опқочяпсан, Накашидзе, газетада бунақа гапларни ёзишмайди! — деди Девдариани ишонмай.

— Ҳўлай агар, мана, ёзиб кўйишибди?

— Ундок бўлса, ўша чумчукнинг телефони ҳам бўлиши керак. Чиққанимдан кейин албатта кўнғирок қиламан.

Гур кулги кўтарилди.

— Уҳ, кўпдан бери бунақа қаттиқ кулмаган эдим, охири бахайр бўлсин-да, ишқилиб! — деди Шошиа.

— Ҳўқийман! «Меҳмондорчиликда киши ўзини қандай тутмоғи керак».

— Буни бизга алоқаси йўқ, — Шошиа кўл силтади.

— Нима учун? Балки ишимиз ўнгидан келиб, тез кунда кўйиб юборишар! — деди Тигран ширин энтикиб.

— «Меҳмондорчиликка борганда ҳеч қачон биринчи бўлиб ўтирманг. Ҳеч қачон идишдан охириги луқмани олманг, бу одобсизликка киради. Буни бошқаларга кўйиб беринг».

— Ким — ўша бошқалар? — деб сўради Шошиа.

— Мен қаяқдан биламан? Мана — «Буни бошқаларга кўйиб беринг», — деб ёзилган.

— Нима, бошқа одам учун ўша луқма охиригиси ҳисобланмайдими? — деди Девдариани.

— Эҳтимол, бу газетани ўқимайдиганлар назарда тутилгандир, — деб изоҳ берди Исидор амаки.

— Бўлди! Бас қилинглар! — Чейшвили бирдан сапчиб ўрнидан туриб кетди.

— Нима гап? — дедим ўтакам ёрилиб.

— Ёзиб бўлдим!

Ҳамма нафасини ичига ютди.

— Ёзиб бўлдим! — деб такрорлади Чейшвили. У қаттиқ хаяжонда эди. Юзи бўғриқиб кетган, пешонаси реза-реза тер, ариза тутган кўли хиёл титрарди.

— Ҳўқи! — деб буюрди Девдариани. Чейшвили ўқий бошлади:

— «Грузия ССР Ички ишлар министрлиги Ортачала Маҳбуслар уйи (қамокхонаси)нинг бошлиғи гр-н А. И. Габедовага

тергов бераётган, ҳеч қандай далилсиз қамокқа олинган ва Сизга тегишли турманнинг 5-корпус, 10-камерасида ётган Галактион Варламович Чейшвилидан

Қатъий талабнома-ариза

Шуни маълум қиламанки, 1950 йили, 24 ёшимда грузинларимизнинг алмисоқдан қолган, устини минг йиллик

моғор босган чиркин-оилавий анъаналаридан юз ўгириб, тақдиримни бошқа (грузин бўлмаган) миллат вакили — ўзим билан тенгкур, хушрўйгина, юмшоқ табиат, Тбилиси Давлат университетининг филология факультетини тугатган бир жувон билан боғлаган эдим (бу ўринда муқаддас ҳисобланмиш «киз» деган сўзни атайлаб ишлатмаяпман). Шунинг оқибатида ота-онам ва қариндош-уруғларим билан юзқўрмас бўлиб кетдик.

Табиийки, фарзандларимиз дунёга келди. «Фарзандларимиз» сўзини шартли маънода тушуниш керак, чунки уларнинг пайдо бўлиш жараёни кўпам иккаламизга боғлиқ эмаслигига юз фоиз ишонаман, зеро у билан ўтказган хузурбахш онларим билан бегуноҳдан-бегуноҳ икки боланинг туғилиш муддатлари асло бир-бирига мос келмайди. Мен буни обдон ҳисоб-китоб қилиб кўрдим. Демокриманки, рафиқам ҳади этган ҳар иккала боланинг ҳам пайдо бўлишида менинг мутлақо иштироким йўқ. Шунинг учун улардан воз кечдим. Тўғри, норасидалар ўзимга сал ўхшаб кетишади, лекин ташқи ўхшашлик ҳеч нарсага узил-кесил асос бўлолмайди. «Қозонга яқин юрсанг қораси юқар...» деган мақол бежиз айтилмаган. Хулласи калом, оиладан юз ўгириб, алимент тўлашдан бўйин товлаганим учун шу кунларда Сизга ишониб топширилган масканда истиқомат қилиб турибман. Лекин ҳозир гап бунда эмас, гап бошқа нарса устида.

Тамомила мўътабар манбалардан менга шу нарса маълум бўлдики, — у ҳам маъқуллагандай виқор билан бош силкиди, — шу нарса маълум бўлдики, бу ерда сирдан қараганда инсоний, аммо моҳият жиҳатидан бағоят ваҳшиёна бир саъй-ҳаракат содир этилганким, буни Мальтуснинг инсониятга нафрат билан йўғрилган ғоясининг рўёбга чиқиши деб баҳоламоқ мумкин. Ана шу ҳаракатнинг қурбони биз, мазкур ҳолда, шахсан мен бўлдим. Гап шундаки, карантинда ётган пайтимда Сизнинг кўрсатмангизга биноан менга жинсий қобилиятни сусайтирадиган доридан укол қилишган, қилганда ҳам катта игнада, таъсири ўн-ўн беш йилга етадиган миқдорда укол қилишган. Ваҳоланки, менга бериладиган жазо муддати бир йиллик мажбурий меҳнатдан нарига ўтмайди, бу муддатнинг ҳам ярмини тергов органларининг «ғамхўрлиги» туфайли мутлақо менга тўғри келмайдиган шароитда ўтаб бўлдим. Демак, жазо муддати тугаганидан кейин яна ўн тўрт йил энг юксак инсоний туйғулардан бебахра юрарканман, ҳолбуки, табиий тараққиёт давомийлигини таъ-

минлаб, ўзаро жинсий алоқаларни тартибга солиб тура-
диган асосий омил ана шу туйғулардир.

Сиз аблаҳона бу иш амалга оширилганини тан олмас-
лигингиз мумкин, лекин рад этиб бўлмайдиган далил
бор: беш ойдан буён, афсус ва надоматлар бўлгайким,
вужудимда аёл зотига эҳтиёж туйғусини сезмаяпман, бу
ҳол фожияли оқибатларга олиб келиши мумкин.

Шу муносабат билан, ҳар тарафлама мукамал оила
қуриш ниятида юрган ва ҳали келажак авлод ва ўз зур-
риётлари олдида эркаклик бурчини бажаришга улгурма-
ган соғлом ва бенуксон инсон сифатида кескин норози-
лик билдираман ҳамда жинсий қобилиятимни тиклаш
учун шошилиш чоралар кўрилишини, айбдорлар эса
қаттиқ жазоланишини катъиян талаб этаман. Акс ҳолда
очлик эълон қиламан.

Ариза ёзувчи Г. Чейшвили».

Дамимиз ичимизга тушиб кетди.

Ҳаммамиз дахшатли англашилмовчилик юз бергани-
ни, бир қарашда бевараз туюладиган ҳазилимиз юракни
ларзага келтирувчи томошага, беўхшов масхарабозликка
айланиб кетганини англадик. Бироқ масхарабоз ким —
мана шу таги зил ҳазилни ўйлаб топганларми ёки қаттиқ
асабийлашганидан хануз ўзига келолмай, бизга жавди-
раб қараб турган мана бу мискин одамми — билиб бўлмас-
ди.

Сукунат қанчага чўзилганини эслаёлмайман. Бошим
ҳам, юрагим гўё уришдан тўхтаб қолгандай эди. Бир
махал Гулояннинг:

— Дўхтирлардан сўралса — уни соппа-соғ дейиша-
ди! — деган дўрилдоқ овози эшитилди.

— Тигран Гулоян! — деди унга жавобан Исидор
амаки паст, хаста товуш билан. — Сен — аблаҳсан,
сендан нафратланаман! — Тигран миқ этмади. — Девда-
риани, сен ҳам ундан қолишмайсан, шунинг учун сендан
ҳам нафратланаман! — Девдариани индамай юзини четга
бурди. — Сизлар ҳам, Накашидзе билан Шошиа, ик-
ковларингиз ҳам — разил одамсизлар, сизлардан ҳам
жирканаман! — Ранги оқариб кетган Шошиа деразага
тикилди, мен юзимни ёстикқа босдим. — Ўзинг ҳам
мана шулардан баттар нотавонсан! — Исидор амаки
Чейшвилига ўтирилди. — Аммо орангизда энг палиди
менман, ўзимман, шунинг учун сизлардан кўра ўзимдан
кўпроқ нафратланаман!

— Нима гап, Исидор амаки? Нима бўлди? — деб сўради Чейшвили таажжубланиб, сўнг нима гаплигини сезиб қолди шекилли, синиқ жилмайиб, бошини ҳам қилганча сўрига бориб ўтирди. Кейин шопмасдан, гўё, ўзини ўзи мажбур қилаётгандай, аризани бўлак-бўлак қилиб йиртаркан:

— Нималар бўляпти ўзи, а? Бунини нима дейиш мумкин? — деб сўради бўғиқ товуш билан.

— Ҳеч нарса. Бунинг исми йўқ! — дея ҳамма учун Исидор амаки жавоб берди.

Эшик очилиб, қозон кўтарган назоратчи кирди. У қозонни камеранинг ўртасига қўйди-ю, ҳеч ким ўрнидан жилмаганини кўриб, анграйганча ҳаммамизга бир-бир қараб чиқди, сўнг индамай чиқиб кетди. Кечкурун қозонни олиб кетиш учун кирганида ҳам овқатга қўл урилмаган эди. Назоратчи безовталаниб қолди:

— Ие, бу нима қилиқ? Очлик эълон қилганмисизлар?!

— Кўркма! Кўтар ювиндингни. Ошпазга айтиб қўй, қозонга гўшт солишни унутмасин! — деди Девдариани. Назоратчи сал энгил тортиди.

— Э-э, шунақа демайсанми! Хўш, қанақа гўшт солсин? Бузоқ гўштини ёки қўй гўштини?

— Одам гўшти! — деб жавоб берди Девдариани. Назоратчи апил-тапил камерадан чиқиб кетди.

Бир ҳафта бурун Чейшвилини нарсалари билан олиб чиқиб кетишди. Уша воқеадан кейин у биз билан гаплашмай қўйган эди, бинобарин, назоратчи чақириб қолганида, яна бир балони бошлашдимикин, деган хавотир билан бизга гўлайиб қараб қўйди. Лекин ундай эмаслигига ишонч ҳосил қилгач, тамом довдираб қолди. Камера ичида зир югуриб лаш-лушларини йиғиштирди, шопганидан ушлаган нарсаси нукул қўлидан тушиб кетарди, ниҳоят бор-будини қопчасига жойлаб, эшик томон юрди. Остонага етганда бирдан тўхтаб, қопини ерга ташлади-да, олдимизга чошиб келиб, ҳар биримизни биттадан бағрига босиб ўпа бошлади, ўзи ҳам йиғлади, бизни ҳам йиғлатди.

Камерада беш киши қолдик — мен, Тигран, Лимон, Шошиа ва Исидор амаки.

Ҳар бир маҳбуснинг турмадан озод бўлиши ҳаммага қувонч бахш этади, лекин айни пайтда қаттиқ ўқинтиради ҳам. Турмада қолаётган ҳар бир маҳбус айбининг

қай даражада оғир-енгиллигини ҳам унутиб, назоратчи ўзининг эмас, бошқа бировнинг фамилиясини айтиб чақирганидан хафа бўлади, хатто ўлим жазосини қутаётганлар ҳам ўкинади, зеро ҳеч қаерда турмадагичалик мўъжизага ишонишмайди.

Биз беш киши қолдик. Гўё вақт ҳам тўхтаб қолгандай эди. Ҳеч кимни олиб келишмайди, ҳеч кимни қўйиб ҳам юборишмайди... Қизик: камерада қанча кўп маҳбус бўлса, ўзингни шунча ёлғиз, ёруғ дунёдан узилиб, одамлар ва буюмлар ичига сингиб кетгандай сезасан. Баъзан шундай бўлади: қазнофингга кириб, қачонлардир ўзинг ҳар эҳтимолга яшириб қўйган каттакон эски миҳни қидира бошлайсан, ҳаммаёқни ағдар-тўнтар қилиб ҳам топа олмайсан, ҳолбуки, миҳ шундоққина оёғинг остида ётган бўлади. Камерада ҳам шундай: атрофинг тўла одам-у, ҳеч ким сени кўрмайди, сен билан ҳеч кимнинг иши йўқ... Мана энди, санокли одам қолганимиздан сўнг, камера баттар хувиллаб, гўё бу ердан столни ҳам, стулларни ҳам, челақни ҳам ва хатто сув турадиган бочкани ҳам олиб чиқиб кетишгандай туюлади. Ўзимизни ҳам ечинтириб, қип-яланғоч қилиб қўйишгандай гўё... Биз энди илгаригидан кўра бир-биримизнинг фикримизни равшанроқ ўқиймиз, илгаригидан кўра ўз дардимизни, ёлғизлигимизни чуқурроқ ҳис этамиз, шундан қаттиқ асабийлашамиз. Бир-биримизни ғажиб ташлагимиз келади-ю, аммо ўзимизни аранг тиямиз. Ўттиз кишига мўлжалланган камера бизга — беш кишига торлик қилаётгандай. Нафасимиз бўғилади. Тасалли берадиган бирдан-бир нарса — бу, инсониятнинг суянчи, ифтихори, саждагоҳи бўлмиш нон-тузидир.

Дунёда турма камерасидаги дастурхондан улғуроқ ва суюклироқ дастурхон бўлмаса керак-ов. Бу ерда дастурхон ҳамиша ўртада. Бу таомил муқаддас ҳисобланади. Камерада бирга туз тотган одамлар ўла-ўлгунча оғанини бўлиб қолишади. Охирги бурда деган калима турмада кулгили эшитилади, чунки бу ерда охирги бурда бўлмайди. Ҳамма нарса охиригача барчага баравар тақсимланади ва ўша заҳоти бараварига танаввул қилинади.

Ўн кунда бир марта уйдан посилка келарди. Кейин бизга номаълум сабабларга кўра бу оралик йигирма кунга чўзилди. Сал ўтмай, назоратчи бизни маъмуриятнинг янги буйруғи билан таништирди. Бу ҳужжат билан пухта ва ҳар тарафлама танишганимиздан сўнг шу нарса маълум бўлдики, биринчидан, ота-оналардан келадиган

посилка маҳбусларнинг қўнглини бузармиш, уларни изтиробга, баъзи ҳолларда эса, ҳатто жазавага солиб қўярмиш, иккинчидан, бундай оилавий ёрдамнинг иқтисодий самараси, давлат нуқтаи назаридан олиб қараганда сезиларли эмас эмиш, бинобарин, янги қонданинг қабул қилиниши тўғри ва мақсадга мувофиқ тадбир эмиш. Ушбу қондага кўра бундан буён посилкалар олти ойда бир марта қабул қилиниш керак, шунда ҳам фақат инсонпарварлик нуқтаи назаридан, яъни баъзи бир ширин томоққа ўрганиб қолган кимсалар оналари, хотинлари, холалари едириб юрган таомларнинг таъмини унутиб юбормаслиги учун. Турмада бериладиган таомларнинг мазаси ва қуввати масаласига келганда эса, давлат буни ҳар бир маҳбус ўзининг нима учун мана шу аҳволга тушиб қолганини тўла англаб етиши ва яхшилаб эслаб қолиши учун тамомила етарли, деб ҳисоблармиш.

Юқорида баён қилинган хулосаларга суяниб, мен, Шошиа ва Исидор амаки бугун менга келган посилканинг бу йил охиригиси эканлигини тан олишдан бошқа иложимиз йўқ эди, зеро посилкалар фақат бизга келарди. Гулоян билан Девдарианини эса маҳбуслар таъминотига доир бу янги тартиб мутлақо ташвишлантирмасди. Девдарианининг айтишича, ҳамманикидан андак фарқ қиладиган ҳаёт йўлини танлаганидан бери иззат-нафси таҳқирланган ота-она ноқобил фарзандидан юз ўгирган экан, демак, унга посилка келиши ҳақида гап ҳам бўлиши мумкин эмас. Тиграннинг тақдири сал бошқачароқ: биринчидан, тирик қолган яккаю ягона қариндошларидан бўлмиш холаси Ленинаканда тураркан. Тбилисига тез бузиладиган маҳсулотни, айтайлик, чучвара ёки қовурдоқни жўнатоқмаслиги табиий. Иккинчидан, Тиграннинг озодликда юрган пайтида танаввул қиладиган кундалик таомларининг миқдори ва сифати турманикидан анча паст бўлган, бинобарин, у ташқи олам билан озиқ-овқат бобида бирон-бир муносабат ўрнатишга ҳеч қандай эҳтиёж сезмайди. Ундан ташқари, Тиграннинг ўзи бир куни менга ёрилган — озодликда юрганида турманинг овқатларини соғиниб қолармиш, ўзи кўникиб қолган турма ошхонасининг хушбўй ҳидига қачон етишаман, деб орзу қилармиш.

...Онамнинг хатини неча қайталаб ўқиғунимча Шошиа елиб-югуриб стол тузади. Ҳар гал посилка ичига хат солинган бўлар ва унда жўнатилаётган овқатларнинг рўйхати келтириларди.

«Ўғлим, сенга мана шуларни жўнатаяпман:

1) нон — 1 дона.

2) котлет — 8 дона.

3) кўкат — пиёз, саримсок, редиска, тархун, цицима-ти — 1 бордан.

4) олма — 4 дона.

5) колбаса — 1 дона.

6) қанд — 1 қути.

7) тамаки — 2 қути.

Кечир мени, кўзичоғим. Сени соғинган онанг».

Хат оддий дафтар варағига катта-катта ҳарфлар билан чиройли қилиб ёзилган эди. Уни ўқиб, тотингим эмас, ўқириб-ўқириб йиғлагим келди.

— Ҳурматли биродарлар, столга марҳамат! — деди Шошиа.

Мен хатни чўнтагимга солиб, стол ёнига келдим. Бошқалар ҳам ўтирибди. Бир муддат, гўё роҳибнинг фатвосини кутгандай, стол устидаги нарсаларга тикилиб турдик.

— Бошла! — деди менга Шошиа.

— Нега мен бошлайман?

— Чунки сенинг онанг жўнатган. Бўла қол, сўлагим оқиб кетяпти!

— Исидор амаки, сиз бошланг! — дедим мен.

Исидор амаки бир дона йирик, шарбатга тўла цицимати олиб, тўрт буклади-да, туз сепиб ғарчиллатиб тишлади. Биз ҳам бараварига дастурхонга ёпишдик. Аввалига орқа-олдимизга қарамай, ютоқиб ея бошладик. Сал тўйганимиздан кейин шопмасдан, овқатнинг мазасини ҳис этиб, ҳузур қилиб чайнашга ўтдик. Столда учта котлет билан бир бўлак колбаса қолганида:

— Тез тугаб қолди-да! — дедим мен ўзимни оқлаган киши бўлиб.

— Битта котлетни сен ейсан, қолганини биз яримгадан бўлишамиз, — деб таклиф киритди Девдариани.

— Ойинг, юборган нарсаларимнинг ҳаммасини фақат ўғлимнинг ўзи ейди, деб ўйласа керак! — деди қулиб Тигран.

— Эҳтимол...

— Нима қипти? Саккизта котлет бир одамга ҳам етмайди! — деди Шошиа. Юрагим зирқираб кетди. Ишдан ҳориб-чарчаб чиққан ойимнинг мункиллаб бозорга боргани, гўшт растасига кириб, эти шилиб олинган қоқ суякни арзонроқ харид қилиш ниятида хўппа семиз,

кўзларини ёр босган қассоб билан узоқ савдолашгани хаёлимдан ўтди.

— Кўп гўшт олиш учун кўп пул керак, Шошиа! — дедим ўзимни аранг босиб ва ўкириб юбормаслик учун котлетни оғзимга солдим.

— Пул дейсанми? Пул бижғиб ётибди бир жойда, азизим! Мана мундоғ! — Шошиа қўлини пешонасига қилди.

— Қаерда ўша жой? — деди Тигран ҳовлиқиб.

— Арслоннинг кетида! Қўлингни тикиб олаверасан! — деб тушунтирди Шошиа.

— Шунақа осон эканми? — Тигран унча ишонмади.

— Албатта! — Шошиа ўнг енгини шимарди. — Шундоқ тикасану олаверасан!

— Ифлос одамсан, Шошиа, тфу! — деб бир четга туфурди Тигран. — Қилмиш-кидирмиш дейдилар? Сени жойинг мана шу сассиқ қафас!

Шошиа столдан қандайдир мўъжиза юз бериб ейилмай қолган бир бош редискани олиб, чап кафтига қўйдиди, худди Гамлет бош суягига қараб изҳори дил этгандай, ўнг қўлининг кўрсаткич бармоғи билан редискани ниқтаб, гапга тушиб кетди:

— Азиз дўстларим, бугун умр йўлимга яқун ясаган нуқта мана шу нарса бўлади! Холинга вой, нотавон Шошиа! Бебаҳо орзуларим ва бетизгин хаёлларим, алвидо! Алвидо, — қисматим чархпалаги! Мен сени тоғ чўққисига минг машаққат билан олиб чиққан эдим, сен барча умидларимни кунпаякун қилиб пастга думаладинг! Эвоҳ!.. Қирқ йиллик умримнинг ўттиз илини қора нон, пиёз ва редиска еб ўтказдим. Ўттиз йил давомида оқ нону сарёғ, икраю кўзи гўшгидан пиширилган кабоб, димламаю лаққа балиқ, беданаю қирғовул, ваннахонаси, ошхонаси, ҳожатхонасигача ялтироқ сопол ёпиштирилган икки қаватли кошона, қора лимузину денгиз бўйида қулинг ўргилсин чорбоғ, чиройли хотину шириндан-шакар фарзандларни орзу қилиб яшадим! Ўттиз йиллик армонимни ўн йилда рўёбга чиқаздим! Оҳ-оҳ! Қани, қайси бирингиз уч хил — қора, қизил ва сариқ икра еган? Қайси бирингиз қовурилган сарёғ еган? Фақат соқолингизни олиб қўйгани учун сартарошга қайси бирингиз ўн сўм бергансиз? Юз сўмликларни сурнай ичига бураб жойлаганмисиз? Ана шунақа! Биламан, анови лақма Тигран: «Шунча пулни қаёқдан олгансан, Шошиа?» — деб сўрайди. Ўша ердан, азизим! Арслонинг кетидан! Нима демокчисан, Девдари-

ани? Биз ҳам пулни арслоннинг кетидан суғуриб оламиз, демоқчимисан? Бўлса бордир. Лекин сизлар қўлларинг билан оласизлар, мен эса — бошимни тикиб оламан. Арслон нари борганда қўлларингни тишлаши мумкин, мени эса бошимни ражиб ташлайди. Фарқи катта, а? Нима? Буни оқибати нима бўлади, деб сўрамоқчимисиз, Исидор амаки? Минг афсус! Яхшилик билан тугамайди! Ҳозир мен ўтиб кетган ўша ўттиз йилни, қоранон, пиёз ва редискани орзу қиламан. Икки қаватли кошона ўрнига юз хонали турмадаман, мрамар ҳожатхона ўрнига — челақни, чиройли хотин ва ширин-шакар фарзандлар ўрнига сизларга ўхшаган разил ва палид нухаларни кўриб турибман. Илойим, қоранглар ўчсин!.. Яна саволлар борми, Исидор амаки? — Шошиа ҳаммага таъзим қилиб, жим бўлди.

— Масхарабозсан, Шошиа! — деди Девдариани.

— Йўқ, азизим Лимон, Шошиа масхарабоз эмас, ўлимга маҳкум одам! — Шошиа чуқур хўрсинди.

— Қўй, ўзингни ночорликка солма, бари бир кўнглимни юмшатолмайсан! Ўлсам, тепамда обидийда қилади, деб ўйлаяпсанми? Овора бўласан!

— Нега энди, Девдариани?

— Чунки сен ҳам, у ҳам, — Девдариани Тигранга ишора қилди, — ҳаммамиз ўлишимиз керак.

— Сен ўзингни ўйла, Лимонжон, мени ўлимим масаласини судья иккаламиз ҳал қиламиз! — деб эътироз билдирди Гулоян.

— Шошма, Тигран! Сен мендан олдин ўлишинг керак, Шошиа!

— Нима учун?

— Чунки сенинг ҳамма орзуларинг ушалиб бўлган, мен ҳали ўзимга аталган тушларнинг ярмисини ҳам кўрганам йўқ!

— Бу нарса сабаб бўлолмайди. Мен ўлгим йўқ! — Шошиа норозилик билдирди.

— Нима қиласан бу ёруғ дунёда?

— Ие, у нима деганинг? Ҳали чала қолган ишларим кўп?!

— Қанақа иш?

— Иш кўп, Лимон! — Шошиа бир оз ўйлаиб турди-да, сўнг давом этди: — Самадлодаги¹ уйни битказишим керак — бу бир. Марткопидаги², қайнонамнинг то-

¹ Самадло — Тбилиси яқинидаги шаҳарча.

² Марткопи — Тбилиси яқинидаги қишлоқ.

морқасидаги иккинчи уйнинг девори кўтарилган, фақат томини ёпиш қолган — бу икки. Иккита ўғлимни олиёй ўқув юртига жойлашим керак — бу уч. Кейин уларни уй-жой кооперативига аъзо қилиб қўйиш керак — бу тўрт... Энди буёғини эшит: отамнинг икки хонали квартирасини мени уйимдаги бир хонали квартирага алмаштириш керак, учинчи қаватдаги квартирага. Кейин ўзим ўша бир хонали квартира ёнидаги уч хонали квартирага кўчишим керак. У ерда битта оила билан сўққабош бир қария яшайди. Оиллага ўзимнинг икки хонали квартирамни, чолга эса қайнонамнинг бир хонали алоҳида квартирасини бераман. Лекин ўша оила мени икки хонали квартирамга кўчишни хоҳламапти. Чол яқинда ўлади, уни хонаси ҳам ўзимизга қолади, нима кераги бор овогарчиликни, дейди. Телефон қўйдириб бераман, дедим, ўн минг бераман, дедим — йўқ, дейди! Мана шунақа расво одам! Хўш, булар иш эмасми? Шу ишларни бир ёқлик қилиш керакми, йўқми? Керак. Энди бу ёғини эшит: цехимизни ёпишмоқчи... Хўш, қўшган улўшимни қайтариб олишим, кейин ўзимга бошқа жой топишим керакми?.. Керак. Буни ҳам ўзи бўлмайди. Яна: янги «Волга»га навбатим яқинлашиб қолди. Демак, қайнағамнинг номига олинган эски «Волга»ни бошқа одамга расмиёлаштириш шарт — бир хонадонда икки «Волга» бўлиши сал ноқулайроқ...

— Ҳеч қанақа ишинг йўқ экан-ку, Шошиа, — деб унинг гапини бўлди Исидор амаки, — бемалол ўлавершинг мумкин!

— Нега ишим бўлмас экан? Ҳозир санаганларим иш эмасми? — Шошианинг жиғибийрони чиқиб кетди.

— Бошқалар қилиши мумкин бўлган иш — иш эмас. Фақат ўзингта мўлжалланган, фақат ўзинг қилишинг лозим бўлган ишни — иш дейиш мумкин.

— Қанақа иш, масалан?

— Унақа ишлар кўп эмас. Биринчидан — оила, болачақа қилиш. Иккинчидан... Иккинчидан — турмада жазо муддатини ўташ... Учунчидан — ўлиш.

— Хизмат-чи, югур-югур-чи, пул топиш-чи, болалар тарбияси-чи? Булар иш эмасми сизнингча?

— Яна қайтараман: сенсиз ҳам бошқалар қилиши мумкин бўлган иш — иш эмас!

— Иш бўлмай, нима?

— Ҳеч нарса. Одамларнинг шунчаки ўзаро муносабати, ҳамкорлиги, холос... Тушундингми?

— Йўқ!

— Билардим... — деб хўрсинди Исидор амаки ўрнидан тураркан. Шошиа ҳам ўз сўрисига чикди.

— Демак, ўлишдан бошқа қиладиган ишим қолмапти-да, — деб тўнғиллаб қўйди у.

Орадан бир неча минут ўтганидан сўнг Шошиага аста қўз қиримни ташладим. У сўри устида қафаста тушган қушдай шумшайиб ўтирар, рангида ранг қолмаган, маънос нитоҳи олисларга, жазирама август офтоби ёндираётган осмонга қадалганди.

Унга ичим ачиб кетди.

— Парво қилма, Шошиа! Исидор амаки ҳазиллашяпти! Тўғрим, Исидор амаки?

Исидор амаки гапимни англаб, кулиб қўйди.

— Тўғри, ҳазиллашдим, албатта, ҳазиллашдим!

— Эшитдингми, Шошиа?

— Шошиани куни битган! — деди у мен томонга қарамай.

— Мановини нима қилай? — деб қолди Тигран ейилмай қолган котлетни кўрсатиб.

— Оғзингга сол!

Тигран котлетни осмонга отиб, қўли билан илиб олди-ю, яна жойига қўйди.

...Кечқурун бирдан эшпик очилиб, назоратчи кириб келди. Ҳаммамиз дарров бошимизни кўтардик.

— Ётволдингларми?

Биз миқ этмадик.

— Балки карцерни соғиниб қолгандирсизлар?

Назоратчининг овозидан шуни пайқадимки, карцерни эслагиси ҳам йўқ. Бу сўзни тилга олишга уни бошқа нарса мажбур қилган: биз маҳбуслармиз, белгиланган вақтдан олдин ётишга ҳаққимиз йўқ, у эса назоратчи, демак, турма тартиби бузилганини сезмасликка унинг ҳам ҳаққи йўқ.

Назоратчи журнални очди, андак бир нималарни ўқиб турди, сўнг бошини кўтариб:

— Староста ким? — деб сўради.

— Бизда староста йўқ! — деб жавоб берди Девдариани.

— Нима учун?

— Гоголь староста эди. Уни олиб кетишди. Янгисини сайлаганимиз йўқ. Умуман, бизга староста керак эмас.

— Нега керак эмас? Тартибга риоя қилиш керак! — Бу сўзларни ҳам у шунчаки йўлига айтди.

— Беш кишга старостани нима кераги бор? — деб тўнғилладим мен.

— Фамилиянг нима? — деб сўради назоратчи журналга тикилиб туриб.

— Накашидзе!

— Староста сен бўласан! — деди назоратчи. — Қаршимасмисизлар? — шундай деб, у шерикларимга қаради.

— Агар мажбурий бўлса, агар ўзи эътироз билдирмаса, агар сен шуни хоҳласанг, биз қарши эмасмиз! — деб жавоб берди Девдариани.

— Ундай бўлса, чойшаб билан жилдларни йиғиштириб, мен билан юр. Кирхонадан алмаштириб келасан!..

Чойшабларимизни ўн кунда бир алмаштиришади. Ўшанда чўмилиб ҳам оламиз. Бизнинг чойшаб ва жилдларимиз кўзни қамаштирувчи оқ сурпдан эмас. Турманинг чойшаб ва жилдлари тез кир бўлмаслиги учун кулранг, хира матодан тикилади. Қолаверса, ўн кун унчалик ҳам кўп муддат эмас.

Камерадан ташқарида босилган ҳар бир қадам, бирор марта бўлса ҳам ортиқроқ ҳовлига чиқиш — маҳбус учун чет элга сафар қилиш, ҳеч бўлмаганда, Руставели проспектида сайр этишдай гап. Шунинг учун ҳам назоратчининг буйруғини эшитиб, суюниб кетдим.

У илгари мени сўроққа олиб бориб юрган ўша назоратчи эди. Биз чурқ этмай коридордан ўтдик, зинаподан ҳовлига тушдик-да, ҳаммом тарафга қараб кетдик. Кирхона ҳаммомнинг ёнида, ертўлада эди. У ердан доимо буғ кўтарилар, аёлларнинг ғала-ғовури эшитилиб турарди. Бугун кирхона негадир жимжит эди.

Кирхонага яқинлашганимизда бош корпусдан бир назоратчи маҳбусни олиб чикди.

— Деворга қараб тур, — деб буюрди менинг назоратчим.

Мен девор ёнига бордим. Халигилар яқинлашишди. Назоратчини овозидан танидим — ўтган сафар менинг назоратчим билан гаплашга одам эди.

— Салом, Арсен! — деди у.

— Салом!

— Нега авжинг паст? — деб сўради у.

— Отам оғирлашиб қолди, — деди менинг назоратчим.

— Нима бўлди?

— Қайдам...
— Дўхтир нима деяпти?
— Санокли куни қолган, деди.
— Ёши неччида?
— Саксон олтида.
— Ҳа, анчага бориб қолган экан...
— Минг қилса ҳам ота-да...
— Албатта, албатта.
— Сени ўглинг қалай? Тузалиб кетдимми? — деб сўради менинг назоратчим.

— Э, сўрама!.. Тузалганда қандоқ! Шунақа шўх бўлганки, ерга урсанг осмонга сапчийди!

— Ҳа, омон бўлсин ишқилиб.

— Раҳмат. Кеча дегин...

— Ҳозир! — деб унинг гапини бўлди Арсен. — Кирхонага бор, — у менга ўтирилди, — бешдаги ўнингчиданман, дегин, чойшаб билан жилдларни санаб топишиб, тозасини ҳам санаб ол, қўл қўйиш эсингдан чиқмасин. Тушундингми?

— Ўғримми? — деб сўради халиги назоратчи.

— Йўқ. Қотилликда айбланияпти. Сеники-чи?

— Гиёхванд.

— Нимани гапирятувдинг боя?

— Ҳа. Кеча кечкурун дегин, ҳовли томондан чошиб келяпти. Чап қулоғи пишиб, лавлаги бўп кетибди... Нима бўлди, десам...

— Бор, нега қараб турибсан? — деб дўк урди менга Арсен.

Зинапоядан ертўлага тушдим-у, юзимга урилган қайноқ буғ, бадбўй ҳид ва эндигина дазмол урилган матолардан анқиётган куйинди исидан кўнглим озиб кетди. Сал ўзимни тутиб олганимдан кейин оёғим билан пружина қоқилган эшикни очиб, ичкарига кирдим, ортимдан эшик қарсиллаб ёпилди. Мен кирган жой дахлизча экан, у ердан нам туман сузиб юрган кенг-мўл кирхонага ўтдим. Кирхонанинг тўрида ланг очиқ яна бир эшик кўриниб турарди, бу қозонхона эшиги бўлиб, улкан қозонлардаги совий бошлаган сувлардан хиёл буғ кўтариларди — афтидан қирлар ювиб бўлинганга ўхшайди.

Кирхонанинг ўнг томонида дазмолланган чойшаб ва жилдлар тахлаб қўйилган узун стол бор эди. Стол ёнида белигача қип-яланғоч, иссиқдан юзлари бўғриққан қирк ёшлардаги дуркун бир аёл турарди. Тим қора сочлари терлаб кетган юзи ва оппоқ елкаларини буткул қоплаб

олган эди. Таранг тортилган сийнабанди остида йирик кўкраклари тирсиллаб турарди. У дазмоллаш билан машфул эди.

Кўзим тиниб, чайқалиб кетдим. Пойгоҳга кўйилган узун курсига шоша-пиша ўтирволдим. Аёл ўшандагина мени пайқади. У заррача кўрқув ёки хижолатсиз, ҳайрат билан менга тикилиб қолди. Аста-секин нигоҳидаги ҳайрат синчковликка, сўнг қувончга айланди.

Бу ҳол кўз очиб-юмгунча юз берди, ҳар ҳолда менга шундай туюлди.

— Мен бешдаги ўнинчиданман, — дедим тилим зўрға айланиб, — кир чойшаб ва жилдларни олиб келувдим, мана...

Аёл парво қилмади. Қайтанга баттар жилмайди.

— Бешта чойшаб билан бешта жилд. Қаерга кўяй?

— Анови ерга! — аёл эпик томонга бир қараб олди. — Бир ўзингмисан?

— У ховлида кутяпти, — деб жавоб бердим мен ва кўлимдаги нарсаларни курсига кўйдим.

— Исминг нима?

— Заза.

— Яқинроқ кел.

Мен каловланиб қолдим.

— Келавер, кўрқма.

— Тоза чойшаблар қаерда?

— Берироқ кел!

— Қаерда тозалари?

— Шу ерда. Ке, ол.

Мен унга яқинлашдим.

— Қани? Мен қўл кўйишим керак.

— Кела қолсанг-чи! — Аёл дазмолни столга кўйиб, менга қўлларини чўзди. — Бўла қол, тентак, кейин кеч бўлади! — унинг овози титраб, кўкси қизил доғлар билан қоиланди. — Бўл, бўла қол, тезроқ, тезроқ!

Ёнгинасига қандай бориб қолганимни билмайман.

...Аёл мени жазава билан бағрига босиб, бўйниму елкаларимни сийпалай кетди. Сўнг қайноқ лабларининг тафтини, иссиқ кўксини туйдим. Тиззаларим бўшапти. Хўл полга ётганимизни, аъзойи баданим титраб, кўзларимни аллақандай парда қолаганини эслайман, холос. Кейин бир-биримизга чирмашиб, қандайдир пуштиранг туман ичида суза бошладик, гоҳ кулар, гоҳ йиғлардик, қуловимга узук-юлуқ сўзларимиз эшитиларди:

— Жоним!..

- Куёшим!..
- Э, парвардигор!..
- Кетма!..
- Кетмайман!..
- Ростдан кетмайсан-а?
- Албатга!..
- О, қадрдоним!..

Бирдан миянинг аллақаерида қаттиқ тугун пайдо бўлди... Вужудим таранглашди... Сўнг бўгин-бўгинимга-ча бўшашиб, танамга илиқ бир ҳаловат югурди... Қаердан-дир салқин шабада эгандай бўлди... Кўзларимни очдим.

Аёл жилмайганча ҳали титроғи босилмаган бармоқлари билан пешонамдаги совуқ терни артарди.

— Исминг нима? — деб сўрадим ундан.

— Тур, кеп қолади анови?

— Исминг нима?

— Маро.

— Нега қамашди?

— Тур.

— Чойшабларни онкелувдим.

— Биладан.

— Қўл кўйишим керак экан.

— Кераги йўқ. Столда турибди, олавер. Энди тур!

Мен ўрнимдан турдим.

— Нега қамашди сени, Маро?

— Совун ўғирлаган эдим! — деди у кулиб.

— Ёлғон!

— Милиционерга тилимни ҳам кўрсатувдим.

— Йўқ, тўғриси айт.

— Кимсан ўзинг — маҳбусмисан ёки прокурормисан?

— Билгим келяпги-да...

— Мен сендан сўраётганим йўқ-ку! Чойшабларингни олу жўнаб қол!

— Сени энди кўрмайманми?

— Ёшинг неччида?

— Йигирмада.

— Кўриниб турибди!

— Шаҳарда-чи?..

— Бор энди! Керак бўлсанг ўзим топтоламан.

У салғиб ўрнидан турдию мириқиб керишди. Икки елкасидан тутиб, чеккасидан ўпдим. Юзи нам ва совуқ эди.

- ...Назоратчилар ҳамон гаплашиб туришарди.
- Бўлдимиз? — деб сўради менинг назоратчим.
- Ҳа.
- Дарров-а?
- Ҳа.
- Нима бўлди, рангинг оқариб кетибди?
- Ҳавоси оғир экан!

— Гапинг тўғри, — деди у. — Доим сасиб ётади. Шунинг учун киргим келмайди-да!.. Қани, кетдик! Хайр, Гоги! — у оғайнисини билан хайрлашди.

— Омон бўл, Арсен.

...Гулоян билан Девдариани шахмат ўйнашар, Исидор амаки китоб ўқир, Шошиа эса тош қотганча шифтга тикилиб ўтирарди.

— Хўш? — деди Девдариани.

— Ошқелдим! — шундай деб, чойшаб ва жилдларни сўрига ташладиму, дармоним қуриганидан ўзим ҳам чўзилиб қолдим.

— Аёлларни кўрдингми?

— Қанақа аёлларни?

— Кир ювадиган аёлларни-да.

— Йўқ, кетиб қолишган экан.

— Э-э... Мен ҳам бир марта чойшаб алмаштиришга борганман... Ярим яланғоч аёлларга тикилишдан оғир азоб йўқ! — деди Девдариани ўрнидан тураркан.

— Қаёққа? Ўйна! — деб бақирди Тигран.

— Нимасини ўйнайман, галварс, бир юришдан кейин мотсан! — деб жавоб берди Девдариани ва ўзини сўрига ташлади.

Девдариани билан ёнма-ён ётамиз. Ҳозир ухляяпганим, йўқми — билиб бўлмайди. Қўлларини боши остида чалкаштириб олган, кўзлари юмуқ... Мени эса бутунги воқеадан кейин сира уйқим келмаяпти. Биров билан гаплашгим келади. Саргузапганимни сўзлаб бериш учун эмас! Худо сақласин! Гапириб берсам, шерикларим жинни бўлқолишади. Ишонмасликлари ҳам мумкин. Қолаверса, бунақа воқеаларни дoston қилиб юришни хуш кўрмайман.

Девдариани ухляяпти... Шошиа-чи? Йўқ, у уйғоқ... Ҳар гал у билан суҳбатлашганимдан кейин жонимдан тўйиб кетаман, йиғлагим, бутун инсониятни лаънатлагим келади. Тигран-чи? Тигран ғирт қонхўр. Нимани гапирса, охири ўлим билан тугайди. Энг қизиги: ўлим унинг учун оддий гап, худди сайр тафсилотини ҳикоя

қилиб бергандай, яйраб сўзлайверади... Бунақа одам онкологик касалхонанинг бош дўхтири бўлиб ишлагани тузук... Исидор амаки-чи? О, бу киши билан гаплашсам — роҳат қиламан! Лекин у ухляпти, хуррак отиб ётибди...

Мен ух тортиб, девор томонга ағдарилдим. (Лаънати лампочка! Шунақа асабга тегадики! Унинг жинчироқдай хира шуъласига сира кўниколмайман!)

— Ҳа, йигитча!

Бу — Девдариани! Демак, уйроқ экан! Худога шукур!

— Уйқим келмаяпти, Лимон!

— Севиб қолдингми?

— Қизиқ одатим бор, Лимон... Бирорта аёлни кўриб, икки оғиз гаплашишим билан севаман-қоламан!

— Бахтсиз одам экансан!

— Бу ҳам майли: айтайлик, кўчада турибман. Атрофим ғиж-ғиж одам. Ёнимдан бегона аёл ўтиб кета туриб, бехосдан кўз қирини ташладими — тамом, мени танлади, бир ишора қилсам кифоя: менга турмушга чиқади, ҳеч бўлмаганда, бир кечани мен билан ўтказади, деб ўйлайвераман... Аҳмоқман-а, тўғрими?

— Бахтли одамсан!

— Нима учун?

— Чунки аҳмоқлигингни ўзинг ҳам биласан.

— Мана бугун ҳам... кир ювадиган хотинни кўрдиму севиб қолдим. Сира кўз олдидан кетмаяпти...

— Нуну-чи? Ундан кўнглинг совидими?

— Йўқ, лекин Марони кўпроқ қўмсаяпман... нима десамикин... жисман!

— Исми Мароми?

— Ҳа.

— Чиройлими?

— Қайдам. Турмада ҳамма аёл чиройли кўринаверади.

— Рост айтасан.

Орага жимлик чўқди... Бир оздан сўнг Лимон яна тилга кирди, энди мен билан эмас, ўзи билан ўзи гаплаша бошлади:

— У ҳақиқатан гўзал эди...

Мен ҳозир Девдарианининг дил сўзларини тинглашимни, ҳозир у йиллар давомида юрагини ўртаб ётган дардларини тўкиб солишини англаб, нафасимни ичимга ютдим.

— ...Майданда¹ Ефрем Бабаликашвили деган бир малла яхудий ўғри бор эди. Анча бурун биз у билан ўнинчи трамвайда «иш» қилардик. Кейин у тиллага ўтиб кетди. Ҳозир Исроилда — яқинда кетиб қолди. Бир куни Бабаликашвили менга яхши бир «иш» топширди: Сололаки², Коджор кўчаси, тиш дўхтирининг квартираси... Шунга ҳам ўн йил бўлди: лекин худди кечагидай эсимда... Июль ойи эди, ҳарорат қирқ даражадан кам эмас. Тбилиси ҳувиллаб қолган — ҳамма дала ҳовлисига чиқиб кетган пайт. Лекин ҳалиги дўхтир уйида, иш билан овора. Шанба куни, беморлар қабул қилинадиган кун, «иш»га отландим. Бир ўзим. Жағимни боғлаб олганман... Йўлакда беморлар ўтиришибди. «Охири ким?» — деб сўрадим. Ҳеч ким миқ этмайди. Тиш дўхтирига навбатда турганлардан меҳрибон одамни топиш қийин бу дунёда. Ҳар ким ўз навбатини сизга бергиси келади. Майли, дедим-у, индамай бир четга ўтирдим. Охириги бемор чиқиб кетгунча кутдим. Қоронғи тушиб қолган эди. Бирдан кабинетдан енглари ҳимариялик оқ халат кийган жиккаккина чол чиқиб келди. Йўлакдаги чироқни ёқдию мени кўриб, боши билан ичкарига таклиф этди. Унга эргашдим. Дўхтир индамай креслога ишора қилди. Ўтирдим. Тиш суғурадиган, тиш арралайдиган, тиш эговлайдиган ва яна аллақанақа асбобларга кўзим тушдию аъзойи баданимдан совуқ тер чиқиб кетди — болалигимдан тоқатим йўқ бунақа нарсаларга... Дўхтир пешонасида ялтираб турган ликопчасини тўғрилади, жағимдан бонични ечди, бош бармоғи билан иягимдан итариб, оғзимни очишга мажбур қилди.

— Қайси тишингиз оғрияпти? — деб сўради ниҳоят андак таажжубланиб.

— Ҳеч қайсиниси! — дедиму қўлини нари итардим.

— Нега келдингиз бўлмаса?

— Ҳа энди...

— Менга қаранг, биродар, сиз билан майнавозчилик қилиб ўтиришга вақтим йўқ. Нима демоқчисиз, гапиринг! — деди дўхтир зарда билан ва халатини еча бошлади.

Креслодан турибоқ тиззаларим қалтираб, билакларим бир пудлик тош осилгандай оғирлашиб кетганини сездим. Бунақа ишга ёлғиз биринчи чиқишим эди, нақадар ваҳимали бўлишини энди тушундим.

^{1,2} М а й д а н, С о л о л а к и — Тбилисидаги районларнинг эски номлари.

— Менга пул керак! Тилло керак!
— Қанақа пул? Қанақа тилло? — дўхтир хангу манг бўлиб қолди.
— Қоғоз пул билан тилло тангалар!
— Эсингиз жойидами?! — деб қичқирди у астойдил таажжубланиб.

Энди чекиниб бўлмасди. Пиджагимни ечдим у камаримдан тўппончани чиқаздим... Дўхтир хайқалдай қотиб қолди, сўнг бир чайқалди, йиқилиб тушмаслик учун ўзини апил-тапил креслога ташлади.

— Илтимос, анови шишачани олворинг, — деди у ойнаванд шкафни кўрсатиб. Тили базўр айланарди.

Мен шкафни очиб, дўхтир айтган шишачани олдим, хидлаб кўриб, беихтиёр кулиб юбордим: навшадил спирти экан.

— Марҳамат!

Жилмайганимни кўриб, дўхтирга жон кирди. Спиртни бир хидладим у савдолашишга тушди.

— Қанча керак?

— Мен сиздан қарз сўраб келганим йўқ! — дедим — Чиқазинг ҳаммасини! Иложи борича, тезроқ!

— Ҳозир бақираман! — деб, пўписага ўтди у.

— Бақирсангиз бақираверинг! Бу ерда тиш суғуради-ган дўхтир яшайди. Бақирингизга ҳеч ким кулоқ солмайди.

— Менда пул ҳам, тилло ҳам йўқ... — деди у инграб.

Вакт ўтиб борарди, машмашага тезроқ чек қўйиш керак эди. Тепкини босиб, тўппончани дўхтирга тўғриладим. Тўппончамнинг беҳато отишдан ташқари яна бир афзаллиги бор: ўқдоғидаги етгита ўқнинг ҳаммаси юракни ваҳимага солиб, баралла кўришиб туради. Шунинг учун ҳам «иш»га ёнимда тўппонча билан чиқаман. Режам бу гал ҳам ўзини оқлади — дўхтир креслодан тушиб, оёғимга йиқилди:

— Йўқ, йўқ! Ўлдирманг!.. Пулни, тиллою кумушларни бошимга ураманми!.. Олинг!.. Мана пул!

У сакраб туриб, шкафнинг ёнига пилдираб борди-да, ундан бир даста юз сўмликларни олиб, оёғим остига ташлади. Кейин галадонни тортиб, аллақанча қўйма олтинни чиқазди:

— Мана тилло! Олинг!

Шундан сўнг билагимдан тутиб, бошқа хонага судраб кирди.

— Мана, қизим иккаламининг тилло соатларимиз, мана булар қизимнинг билагузуги, исирғаси, ёқут кўзли узуги, икки карат, ўттиз минг сўм туради! Олинг, ҳаммаси сизники!

Мен эс-хушини йўқотган дўхтир изидан юриб, чўнтакларимни қимматбаҳо буюмларга тўлдирардим. У қутича ва ғаладонларни бўшатиб бўлгач, буфет ёнига чошиб борди-да, иккала эшигини ланг очиб, худди чайқов бозоридаги савдогардай, ўз буюмларини мақтай кетди:

— Мана биллур идишлар, олинг! Чех биллури, баҳоси олтин билан баробар!.. Бавар, саксон чинчилари, ноёб буюмлар дўконидан сотиб олганман! Олинг, ҳаммасини олинг!

Бирдан бу ночор одамни ҳам, ўзимни ҳам ёмон кўриб кетдим. Ҳозир мен ичида турган уй бадбўй ахлатхонани, ҳализамон домига тортиб кетадиган ботқоқликни ёдимга солди. Тўшпончамни белимга тақиб, пиджагимнинг тугмаларини қададим-да, эшикка қараб юрдим. Дўхтир ҳамон бир нималар деб вайсарди, аммо энди уни эшитмасдим... Шу пайт оғайниларимдан бирортаси ишонмайдиган, ишонса ҳам, устимдан роса куладиган ҳодиса рўй берди...

Эшик ёнида осиглиқ турган каттакон кўзгуда ўз аксимни кўрдиму, дарров ҳовримдан тушдим. Сенга бу ғалати туюлиши мумкин, лекин кишининг кўзгудаги акси унга шунақа таъсир қилади. Ўзим буни синаб кўрганман: бир кеча ўз аксим билан гаплашганман, баҳслашганман, ҳатто мушғлашганман ҳам! Ҳозир кўзгудан ўзимдан кўра чиroyлироқ, кучлироқ ва ўзимдан кўра мардроқ одам қараб турарди. У гўё яхдек шиша бармоқларини пешонамга теккизгандай бўлди, шу заҳоти шашгимдан тушдим-қўйдим. Кўзгуга яқинроқ бориб, унинг устки сўл бурчагига, рамка четига қистириб қўйилган суратни кўриб қолдим. Бу — икки қизнинг сурати эди. Кўзларимга ишонмасдим. Қизларнинг бири менинг синглим Лейла эди.

— Бу қиз ким? — деб сўрадим дўхтирдан, буткул бегона овоз билан.

— Ўнгдагиси қизим Динара, униси университетда бирга ўқийдиган дугонаси Лейла Девдариани.

Суратни олиб, рояль устига қўйдим-да, чўнтагимдан тунаган нарсаларимни чиқаза бошладим.

— Нима қияпсиз? — деди дўхтир каловланиб.

— Сизникига ҳеч ким келгани йўқ! Ҳеч ким ҳеч нарсангизни олгани ҳам йўқ!

Рояль устига пуллар, соат ва исирғаларни териб кўйдим.

— Ҳеч ким келгани йўқ сизникига!

Сўнг билагузук ва узукларни чиқаздим.

— Нима қияпсиз, нима қияпсиз? — дерди нукул дўхтир таажжубланиб.

Мен пиджак ва шимимнинг чўнтақларини бўшатардим.

— Бу бизники эмас! Ўзингизнинг портсигарингиз! — деб қолди бир маҳал дўхтир. — Мен чекмайман... Манови узук ҳам бизники эмас, уни бармофингиздан чиқаздингиз... Дастрўмол ҳам, гугурт ҳам ўзингизники...

Нарсаларимни чўнтагимга пала-партиш солдим у эшик томон юрдим.

— Хайр! — деди орқамдан дўхтир. — Ие, тобингиз қочдимми? Балки дори ичворарсиз?

Эшик қабзасига энди қўл урган пайтимда қўнғирок жиринглаб қолди.

Бир чўчиб тушдим, дарров атрофга алангладим. Деразадан сакрасаммикин? Йложи йўқ! Ҳамма деразаларга темир панжара қоқиб ташланган.

— Қўркманг, қўркманг! — деди дўхтир типирчилаб. — Ҳеч гап йўқ! Хотиржам бўлинг. Айтмайман, ўлай агар! Қўшним ё бирорта бемор бўлса керак... Миқ этмайман, мана кўрасиз!!

У эшикни очди.

— Ана, айтмадимми, кизим Динира экан! — деб хитоб қилди дўхтир суюниб.

Остонада қора ёқали ва қора боғичли оқ кўйлак кийган, билагига қора билагузук таккан... бир фаришта жилмайиб турарди.

— Салом! — деди фаришга.

... Девдариани жим бўлиб қолди. Бир минут ўтди, икки минут ўтди, уч минут ўтди. Камерада фақат уйқуга кетган маҳбусларнинг бир маромда нафас олишигина эшитиларди. Мен интиқлик билан ҳикоянинг давомини кутардим, аммо Девдариани миқ этмасди. Эҳтимол мени, ухлаб қолди, деб ўйлагандир. Икки-уч марта у ёнимдан бу ёнимга ағдарилдим. Бари бир ундан садо чиқмади. Ё ўзи ухлаб қолдимикан? Қанақа тентаклик бу?!

— Кейин нима бўлди, Лимон? — деб сўрадим тоқатим тоқ бўлиб.

— ...У пайтда уйдан кетиб қолган эдим... — деб давом этди бир оздан сўнг Девдариани. — Икки йил

қадам босмадим уйимизга. Шу икки йил ичида ойим уч марта Дидуби черковида менга лаънат ўқиди... синглим Лейла эса мен билан яширикча, кўпинча Вакедаги боғда учрашиб турарди... Келади-ю, аввал бўйнимга осилиб, юзларимдан ўпади, кейин койишга тушиб кетади. Нималар деб ҳақорат қилмаган дейсан — ўғри ҳам, дайди ҳам, ўз онамининг қотили ҳам, илон ҳам, чаён ҳам, худбин ҳам, қонхўр ҳам бўлдим унинг учун... Сўнг кўксимга бошини кўядию юм-юм йиғлайди, узоқ йиғлайди... Аҳмоқ бўлиб сен билан кўришиб юрибман, дейди. Қани фурурим, қани ориятим, дейди... Ойим билиб қолса, бўғиб ўлдиради мени, дейди. Лекин бари бир менга бошқача кўз билан қарарди, назаримда, мен билан фахрланарди. Аммо ойим... О, онагинам!.. Асли Инал-Ипалик. Мағрур аёл!.. Шуниси ҳам борки, синглим билан учрашувимиз ойимнинг хоҳиши билан бўлаётганини, Лейла билан боғда гаплашаётган пайтимизда у бирор муюлишдан бизни кузатиб туришини кўнглим сезарди, чунки Лейла боғдан ҳеч қачон мендан олдин кетмасди. Бундан ташқари, синглим ҳар гал оқ нон билан яхна котлет олиб келарди — мен уларни болалигимдан хуш кўрардим, ойим буни яхши биларди...

Бир куни боғда гаплашиб ўтириб синглимдан: «Нега турмушга чикмайсан?» — деб сўрадим. «Чунки ҳеч ким ёнимга келишга журъат этолмайди. Ҳамма сендан кўрқади!..» деб жавоб берди у. Лейла жуда чиройли эди... Ҳозир турмушга чикқан... Учта боласи бор... Лекин бари бир Динара ундан гўзалроқ...

Девдариани яна жим бўлиб қолди.

— Намунча қийнайсан! — дедим энтикиб. — Гапира қолсанг-чи, кейин нима бўлди?

— Нима бўларди... Динаранинг домига илиндиму уни кўриш умидида Лейланинг туғилган куни уйга бордим... Бу йигирма тўққизинчи августда бўлган эди...

— Кейин-чи?

— Уйга эргалаб келдим. Эшикни Лейла очди. Мени кўрдию ҳўнграганча ўз хонасига кириб кетди. Бир соатча ойимнинг оёғига йиқилиб, кечирим сўрадим, тузалишга, ҳаётимни янгидан бошлашга ваъдалар бердим... Аниқ ёдимда йўқ, яна алламбалолар дедим... Сўнг ойимнинг мамнун қиёфасига боқдим... Хуллас, бу ҳол кечгача давом этди... Кечқурун меҳмонлар келишди. Меҳмонларки, Лейланинг уч-тўртта йигит-қиз ўртоқлари. Баъзилари мени танишарди, шунинг учун бирови ҳадиксираб,

бирови таажжубланиб сўрашди... Бир маҳал Динара кеп қолди. Ўша кунги кийимда... Кириши билан ҳаммаёқ нурга тўлгандай бўлди!.. Ёнида оқ кўйлак устидан қора костюм кийган хушбичим бир йигит ҳам бор эди. Динара қандайдир сопол идишни кўтариб олганди. Нигоҳимиз тўқнашди. Унинг тим қора кўзларида аввал ҳайрат, сўнг беадат қўрқув ифодаси пайдо бўлди. Ранги дув оқариб, савол назари билан Лейлага қаради. Мен бўлсам... сурат бўлиб қолган эдим... Бир маҳал қулоғимга Лейланинг:

— Танишинглар, акам — Како, булар — дугонам Динара билан турмуш ўртоғи, — деган овоз эшитилди.

Динаранинг қўлидаги сопол буюм ерга тушиб, чилчил бўлди... Кейин у қўллари билан кўзларини беркитди-да, шартта орқасига бурилиб, хонадан чопиб чиқиб кетди.

— Кейин-чи? — деб пичирладим мен.

— Томоша тугади! — Уй бир зумда бўм-бўш бўлиб қолди. Меҳмонлар нима воқеа рўй берганини ҳам англаёлмай, тарқаб кетишди. Буни фақат мен ва сал-пал Лейла биларди. Кейин ойим оёқларимни кучиб, кетмагин, деб ёлворишга тушди, агар кетадиган бўлсанг, мен билан синглингни ўлдириб, уйга ўт қўйиб кет, деди.

— Бари бир кетдингми?

— Кетдим.

— Ҳайвон экансан, Девдариани!

— Биламан... Дунёда ўғридай иродаси бўш одам йўқ. Ҳамма ўғриларни довиюрак деб ўйлайди. Аслида унақа эмас. Бизда ирода бор, аммо...

— Нима «аммо»?

— Мутлақо кераги йўқ пайтда пайдо бўлади! — деди Девдариани ва нариги ёнбошига ағдарилди.

ТУРИНГЛАР, СУД КЕЛЯПТИ!

Залда биттагина одам — айбланувчи бор, холос. Раислик қилувчи бўм-бўш залга хомуш нигоҳ ташлади, мушпига бир йўталиб олиб, айбланувчига боши билан «ўтиринг» деган ишорани қилди.

У ўтирди.

— Жуда жиддий ва узрли, бунинг устига, ўзига боғлиқ бўлмаган сабабларга кўра судлов тартибининг ҳамма бандларига риоя қила олмаётгани учун суд ҳайъати муҳтарам жамоа ва айбланувчидан кечирим сўрайди. — Ра-

ислик қилувчи енги билан пешонасидаги терни артди. Залдан садо чиқмади.

— Бугун, — деб давом этди у, — яъни, шу йилнинг ўн иккинчи августида Исидор Иосифович Саларидзе томонидан Грузия ССР Жиноят кодексининг бир юзу тўртинчи моддасида кўзда тутилган жиноят содир этилганига доир жинойий иш кўриб чиқилади.

Раислик қилувчи ўтирди.

— Айбланувчи, тулинг!

Саларидзе ўрнидан турди.

— Фамилиянгиз?

— Саларидзе.

— Исми шарифингиз?

— Исидор Иосифович.

— Ёшингиз?

— Минг тўққиз юз ўнинчи йил ўн биринчи май куни эрталаб соат олтида Хашури шаҳрида дунёга келганман. Олий маълумотим бор. Грузин, рус, француз ва немис тилларини биламан. Касбим — иқтисодчи. Статистика бошқармасида ишлаганман, оилалиман. Хотиним минг тўққиз юз олтмишинчи йилда вафот этган. Қизим билан неварам бор. Вашлован кўчасидаги бир юзу эллик биринчи уйда яшаганман. Минг тўққиз юз ўттизинчи йилдан бери партия аъзосиман.

— Аъзоси бўлгансиз, — деб унинг гапига аниқлик киритди раислик қилувчи.

— Аъзоси бўлганман ва ҳозир ҳам аъзосиман! — деб таъкидлади Саларидзе.

Раислик қилувчи эътироз билдирмади.

— Айбланувчи Саларидзе, айблов хулосасини сизга беришганми, беришган бўлса, қачон беришган?

— Ўтган шанбада олганман.

— Айбланувчи Саларидзе, суд — фолбин эмас, кунини аниқ айтинг!

Айбланувчи шифтга тикилиб, пичирлай бошлади — афтидан, ичида етти кунни санаб, ўн иккинчи августдан айириб ташламоқда эди.

— Бешинчи августда!

— Айблов хулосаси билан танишиб чиққанмисиз?

— Ҳа, ўқидим.

— Қўйилган айбни бўйнингизга оласизми?

— Йўқ!

Раислик қилувчи бундай жавобни кутмаган эди. У икки ёнида, узун тахта стол четида ўтирган кишиларга

хайротомуз қараб қўйди. Улар ҳам унсиз бош силкип-ди. Шундан сўнг раислик қилувчи бўш залга мурожаат этди:

— Энди муҳокамага ўтамиз. Ишни Олий суднинг қуйидаги хайъати кўриб чиқади:

раис Накашидзе,

давлат қораловчиси — Девдариани,

халқ маслаҳатчилари — Гулоян ва Гоголадзе.

Раис хайъат аъзоларини эълон қилиб бўлгач, жим бўлиб қолди ва ёғоч курсида ўтирган судланувчига — кўзларининг ости салқиб, қовоқлари шишиб кетган, ўзи эса бир бурдагина бўлиб қолган қарияга узоқ тикилиб турди.

— Судланувчи Саларидзе, суд хайъатига эътирозингиз борми?

— Йўқ! — деди Саларидзе хиёл ўрнидан кўзғалиб.

— Бошқа эътирозларингиз-чи!

— Йўқ!

— Дастлабки терговда оқловчидан воз кечган экансиз?

— Худди шундай!

— Балки суд оқловчи тайинлашини хоҳларсиз?

— Кераги йўқ!

— Ундай бўлса, ўзингизга қўйилган айб ва шу ишга алоқадор бошқа нарсалар хусусида ҳам судга батафсил гапириб берсангиз.

Раис тирсақларини столга тираб, иягини икки кафтига қўйди-да, кўзларини юмганча судланувчининг сўзлашини кута бошлади.

— Тунги соат бирларда эшик қўнғироғининг қаттиқ жиринглашидан уйғониб кетдим, — дея ҳикоясини бошлади Саларидзе. — Билдимки — куёвим. Қизим ухлаб қолганга ўхшайди. Қўнғироқ тўхтамай жирингларди. Ниҳоят эшикни очилгани ва куёвимнинг хиргойи қилиб ичкарига киргани эшитилди.

— Ётволдингми? Мени кутмасдан-а?! — деб ўшқирди куёвим ва бир нарсани гурсиллатиб полга улоқтирди.

— Бақирма, ҳамма ухляпти. Кеч бўп қолди, кириб жойингга ёт! — деди қизим ялинчоқ овозда.

— Ҳамма? Ким ўша «ҳамма»? Э-э, анови иқтисодчи дадангми?

— Бола ҳам ухлаган.

— Бола ўзимники! Хоҳласам — уйғотаман, хоҳламан — йўқ!

Куёвим ҳамон йўлақда уймаланишарди. Яна ичиб келганини дарров сездим. Кейин улар ўз хоналарига, яъни қизим билан куёвим турадиган хонага кириб кетишди. Бақирик-чақирикларни эшитиб турардим-у, ammo сўзларини илғамасдим. Қизим уни инсофга чақирар, ялиниб-ёлворар, у бўлса багтар авжга чиқар, алланималарни уриб сиңдирарди. Қизим бир неча бор инграб чинқирди, кейин бола додлай бошлади. Шубхам қолмади — у қизимни дўппослаётганди!.. Чидаб туролмадим. Ўрнимдан турдим у чирокни ёқиб, қизим билан куёвимнинг хонасига кирдим. Қизим каравотда ўтирганича бир қўли билан ёрилган лабидан оқаётган қонни артар, иккинчи қўли билан боласининг бошини силарди.

— Ўлдираман ҳаммангни, нонкўрлар! — деб бақирди куёвим. — Йўқол кўзимдан, қари кўшпак, йўқол! — деб ўшқирди у мени остонада кўриши билан.

Чопиб бориб, юзига тарсаки тортиб юбордим. Аввалига у андак анграйиб турди-ю, кейин менга мушт солди. Қаттиқ урди. Полга ағдарилиб тушдим. Қизим додлаб тепамга келди.

— Хайвон! Йиртқиқ! — деб йиғларди у нукул, мени турғизишга уринаркан.

— Буважо-он! — деб чинқирди неварам.

Бир амаллаб ўрнимдан турдим у, гандираклаганча ўз хонамга ўтиб, деворда осияглиқ турган ўн икки калибрли ов милтигини олдим-да, изимга қайтдим. Куёвим милтиқни кўриб, сесканиб кетди.

— Жўна уйимдан! — дедим мен.

— Милтиқни ташла! — деб бақирди у.

— Йўқол уйимдан! — дедим яна мен.

— Ташла милтиқни, қари тентак! — деб ўшқирди у ва менга қараб кела бошлади.

Халқ маслаҳатчиси Гулоян ҳаяжонланганидан бўйин ва пешона томирлари ўйнаб, ўрнидан сапчиб туриб кетди. Давлат қораловчиси Девдариани уни зўрлаб жойига ўтказиб қўйди. Раис тирноқларини важий бошлади.

— Милтиқни унга тўғриладим, оғзини қорнига тираб туриб, иккала тепкини туширдим, — деб давом этди судланувчи. — У жонҳолатда милтиққа ёпишиб, қўлимдан тортиб олмоқчи бўлди. Бараварига иккала тепкини босдим... Ўқ овозини эшитмадим. Фақат қизимнинг ҳушдан кетиб йиқилганини ва куёвимнинг оғзидан отилиб чиққан қонни кўрдим. Кейин неварамнинг даҳшатдан бақрайиб қолган кўзларини илғадим... Буларнинг бари

менга тушга ўхшаб туюлди: шу пайтда фожеа рўй берганига ҳеч ким мени ишонтиролмади.

— Нима учун? — деб сўради раис.

— Гап шундаки, милтиқ ўқланмаган эди! — Судланувчи елкасидан тоғ ағдарилгандай енгил тин олди.

Суд ҳайъати ҳангу манг бўлиб қолди.

— Қанақасига? — деди ниҳоят раис.

— Милтиқ ўқланмаган эди! Икки кун бурун уни ўз қўлим билан тозаллаган эдим! Ўқи йўқ эди! — деди яна судланувчи ишонч билан.

— Ким ўқлаган бўлмаса?

— Куёвим.

— Ким айтди сизга буни?

— Ўзи. Қўлимда жон бераётиб, нигоҳи билан айтди... Мен тушундим. Бошқа одам тушунмаган бўларди, лекин мен тушундим.

— Буни ким тасдиқлай олади?

— Ҳеч ким!

— Кейин нима бўлди?

— У ёғида менинг иштироким йўқ... Мен ҳеч нарса билмайман.

— Яна нималар дея оласиз?

— Ҳеч нарса.

— Ўйлаб кўринг!

— Менинг бошқа гапим йўқ.

Раис елкасини қисиб, давлат қораловчисига қаради. У ҳам ҳайрон бўлиб, қўлларини икки томонга ёзди.

— Эҳтимол бирор нарса ёдингиздан кўтарилгандир? — деди яна раис.

— Нима ёдимдан кўтарилиши мумкин? — судланувчи раиснинг ниятини англамади.

— Сизни оқлаши мумкин бўлган бирор далил?

— Бунақа далил йўқ.

— Ундай бўлса, — дея раис бўш залга мурожаат этди, — давлат қораловчиси, адлия катта маслаҳатчиси, прокурор Девдарианига сўз бераман, Марҳамат!

Прокурор судланувчини сўроқ қилишга киришди.

— Судланувчи Саларидзе! Милтиқ ўқланмаган, деб ўйлагансиз? Шундайми?

— Худди шундай.

— Унда ўқи йўқ милтиқни кўтариб киришнинг нима зарурати бор эди?

— Куёвимни кўрқитмоқчи эдим.

— Куёвингиз бўш милтиқдан қўрқишга ишончингиз комилмиди?

— Йўқ, қўрқмасди.

— Бари бир кўтариб киравердингизми?

— У милтиқ ўқланган деб ўйлаши мумкин эди.

— Бунинг нима аҳамияти бор? Милтиқда ўқ йўқлигини ўзингиз билгансиз-ку?

— Қўрқиб, кечирим сўрайди, деб ўйлагандим.

— Лекин бундай бўлмаган?

— Ҳа.

— Агар узр сўраганда қизингиз билан ўзингизга етказган озорини кечирармидингиз?

— Фақат тиз чўкиб сўраса, кечирардим! — деди Саларидзе бир оз сукутдан сўнг.

— Саларидзе! Куёвингиз милтиқдан қўрқмаган. Устингизга бостириб келаверган. Демак, у милтиқнинг хавфсизлигини, яъни ўқи йўқлигини билган. Шундайми?

— Тўғри.

— Унда нега тепкини туширдингиз? Нима мақсадда? Икковингиз ҳам милтиқ отилмаслигини яхши билгансиз-ку?

— Ҳа энди... ётиб қолгунча...

— Саларидзе! Куёвингиз милтиқ унинг учун ҳеч қандай хавф солмаслигини била туриб, нега қўлингиздан тортиб олмоқчи бўлди?

— Билмадим.

— Тепкини туширган пайтингизда милтиқ бари бир отилмаслигига ишонганмидингиз?

— Албатта.

— Нега бўлмаса тепкини босдингиз?

— Беихтиёр...

— Демак, милтиқ отилмаслигини билгансиз. Уёғига нима қилмоқчи эдингиз?

— Билмайман...

— Куёвингиз милтиқни тортиб олиши мумкинмиди?

— Ҳа.

— Саларидзе! Агар милтиқ ўқланганини билганингизда тепкини босармидингиз? Саволни қайтараман: агар милтиқда ўқ борлигини билганингизда отармидингиз?

Саларидзе сув сўради. Томоғини хуллаб олгач, бош чайқади-ю:

— Билмайман, — деди яна.

— Саларидзе! Шу воқеага қадар одам ўлдириш қўлингиздан келишини ҳеч ўйлаганмисиз?

— Менимча, бу ҳақда ўйламайдиган одамнинг ўзи йўк.

— Хўш, қандай хулосага келдингиз?

— Энди хулосанинг аҳамияти йўк: куёвим ўлган!

— Бизни бошқа нарса, қотиллик қасддан қилинганми ёки тасодифан юз берганми — мана шу нарса қизиқтирадди, — деди прокурор, сўнг яна давом этди: — Саларидзе! Тағин бир савол: куёвингиз милтиқдан фойдаланиб турармиди?

— Ҳа, фойдаланарди.

— Охирги, энг охирги дақиқаларда ҳам милтиқ ўқланганини айтмадими?

— Йўк, йўк! — деб кичкирди Саларидзе. — Ўлаётган пайтида айтди, шунда ҳам, нигоҳи билан айтди! Қўлимда жон бераётиб, фақат менга, ўзимга айтди! Буни кўзларидан уқиб олдим!

Саларидзе кафтлари билан юзини беркитиб, жим бўлиб қолди...

— Хурматли раис! Менда бошқа савол йўк.

— Мухтарам маслаҳатчиларда савол борми? — деб сўради раис.

Гулоян бош чайқади. Гоголадзе эса «менда савол бор» деган ишорани қилди.

— Марҳамат!

— Судланувчи Саларидзе! Куёвингиз илгари ҳам уйга бемаҳал, маст ҳолда қайтармиди?

— Ҳа, шунақаси ҳам бўлган.

— Ёзган маълумотингизда шундай сўзлар бор: «Қизимни дўшпослаётганига шубҳам қолмади!» — дегансиз. Бу билан куёвим қизимни шу воқеадан олдин ҳам урарди, демокчимсиз?

— Билмайман... Лекин кейинги пайтларда кўп ичарди, тўполон қиларди, умуман, ичганида жуда бадхазм бўлиб кетарди!

— Аниқроқ айтинг: кўп ичардими ёки кўп урармиди?

— Айтяпман-ку, ичганида жанжал чиқарарди, ўзини ёмон тутарди! Яна нима дейишим керак?

— Судланувчи Саларидзе! Асабийлашманг! Айбингизни енгиллаштирадиган далилларни юзага чиқазишга ҳаракат қиляпмиз, шунинг учун савол берсак, ҳатто майда-чуйда савол берсак ҳам, рашингиз келмасин! Сизнинг фойдангизни ўйляпмиз! — деди маслаҳатчи Гоголадзе.

— Миннатдорман! — деб жавоб берди Саларидзе киноя билан.

— Миннатдор бўлишингиз керак, албатта! Энди айтинг-чи, «кейинги пайтларда» деган сўзларингизни қандай тушуниш керак?

— Ихтиёрингиз...

— «Кейинги пайтларда куёвим кўп ичадиган, тўполон қиладиган бўп қолди», — дедингиз. «Кейинги пайтларда» деганингизда қанча муддатни назарда тутяпсиз: бир йилми, икки йилми, ўтган куни ёки кечадан берими?

— Тахминан бир йилча бўп қолди...

— Бир йил бурун нима бўлган эди куёвингизга? Нега бирдан ичадиган, тўполон қиладиган қилиқ чиқазди?

— Билмайман!

— Боя «қизим ва куёвимнинг хонаси» деган иборани икки марта қайтардингиз. Умуман, олдин қизингиз, сўнг куёвингизнинг исмини айтасиз.

— Ха, тўғри.

— Сабаб?

— Чунки қизим — ўз қизим, хона ўшаники, куёвим эса унга уйланганидан кейин кўчиб келган.

— Тушунарли.

— Тушунарли деганингиз нимаси! — Саларидзе яна қайнаб кетди. — Нима дейишим керак бўлмаса — ўз уйимдаги хонани куёвимники дейишим керакми?! Шунда тўғри бўладими сизнингча?

— «Уларнинг хонаси» десангиз тўғрироқ бўларди.

Саларидзе ух тортди.

— Яна савол. Давлат қораловчисига куёвимга: «Йўқол уйимдан!» — деб бақирдим, дедингиз. Тўғрими?

— Тўғри.

— Шу тариқа куёвингизга, у ўз уйида эмас, балки бегона уйда, яъни сизнинг уйингизда яшаётганига ишора қилгансиз!

— Буни ўзи яхши биларди!

— Демак, бегона уйда яшаган, шундайми?

— Токи тирик эканман, менинг уйим — ўз уйим ҳисобланади. Ўлганимдан кейин... — Саларидзе ноўрин ва бемаъни гапни гапирганини англаб, бирдан каловланиб қолди. Маслаҳатчи эса ролибона оҳангда давом этди:

— Балки сизнинг мана шунақа муомалангиз оқибатида куёвингиз ичадиган, тўполон қиладиган бўлиб қолгандир?

— Йўқ, унақа эмас!

— Сабаби нимада бўлмаса? Эҳтимол ўртоқлари йўлдан ургандир?

- Йўқ!
- Аёллар сабабчими?
- Йўқ!
- Балки ўйнаши бордир?
- Йўқ!
- Оиласига карамай қўйдими?
- Йўқ!
- Нима сабаб бўлди ахир, нима?
- Пул!
- Нима? — Гоголадзе анграйиб қолди.
- Пул!
- Тушунмаяпман...
- Бир йил олдин куёвим оғир-вазмин, одобли йигит эди... Бир куни уйга ширакайф ҳолда кириб келди, хонанинг ўртасида андак хижолатомуз, шу билан бирга, голибона бир киёфада гердайиб турди-да, столга бир ўрам йигирма беш сўмлик пулни ташлади.
- Нима бу? — деб сўради кизим хайрон бўлиб.
- Менинг улушим! — деди куёвим. Қизим пулни ўз хонасига олиб кириб кетди.
- Қаердан олдинг? — деб сўрадим мен.
- Арслоннинг кетидан! — Худди шундай деди, хурматли маслаҳатчи. — Саларидзе Гоголадзегга ўтирилди. У индамади. — Ана ўша кундан бошлаб оиламизга рахна тушди... Бир ҳафта ўтгач, овқатланиб ўтирганимизда куёвим дастурхондан нолиб қолди. Ертўласида камиди бир тонна вино, ўн-ўн беш яшик чех пивоси ва бирор юз дудланган балиғи бўлмаган оила оилами, деди уч-тўрт кундан кейин. Сал вақт ўтмай, яна пул кўтариб келди, қаердан олдинг, десам, яна арслоннинг кетини рўқач қилди, бу ҳам етмагандай, ишхонада бекорга жойни банд қилиб ўтирибсиз, умуман, сизнинг авлодингиз яшашни билмайди, деб қолди.
- Бир минутга! — деб унинг гапини бўлди раис. — Қизингиз эридан, пулни қаердан оляпсиз, деб сўрамасмиди?
- Афсуски, хотинлар эрларидан бунақа нарсани сўрамайди!
- Хўш, кейин-чи?
- Огоҳлангирдим: охири вой бўлади, бир кунмас бир кун турмага тушасан, дедим. У бўлса, ҳаммамиз аллақачон қамоққа олинганмиз, жазо муддатини ўтаяпмиз, лекин буни ўзимиз сезмаймиз, деб жавоб берди... Мен унга, ҳеч қанақа жазо муддатини ўтаётганим йўқ,

тинчгина ухлаяпман, чунки бирор ножўя иш қилганим йўқ, дедим. Шунақа десам, мени калака қилиб, устимдан кулди.

— Нега?

— «Қон босимингиз бир юз саксонга юз, юрагингиз чаток, бўғинларингизга туз йиғилган, кўксов, эмфизема деган касалларингиз бор! Қизингиз иккаламиз эрта-индин бандаликни бажо келтиришингизни кутиб ётибмиз! Қанақасига тинчгина ухларкансиз?» — худди мана шундоқ деб жавоб берди куёвим. Кейин бирдан қизимни ёмонлай кетди: бели гўладай, бурни ўрадай, тишлари сўйлоқ эмиш, дугоналарига ўхшаш ғийбатчи ва нодон эмиш, одамларнинг олдида ўзини ақлли кўрсатиш учун қўлига тушган китобни суриштирмай ўқийверармиш... Аммо-лекин на мен, на қизим куёвим бизникига яғри чикқан шим, йиртиқ туфли ва ағдарма пиджакда келганини, ўзи ҳаром пулларни ташиётган мана шу уйдан ишга яқин-яқингача менинг шимимни кийиб қатнаб юрганини бирор марта ҳам юзига солганимиз йўқ.

— Одамларнинг хотираси хиралашиб қолган! — деди раис.

— Аксинча, одамларнинг хотираси шу қадар кучлики, улар буткул унутилиши керак бўлган нарсаларни асло унутишмайди!

— Орқага қарашни ҳеч ким хоҳламайди. Орқага қарасак, жарга кулаб кетамиз, деб ўйлашади, — деди прокурор.

— Шундай бўлмаслиги учун, орқага қарапдан олдин бир тўхташ керак. Орқага қараган ҳолда югуриб бўлмайди. Айниқса, олдинда ҳалигидай жарлик, қудуқ ёки ўрага ўхшаган нарсалар бўлса... Тўғрими? — деб сўради судланувчи.

— Судланувчи Саларидзе! Саволни биз берамиз! — деб уни огоҳлантирди раис.

— Э, ҳа, узр! — деди Саларидзе.

— Давом этинг!

Судланувчи гапи қаерда узилиб қолганини эслаб олиш учун бир оз ўйланиб турди, сўнг давом этди:

— Бир куни у қизим ўзимга ўхшашлигини афсусланиб гапирди... Куёвим кундан-кун ўзгариб борарди... Уйга ортиқча нарсалар, ҳар турли лаш-лушларни таший бошлади. Ярим йил ичида хотинига учта пўстин, ўндан ортиқ этик ва туфлилар, аллақанча қўйлак, қимматбаҳо исирғаю билагузуклар сотиб олди. Одатда келтирган нар-

саларини кайф устида тўша-тўғри полга улоктирарди... Ташвишга тушиб қолдим. Лекин буни биринчи бўлиб унга қизим айтди. Ана ўшанда биринчи марта калтак еди... Бир куни кечаси у хотинининг ҳамма пўстин ва кўйлаklarини, этик ва туфлиларини тилкапора қилиб, уйдан чиқиб кетди... Орадан бир ой ўтгач, ўртоқлари билан келиб, узр сўради, кўзёши қилди. Бу гал ҳам талай пул олиб келган эди... Қизим кўз ўнгимда шамдай сўна бошлади... Мендан ўзини олиб қочадиган, рўпара келганимизда эса сир бой бермай, кулиб турадиган одат чиқаади. Унга қараб туриб эзилиб кетардим, чунки қизим тақдирга тан берган телбага ўхшаб қолган эди. Ўша кунлари эри уни яна қаттиқ калтаклади... Мен хонамга биқинганча юрак-бағрим эзилиб, миқ этмай ўтиравердим... Неварам хонадонимизда бўлаётган бу кўнгилсизларни пайқаб қолмаслиги учун ёнимдан нари жилдирмасдим, аммо фойдасиз эди... Бола ҳамма нарсани сезиб турарди, чунки у ичкарида нималар бўлаётганига менадан кўра кўпроқ қизиқарди... Бу ҳол ўша кунга қадар давом этди... Ўша куни куёвим қизимни учинчи ва охириги марта урди... Мана, ҳаммаси тугади... Мени бошқа айтадиган гапим йўқ... — Судланувчи жойига ўтирди ва сўнгги сўз берилгунга қадар ўрнидан турмади.

— Мухтарам давлат қораловчиси ва ҳурматли халқ маслаҳатчиларида бугун кўрилаётган ишга доир қўшимча мулоҳазалар борми? — деб сўради раис бошини кўтармай.

— Йўқ!

— Йўқ!

— Йўқ!

— Ундай бўлса, суд терговини яқунлашга ва сўзни давлат қораловчисига беришга рухсат этгайсизлар! Марҳамат! — дея раис Девдарианига муурожаат қилди.

Девдариани ўрнидан турди.

— Ҳурматли ўртоқлар! Ҳурматли суд раиси! Ҳурматли халқ маслаҳатчилари!

Жуда узок ўтмишда, инсоният ҳали ёввойилик босқичида яшаётган пайтида одам ўлдириш оддий ҳол бўлган. Аммо ҳозир биз одам гўштини емаймиз, бинобарин, бундай ҳолни мутлақо кечириб ҳам, оклаб ҳам бўлмайди. Тараққиёт юксак чўққига кўтарилган, фақат инсон ҳуқуқларинигина эмас, балки ит, мушук, сичқон, балик, парранда ва ҳатто курт-қумурскалар ҳуқуқларини ҳимоя қилувчи комитет ва жамиятлар тўлиб-тошиб кетган ҳозир-

ги даврда инсон қотилини бемалол одамхўр дейиш мумкин! Илгариги замонда қотилликнинг фақат учта куроли бор эди — мушт, тўқмоқ ва топш. Кейинчалик эса, жамият тараққий этгани сайин қотиллик усуллари ҳам кўпайиб кетди. Патефон игнасида тортиб водород бомбасига мана шу гўё кечиктириб бўлмайдиган ва ниҳоятда зарур ишга — одам ўлдиришга хизмат қилмоқда. Ҳозирги кунда қотиллик усуллари ер юзидаги одамларнинг сонидан ҳам кўп. Бугун биз кўриб чиқаётган қотиллик, яъни ўқи йўқ милтиқ билан одам ўлдириш эса ана шу усуллар орасида ниҳоятда антиқаси! — Прокурор ўз гапи йиғилганларда қандай таассурот қолдирганини билмоқчи бўлгандай, бўш залга бир кўз ташлаб чиқди, аммо ёлғизгина судланувчининг хайрат тўла нигоҳини кўрди-ю, бошини этганча сўзида давом этди: — Электр токига уланган стул, дор ва ўқ қотилликка чек қўяди, деб ўйлаш гўллик бўлур эди. Қотиллик зўравонликнинг шундай бир турики, унга ўлимнинг ўзи ҳам бас келолмайди! Энди тасодифий, қасддан қилинмаган қотиллик масаласига келсак, бу ҳам табиий ўлимдай муқаррар ва абадийдир! Шунинг учун, менинг назаримда, тасодифан қотилга айланиб қолган кишиларга нисбатан маънавий таъсир ўтказишнинг энгилроқ шакллари кўллаш керак... Аммо... минг афсуски, инсон қасддан қилинган қотилликни тасодифий қотиллик деб тақдим этишни ўрганиши мумкин! Бундан ҳақиқий қотиллар фойдаланиб қолади! Энг дахшатлиси шу!

Бугун биз муҳокама қилаётган қотилликни — мисли йўқ қотиллик, демоқчи эмасман, лекин бу воқеа ҳар ҳолда кам учрайдиган воқеа, негаки бир қарашда тасодифий, қасддан қилинмаган қотилликка ўхшаб кетади. Аслида эса бундай тасодиф жиноятчи бўйнига олган ҳақиқий қотилликдан хатарлироқ. Нима учун? Чунки қасддан қилинган қотиллик текширилаётган пайтда адолатсиз ҳукм чиқариш хавфи деярли бўлмайди. Тасодифий қотиллик бўйича чиқарилган ҳукмларнинг эса эллик фоизи шубҳа туғдиради, бундай ҳукм кимнингдир ноҳақ жабр тортишига сабабчи бўлади. Бунинг устига, йўл қўйилган хато баъзи ҳолда маҳбус учун, баъзан эса жамият учун кулфат келтиради.

Хўш, бундай пайтда нима қилиш керак?

Қай йўлни танламоқ лозим?

Кимнинг манфаати ҳақида кўпроқ ўйлаш зарур — жамиятнингми ёки шахснингми?

Инсоният ўтмишидан бу саволга аниқ жавоб топиш қийин, зеро илгари бу муаммо хаспўшлаб келинган. Тарихда шундай мисоллар борки, улуғ шахслар ва буюк даҳолар жамият манфаати йўлида қурбон бўлиб кетишган. Ва аксинча, битта шахснинг хоҳиши, унинг нодонлиги ва инжиқлиги орқасида не-не шаҳар ва мамлакатлар хароб бўлиб, беҳисоб одамларнинг ёстиғи қуриган... Бир нарса дейиш қийин... Шахсан ўзим қотилни лоақал шунинг учун ҳам ёмон кўраманки, у ўз устунлигидан фойдаланиши, яъни ўлдириши мумкин, мен эса бундай килолмайман! Ҳар қандай қонли зўравонликдан нафратланаман, инсонни табиат инъом этган ҳаётдан, ҳатто унинг бир кунидан маҳрум этишни улуғ жиноят деб биламан. Бу нафрат туйғуси менда шу қадар кучлики, ҳозир ҳам фақат битта йўлни танлайман: мен Како Девдариани, инсон ва давлат қораловчиси сифатида судланувчи Саларидзени қўйилган айбга лойиқ деб ҳисоблашни ва унинг Грузия Жиноят кодексининг бир юз тўртинчи моддасида кўзда тутилган олий жазога, яъни отишга ҳукм этилишини талаб қиламан.

Прокурор нутқини тугатди. Ранги хиёл оқариб жойига ўтирди-ю, анча маҳалгача папиросини ёколмади — қўли қалтираб кетаверди. Ундан баттар хаяжонланган раис гарангсиб маслаҳатчиларга қаради. Гулоян нуқул тирноғини тишлар, Гоголадзе эса анграйганча Девдарианига тикилиб қолган эди. Фақат судланувчининг ўзингина пинагини бузмасди. У кўзларини юмганча бошини ҳам килиб ўтирар, гўё бу ерда бўлаётган гап-сўзларнинг унга мутлако алоқаси йўқдай эди.

— Саларидзе! — дея сўз котди раис.

У индамади.

— Саларидзе! — деди яна раис баландроқ овоз билан.

Саларидзе бошини кўтарди.

— Судланувчи Саларидзе! Сизга охириги сўз берилди!

Саларидзе бир муддат раисга бефарқ нигоҳ билан қараб турди, сўнг бош ирғаб, ўрнидан турди.

— Менинг айтадиган гапим йўқ! — деди у хотиржам оҳангда. — Фақат битта илтимосим бор. Бундан беш ой муқаддам Вашлован кўчасидаги бир юз эллик биринчи уйда тобут тепасида чирқираб қолган икки бегуноҳ одамни — қизим Нателла билан неварам Мэгини ташлаб келганман. Сизлардан ўтинаман, йигитлар, оналарингиз

ва сизларга муқаддас бўлган ҳамма нарсани ўртага қўйиб, ёлвораман: агар шу ердан омон-эсон чиқиб кетиш насиб қилса, ўша яқинларимдан хабар олиб туринглар!.. Мени айтадиган гапим шу!..

У стулга ўтирдию кўзларини юмди, яна боягидай ҳамма нарсани унутиб, ўтирган жойида аста чайкала бошлади.

Раис кўзларини артди, томоғига қадалган шўртаъм тугунни билқ этиб ютиб, ўрнидан турди:

— Суд маслаҳат учун чиқиб кетади!

— Шошма, Накашидзе! — Гулоян салчиб ўрнидан туриб кетди. — Тўхта! Ҳеч қанақа ҳукм бўлмайди! — Кейин Девдарианига ўтирилди: — Нима қилиб қўйдинг, Лимон?! Демак, дунёда ҳақиқат, ҳамдардлик деган нарсалар йўқ экан-да?! Юрак борми сенда, Лимон? Инсонийлигинг қаёқда қолди?! Қани ўша ўтқир ҳақ сўзинг! Бу нима қилганинг, Лимон?!

— Спектакл-ку бу, Тигран, шунчаки ўйин, томоша? — деди Девдариани хижолатомуз.

— Қанақа спектакль! Қанақа ўйин? Унда ҳақиқий судни нима деб аташ мумкин? Кўз олдимизда бир одамни ўлдирдинг-ку! Ахволига бир қара! — деб кичқирди яна Гулоян.

— Бас қил, Тигран! Жа-а оширвординг! — деб жеркиб берди уни Девдариани.

— Йўқ! Ҳукм бўлмайди! — деди қатъий қилиб Тигран. Сўнг Саларидзенинг ёнига бориб, тик чўқди:

— Қўрқманг, Исидор амаки! Ҳеч нарса бўлмайди! Лимоннинг гапларига эътибор берманг! Лимоннинг мияси айниган! Суд ҳам ақлдан озмас, ахир?! Қўрқманг! Жуда бўлмаса, ўша аблаҳ куёвингизни ўлимини мен ўз бўйнимга оламан! Мен жавоб бераман! Битта одам ўлдирдим нима-ю, иккита одам ўлдирдим нима! Менга бари бир! Судга айтинг, Тигран Гулоян ўлдирди, денг! — Тигран кўз ёшларини тиёлмас, Исидор амакини худди ёш боладай юпатар, тасалли берарди. Исидор амаки ҳам унинг бошини силаганча юм-юм йиғларди. Уларга қўшилиб суд раиси Накашидзе, давлат қораловчиси Девдариани ва халқ маслаҳатчиси Гоголадзе ҳам пиқиллаб ўтиришарди.

— Туринглар! Кўзингларни очинглар! Туринглар! — деган овоз қулоғимга чалинди худди тушдагидай.

— Накашидзе, тур! Девдариани, Гулоян, Гоголадзе,

туринглар! — овоз яна такрорланди. Туш эмаслигини англадим у ёрнимдан турдим. Бошқалар ҳам уйғонишди.

Камеранинг ўртасида, ёлғиз ички кийимда, худди кўланкадай Исидор амаки ғоз турарди.

— Уйғондингларми? — деб сўради у.

— Тинчликми, Исидор амаки? — дедим мен хайрон бўлиб.

Исидор амаки бошини ҳам қилганча беш минутча чурқ этмади. Бу муддат менга беш соатдай туюлди. Бунақа вазмин, кишини эзиб юборадиган сукутни умримда биринчи кўришим. Юрагимни ваҳима босди. Бошқалар ҳам лол бўлиб қолган эди. Ҳеч қайсимиз овоз чиқазишга журъат этолмасдик. Охири Исидор амаки бошини кўтарди, ниҳоятда тиниқ, хотиржам, айна пайтда бутунлай бегона овозда сўз бошлади:

— Рўзи азалдан байроқ оқ тусда бўлган... Оқ ранг — ер юзидаги ранглар ичида энг асл ранг, бинобарин, оқ байроқ — олийжаноблик тимсоли... Ўзининг мусоффолиги, ўзининг покизалиги билан бу байроқ тинчликни, муҳаббатни, қардошлик ва раҳм-шафқатни бағрига жо этган... Кўп асрлардан буён оқ байроқлар шунга чорлайди, шунга талаб этади... Ошпоқ тоғ чўққиларидай, олам узра оқ байроқлар бўй чўзиши лозим... Тинчлик, муҳаббат ва эзулик рамзи бўлмиш улкан оқ байроқ Жомолунгми чўққисидан ҳилпираши керак... Биттагина улкан оқ байроқ!.. Энди, — деди Исидор амаки бир оз сукутдан сўнг, — ётиб ухланглар, азиз дўстларим!

Биз анграйганча унга тикилиб қолган эдик. Исидор амаки мамнун бўлибми, норози бўлибми бош чайқади-ю, шартта бурилиб, ўз сўрасига чиқиб ётиб олди...

...Анча пайтгача кўз юмолмадим. Кейин қаттиқ уйку-га кетдим, ҳатто туш ҳам кўрмадим.

Эрталаб Шошианинг овозидан уйғониб кетдик.

— Қотиллар, қонхўрлар, аблахлар, ярамаслар! Туринглар! Кўриб қўйинглар!

Ҳаммамиз тапир-тупур ёрнимиздан турдик.

Исидор амаки сўри устида осмонга қараганча қимир этмай ётарди, ранги докадек оқариб кетган, қулочи баралла ёзиқ. Иккала билагининг томирлари кўндалангига қирқилган. Тиграннинг устараси ўнг қўлининг остида ётибди, полга оққан қон ҳалқоб бўлиб, қота бошлабди.

Аъзойи баданим музлаб кетди...

— Йўқ, мен айбдорман! — деди Тигран.

— Унинг ўрнида мен ҳам шундай қилган бўлардим! — деди Девдариани. Кейин эшик олдига бориб, уни жонжаҳди билан тақиллата бошлади.

УЧИБ КЕТМА, ШОШИА!

Қаторасига уч кун Тигран Гулоянни судга чақиришди. Тўртинчи куни эрталаб у Шошиага:

— Юрагим сезиб турибди, сизларни охирги марта кўраётганга ўхшайман, Шошиа... Ке, бир қўшиқ айтиб бер... — деб қолди.

Шошиа кўзларини юмиб, қўшиқ бошлади. Шунақа дард билан айтдики, зангар! Назаримда турманинг тош деворлари ҳам ингравордиёв!..

Кечкурун Тигран камерага қайтмади. Назоратчи келиб, нарсаларини олиб чиқиб кетди. Суд тугаганини шунда фахмладик. Тиграннинг тақдири нима бўлди, қанчага ҳукм қилишди, қаяққа жўнатишди — билолмадик. Кечаси Девдариани қўшни камерадаги маҳбуслар билан деворни тиқиллатиб «гаплашди» — натижа чиқмади.

Эрталаб уни ҳам судга олиб кетишди, Девдариани шу кетганча қайтиб келмади.

Камерада Шошиа иккаламиз қолдик.

Шошианинг сабр косаси тўлди, тоқати тоқ бўлди, шунинг учун бўлса керак, бугун у дил қулфини очиб, қалбига разм ташлашимга ижозат берди...

...Шошианинг отаси Климентий Глахунович Гоголадзе 1925 йилнинг 13 январида саҳар пайти Самтредиа шаҳрида ўзининг якка ягона ўғли Шошианинг дунёга келиши оқибатида ҳалок бўлди. Ҳа, ҳа, ажабланманг, айнан ўғлининг дунёга келиши сабабли ҳалок бўлди! Доя хотин унга ўғил кўрганини маълум қилганида севинчдан довдираб қолган ота югуриб хонага киради-да, кўп йиллардан буён биров қўл теккизмай деворда осиглик турган чакмоқ милтиқни олади... Милтиқ шу заҳоти портлаб кетади, Климентий Гоголадзе эса тилка-пора бўлади...

Орадан рошпа-роса бир йил ўтгач, Шошианинг онаси Марям мархумнинг маъракасига тўпланган қариндош-уруғ ва қўни-қўшниларни стол атрофига ўтказди-да, ўзи секин балконга чиқади, эшикни ташқаридан берки-тиб, ёғоч уйга обдан керосин сепадю ўт қўйиб юборади. Ўтақаси ёрилган савобталаблар ўзларини деразадан ташлаб аранг қутулиб қолишади. Ўша куниёқ отасининг

қариндошлари Шошиани Тбилисига олиб кетишади, ақлдан озган Марямни эса жиннихонага жўнатишади...

Шошиа олий ўқув юртида ўқимаган. Дангаса ёки зехни паст бўлгани учун эмас. Йўқ, Шошиа етим эди. Бундан ташқари, у ишлайдиган маҳкамада ҳеч ким олий маълумотни талаб қилмасди. Бу ишхонада энг муҳими — санашни билиш, Шошиа эса санашни тез ўрганди — аввал ўнгача, кейин юз, минг, миллионгача санайдиган бўлди.

Шошиа чиройли эмас. Чуғурчукка ўхшаган эракки чиройли деб бўладими? Агар ростдан ҳам чуғурчиқ бўлганида, энг чиройли чуғурчиқ десангиз ҳам ҳақингиз кетмайди. Аммо у миллион ва ундан ҳам кўпроғини санашни ўрганиб олганидан кейин анча хушбичим ва ақли бўлиб қолди. Иккита олий ўқув юртини битирганлар ҳам Шошианинг олдида ип эшолмайди. Чиройли қизга уйланди, бири биридан чиройли фарзандлар кўрди. Машина сотиб олди, дача кўрди, кейинроқ Сиран деган ўйнаш ҳам орттирди.

Хўш, нима мўъжиза юз берди?

Ёки сеҳрли тош топиб олдимми?

Йўқ. Шошиа олтин балиқчани тутиб олди! «Қўйвор, — деб ёлворди олтин балиқча, — агар қўйворсанг, истаган талабингни бажо келтираман!» «Йўқ, — деди Шошиа ишонмай, — олдин бажарасан, кейин қўйвораман!» «Бўпти, — деб рози бўлди олтин балиқча, — тила тилагингни!» Ана шундан бошланди!.. Шошианинг хоҳиш-истагига интиҳо йўқ эди. Бир бошлади-ю, ўзини тўхтатолмади... Орзу кетидан орзу қайнаб чиқаверди. Олтин балиқча ҳам ёдидан кўтарилди, кунлардан бир кун у жонвор нобуд бўлди!

Ҳозир Шошианинг биттагина орзуси бор. Энг олий орзу. Бошқа орзуларининг рўёбга чиқиши ҳам шунга боғлиқ. Бу орзу анча бурун — камерадаги сўрисида осмонга қараб ётиб, ўзи тўқиган толада шифтдан сирғалиб тушган ўргимчакни кузатганида пайдо бўлган... Ушанда ўргимчакка айланиб қолишни шунақаям орзу қилганки! Лоақал бир соатга бўлса ҳам майли, деган. Аммо яна айниган. Авваламбор, бир соат — кам. Чунки толага осилиб олдин бешинчи қаватдан пастга тушиш, кейин ҳовлидан ўтиб, маъмурий бинога кириш керак. У ерда ҳаммавақтғиж-ғиж одам, худо кўрсатмасин, бирортаси босиб олиб, эзгилаб ташласа-чи?.. Шунинг учун девордан ўрмалаб, тўппа-тўғри дарвозагача бориш керак... Йўқ,

бир соат етмайди, камида икки соат вақт керак!.. Иккинчидан, умрбод ўргимчак бўлиб қололмайди-ку? Ўргимчакнинг ҳаёти ҳам — ҳаёт бўлганими? Агар чуғурчиққа айланиб қолгандами! Қанот чиқазардию хоҳлаган томонига учиб кетаверарди!.. Мабодо умрбод чуғурчиқ бўлиб қолганда ҳам — ачинадиган жойи йўқ! Ҳа, чуғурчиқ бўлгани яхши! Ҳар куни уч-тўрт марта уйига учиб борарди, болаларини кўрарди... Ие, тўхта, бирортаси ўлдириб қўйса-чи? Шунақа бўлиши ҳам мумкин-ку! Бирорта аҳмоқ шартта милтиқни оладию ўқ узади ёки ўзининг болалари чўзмадан тош отиб қолса нима дейсан! Йў-э! Ким чуғурчукни ўлдирадди! Аксинча, уларга ин қуришади, парвариш қилишади... Дарвоқе, ўргимчакни ҳам, чуғурчукни ҳам падарига лаънат! Шошиа одам бўлишни хоҳлайди! Одам! Шошиага эрк беринглар, бу ердан озод қилинглар, ана ўшанда у ҳаётини янгидан бошлайди! Шошиа исм-фамилиясини ўзгартиради... Шошиа қайта туғилади!..

Эвоҳ! Инсон қайта туғилиши учун аввал ўлиши керак... Афсус! Шошиа буни билмайди...

— Салом сенга, Тбилиси, қадрдоним!
 Келадими билгинг недан куяр жоним?
 Қамоқ билан қалин ошина бўлиб қолдим...
 Одамлар, мен палатонга қанот беринг!..
 Юрагимга қўнғироқлар бонги етди.
 Ундан мадад сўраб чўзган қўлим қотди...
 Мени тақдир эмас, содиқ дўстим сотди!..
 Одамлар, мен палатонга қанот беринг!..
 Мтқвари — она дарё, дардинг узун!
 Мен ношудинг тўрга тушиб қолдим бугун!
 Сен бечора, мен бечора, раҳм қилгин!..
 Одамлар, мен палатонга қанот беринг!..
 Йўл сўнгида бир қабрга тушди кўзим,
 Жуда ёмон гуноҳ билан кетдим, дўстим!
 Лаънатлайман кеча-кундуз еган тузим...
 Одамлар, мен палатонга қанот беринг!..¹

Шошиа сўрасига ўтгирволиб, қўшиқ айтади. Шошиа қанотни орзу қилади. Лекин қаерда ўша қанот? Бизнинг давримизда ҳатто фаришталарнинг ҳам қаноти йўқ: Шошиага ким қанот берарди? Шошиа буни яхши билади, билади-ю, бари бир куйлайверади. Агар ҳозир Тигран шу ерда бўлганида, бу шеър Етим Гуржиники эканлиги-

¹ Муҳаммад Юсуф таржимаси.

ни ва у мутлако бундай ёзилмаганлигини айтиб, Шошиага танбех берармиди! Шошиа буни ҳам билади, лекин куйлайверади, чунки Етим Гуржи ўз дардини айтиб йиғлаган, Шошиа эса ўз дардини айтиб йиғлайди...

— Менга қара, Шошиа, қўйсанг-чи шу дийдиёнгни, шўхроғидан ол, ёки бирор латифа айтиб бер! — дея илтимос қиламан мен.

— Қамокқа тушмасимдан олдин Майдонда бир жойим бор эди... Уни грузинлардан фақат мену яна учтўрт киши билади, холос... Илгари айтмаган эдим, энди яшириб нима қиламан... Бу ердан чиққанингдан кейин албатта бор! Мени номимни айтсанг — хоҳ кечаси, хоҳ кундузи, эшикни очишаверади.

— Ким мени бу ердан чиқаради, Шошиа?

— Чиқаришади!

— Сен қаяқдан биласан?

— Бегуноҳ одамни турмада сақлашдан оғир гуноҳ йўқ дунёда!

— Мендақалар озми, Шошиа?

— Тўғри. Ер юзидаги маҳбусларнинг тенг ярми беркорга ўтирибди қамокда... Ҳар ҳолда тасодифан тушиб қолишган... Аммо сени бугун бўлмаса, эртага албатта қўйиб юборишади, мана кўрасан! — деди Шошиа ишонч билар, гўё мени озод этиш ҳақидаги қарор унинг чўнтагида-ю, камерада ёлғиз қолишдан қўрқиб, шу пайтгача яшириб келгандай.

— Оғзингдан бол томади-я, Шошиа! — дедим қувониб.

— Ҳа, Майдон ҳақида... Ўша ерда бир жойим бор эди... Ҳаммом ёнида, бу ёқдан боришда — чап қўлда. Бир қавагли, дарвозаси кўкка бўялган уй. Ҳовлиси катта эмас — бўйрадеккина... Хўжайиннинг исми Азиз. Эслаб қол: Азиз, миллати татар... Ўз уйида чойхона очган... Хизматга тайёр дўндикчаларини айтмайсанми!.. Тагин кўнглингга бошқа гап келмасин, мен у ерга фақат чой ичгани борардим... Истаган пайтимда: хоҳ кечаси, хоҳ кундузи... О, ана чою мана чой! Ҳақиқий чой қанақа бўлишини биласанми?! Лекин ҳозир гап бунда эмас. Азизнинг мижозларни қабул қиладиган алоҳида хонаси бор...

— Ие, бу қанақаси?! — дедим ҳайрон бўлиб. — Бир одам хусусий чойхона, чойхона эмас — ишратхона очиб қўйса-ю, биров индамаса?!

— Э-э, содда экансан, мана шунақаларни тергайдиганлар боради-да асосан... Сен билан менда ҳам ўша-

нақа пул бўлганда эди... — деди Шошиа яна орзуга берилиб.

— Ишпнмайман!

— Баҳслашардим-у, лекин кейин сени қаёқдан қидираман!.. Айтдим-ку, чиққанингдан кейин албатта боргин, ўз кўзинг билан кўрасан... Фақат билиб қўй, Азизни чойи университетни рўпарасида сотиладиган чойдан сал қимматроқ. Тушундингми?

— Тушундим.

— Ўша хонага бешта кичкина стол қўйилган. Ҳар бир стол икки кишига мўлжалланган. Столларнинг тепасида канарейка солинган қафаслар. Бешта қафас... Ҳар канарейкаларки, ким ўзарга сайрайди... Битта канарейканинг баҳоси юз эллиқдан икки юз сўмгача... Эҳтимол, эшитгандирсан — булбул май ойидан бошлаб атиги уч ойгина сайрайди, холос. Канарейка эса йил-ўн икки ой тинмайди. Энди ўша хонани кўз олдинга келтир. Ним қоронғи... Хона ҳавоси аччиқ чой, шарқона ширинликлар ва тамаки ҳидига тўйинган... Иссикқина... Канарейкалар сайраб турибди... Чой, канарейка ва... ишрат... А, зўр-а? Тасаввур қиляпсанми? Бунақа мазани умримда кўрмаганман. Жаннатнинг ўзгинаси... Ҳар гал чиқиб кета туриб, Азизга юз сўм берардим... Фақат пулни қаердан олардингиз, деб сўрама, илтимос! Топардим-да! Такводорлар чидашарди-ку, ахир! Қийналишса ҳам чидашади. Нима учун? Азбаройи ўлганларидан сўнг жаннатга тушиш умидида чидашади! Мен ҳам ўша жаннатга тушиш учун чидардим, қийналардим, елиб-югурардим... Ҳа, майли... Биласанми, канарейкалар ўз қафасларига шу қадар ўрганиб қолишадикки, қўйиб юборсанг — даров ўлишади! Чунки ўзларини ўзлари боқишолмайди. Мабодо тирикчилигини қила оладиган канарейка бўлганда ҳам бари бир ўлади — мушукка ем бўлади. Нимага-лигини биласанми? Чунки канарейка сайраётганда ҳамма нарсани унутади. Кўзларини юмволиб, сайрайверади. Ҳеч нарсани сезмайди. Мушук пусиб бориб, таппа босади... Хуллас, канарейка билан қафасни бир-биридан ажратиш қийин. Аммо канарейкалар қафасда ҳам ўлиши мумкин. Бир куни Азиз, канарейкаларим икки-уч ойда ўлиб қоляпти, деб шикоят қилган эди. Тамаки тутини билан бадбўй ҳидга чидашмаётганмиш. Канарейкалар шундоқ жаннатда яшаб туриб ҳам ўлишади-ю! Сен бўлсанг, шу ерда қолишимни хоҳлайсан, тагин латифа айтиб беринг, дейсан-а? Йўқ, қўлимдан келмайди, азизим Заза!

- Нима бўлди сенга, Шошиа, миянг жойидами?
- Ким тузатиши керак миямни?
- Ким тузатишини билмадим-у, лекин сени операция қиладиган одамнинг қўли покиза бўлиши керак. Биласан-ку, мия — нозик нарса...
- Жа-а ўладиган даражада эмасман, Заза! Бир мўъжиза юз бериб, гуноҳимни кечириб юборишса-я...
- Кечирипади?
- Ҳа энди, кечирипмасам ҳам... озроқ муддат беришса дейман-да...
- Масалан, қанча, Шошиа?
- Айтайлик, ўн беш йил... Йўқ, ўн беш йил кўп!.. Ўн йил, тўққиз, етти... Беш йил! — Шошиа менга ёлворгандай қаради. Мен нигоҳимни олиб қочдим.
- Хўп, беш йил беришди ҳам дейлик. Кейин нима қиласан?
- Бу ердан чиқишим билан болаларимнинг олдига югураман!
- Кейин?
- Кейинми?.. Хотинимни ҳайдайман!
- Ундан кейин-чи?
- Ундан кейин Сираннинг олдига бориб: «Жонгинам, юр меникига!» — дейман. — Шошиа сайраётган канарейкадай кўзларини юмди. Хахолаб кулиб юбордим.
- Нега куласан?! — деди Шошиа ҳайрон бўлиб.
- Биласанми, Шошиа, ҳозир дераза ойналарини синдириб юрадиган бир девона ҳақидаги латифа эсимга тушиб кетди...
- Қанақа девона?
- Э, эски латифа бу.
- Айтавер, мен учун ҳаммаси янги! — деди Шошиа.
- Тбилисида бир девона бор экан. У ҳар куни дераза ойналарини синдириб юраркан. Кийиниши жойида, ҳаммага хушмуомала, тиланчилик қилмайди. Фақат битта камчилиги — ойна синдиради.
- Ие, бу қанақаси? Милициянинг кўзи қаёқда? — деди Шошиа таажжубланиб.
- Бу ёғини эшитсанг-чи!
- Хўш, хўш?
- Бир куни милиция уни тутиб, жиннихонага ётқизибди. Дўхтирлар қараса, туппа-тузук одам. Бир ҳафта ушлаб туришибди-ю, тилхат олиб, қўйиб юборишибди...
- Кейин-чи?
- Яна ҳаммаси қайтадан бошланибди. Ҳар куни ка-

мида ўн бешта ойна синдираркан. Лекин пухта ишлар-
кан: маҳаллаларни ўзгартириб тураркан. Олдингиларида
таниб қолишган-да...

— Вой, хумпар-ей...

— Шундай қилиб, бутун шаҳарни айланиб чиқар-
кан... Энди санаб кўр: бир йилда 365 кун. Қунига 15
тадан ойна. Бу —

$$\begin{array}{r} 365 \\ \times 15 \\ \hline 1825 \\ + 365 \\ \hline 5475 \end{array}$$

беш минг тўрт юз етмиш бешта ойна дегани!

— Нима билан синдираркан?

— Чўзма билан-да!

— Ёспирай!

— Агар ҳар бир ойнани қўйдириш уч сўмдан беш
сўмгача турса, ўртачаси — тўрт сўм бўлади, демак ҳар
йили у шаҳарга.

$$\begin{array}{r} 5475 \\ \times 4 \\ \hline 21900 \end{array}$$

янги пул билан йигирма бир минг тўққиз юз сўм зарар
келтираркан. Бу баъзи районларнинг йиллик бюджетига
тенг, оғайни! Ниҳоят уни яна ушлаб, жиннихонага жўна-
тишибди. Бу гал у узоқ ётибди. Бир ой кутибди, икки
ой кутибди, уч ой кутибди, ҳаш-паш дегунча орадан
бир йил ҳам ўтиб кетибди. Қараса — иш чаток, жавоб-
дан дарак йўқ. Шундан кейин ўзи дўхтирларга мурожа-
ат қилибди:

— Ҳой, яхшилар, мени нима қилмоқчисизлар? —
дебди.

— Ўзинг нима қилмоқчисан? — деб сўрашибди
дўхтирлар. — Соғлигинг қалай?

— Соғлигим ҳаммавақт яхши бўлган, ҳозир илгари-
гидан ҳам зўр, — деб жавоб берибди девона.

— Жуда соз! Қани, бир бош дўхтирга учрайлик-чи!

— Салом! — дебди бош дўхтир.

— Салом! — деб жавоб берибди девона ҳам.

— Хўш, ахволлар қалай? — дебди бош дўхтир та-
каллуф билан.

— Раҳмат, ёмон эмас. Ўзларидан сўрасак? — дебди
девона ҳам ўшандок оҳангда.

— Ташаккур... Ҳозир рухсат берсак, нима қилган
бўлардингиз? — деб сўрабди бош дўхтир.

— Сиз нима қилсангиз, мен ҳам шу-да! — дебди
девона.

— Яъни?

— Уйга кетаман!

— Кейин-чи?

— Ишга кираман. Маопши тўрт юз-беш юз сўмлик
жой тонаман, менга ортигини кераги йўқ — сўққабош
одамман.

— Ие, ана холос, сендай девона бир одамга ким
шунақа ёғли жойни тайёрлаб турибди? — деб ажабла-
нибди бош дўхтир.

— Нега унақа дейсиз? — деб хафа бўлибди дево-
на. — Бошқа девоналардан қаерим кам?

— Ҳеч қаеринг кам эмас!

— Кейин уйланаман! — деб сўзида давом этибди
девона.

— Баракалла! — дебди бош дўхтир. — Кейин-чи?

— Тўй қиламан.

— Кейин?

— Кейин... — Девона сал дудуқланиб қопти. — Ке-
йин, меҳмонлар тарқалишгач, хотинимни ётоқхонага олиб
кираман, чирокни ўчираман...

— Тушунарли, тушунарли! — деб унинг галини бўлиб-
ди бош дўхтир.

— Нимаси тушунарли? — дебди девона хайрон бўлиб.

— Етади... У ёғи қизиқ эмас!

— Ие, қизиги энди келади-да!

— Йўқ, йўқ! Керак эмас! — бош дўхтир аёл дўхтир-
ларга қараб, типирчилаб қопти. Лекин девонани тўхта-
тишнинг иложини қилолмапти.

— Меҳмонлар тарқалишгач, — деб давом этибди
у, — хотинимни ётоқхонага олиб кираман, чирокни ўчи-
раман, каравотга ётқизиб...

— Хўш, хўш! — Шошиа ўрnidан туриб кетди.

— ...кўйлаги билан трусисини ечаман-да, резинасини
олиб, чўзма ясайман, яна ойна синдираман!

— Хе, ўл-э, расво қилдинг! — Шошианинг хафсала-
си пир бўлиб кетди.

— Хафа бўлма, Шошиа, у жазосини тортибди — яна палатага опкириб, ётқизиб қўйишибди! — деб Шошиага тасалли бердим.

— Кейин нима бўпти?

— Кейин, бир йилдан сўнг суриштирилиса, ўша дево-на ойнасозлар билан тил бириктирган экан. Бор гап шу!

— Мени нима алоқам бор бу латифага?

— Алоқанг бор-да. Нима ҳақда гап бошламагин, хар гал, хотинимни ҳайдайман, Сиранга уйланаман, деб тугатасан!

— Бари бир ҳайдайман! — деди Шошиа...

УЧИНЧИ ТУШ

Маҳбуснинг туши жаннатга ўхшаши керак. Ана шу жаннатда канарейкалар сайраб турсин... Маҳбуснинг туши камалакдай гўзал ва ранг-баранг орзуга ўхшаши керак, — шунақамасми, Шошиа?

Маҳбуснинг тушига беқиёс маъшуқаси кириши керак, кўксига бош қўйиб турган пайти кириши керак, — шунақамасми Шошиа?

Маҳбус тушида бургутдай эркин бўлиб, қанотларини кенг ёзиб, олам узра мағрур парвоз қилиши керак, — шунақамасми, Шошиа?

Гуллар унга кўрпа, оймома — ёстик, осмондаги юлдузлар чойшаб бўлиши керак, — шунақамасми, Шошиа.

Тушида инсон куёш бўлиб, одамлару она заминга ҳарорат бахш этиши керак, шунақамасми, Шошиа? Бу куёш машғалдай ҳамиша порлаб туриши керак, — шунақамасми, Шошиа.

Агар тушимда ҳам турмада ўтирсам, сенинг ноли-пингни эшитсам, тушимда ҳам тахтаканалар чақса, тушимда ҳам эшик «кўзи»дан ўқрайиб турган назоратчини кўрсам, турма овқатини есам, тақдирим нима бўларкин, деб терговчининг оғзини пойласам — бунинг нимаси туш? Ҳаётдан фарқи қолмайди-ку, — шунақамасми, Шошиа?

Мана ҳозир ҳам тушимда сени кўряпман. Сўрингда ўтириб, деразага тикилганча кўшиқ айтяпсан, чуғурчукқа айланиб, учиб кетишни орзу қияпсан. Мен-чи? Мен нима қиламан? Наҳотки мени ёлғиз ташлаб кетсанг? Учиб кетма, Шошиа!

Шошиа бош чайқади:

— Иложим йўқ, Заза! Қон бўп кетдим! Тинкам қурди!

- Хароб қилма мени, Шошиа! Ташлаб кетма!
- Учиб кетишим керак, Заза!
- Қўй, кетма, Шошиа!
- Тоқатим тоқ бўлди! Эртага суд бошланади... Чидаш беролмайман!
- Қанаққиб учасан, қуш эмассан-ку?
- Учаман! Хоҳласам — қушга айланаман!
- Масхарабозсан, Шошиа!
- Айтдим-ку, хоҳласам — қушга ҳам айланавераман! Сени ҳам қушга айлантириб қўяйми?
- Нима қиламан қушга айланиб? Мен одамман-ку.
- Ўзинг биласан!

Шошиа деразадан тушди, деворга орқа ўтириб, худди чорчўпга михланган Исо Масихдай, қўлларини икки томонга ёзди. Шу аллозда узоқ турди, кейин аста-секин кичрая бошлади.

— Нима қиялсан, Шошиа?! — деб бақириб юбордим ўтакам ёрилиб.

У муғамбирона бир кулиб қўйди-ю, борган сари кичраяверди.

— Кераги йўқ, Шошиа, кераги йўқ!

Дод-фарёд солиб, эшикни тақиллата бошладим. Қани биров очса! Ҳаммаёқ жим-жит, гўё турма ҳам, шаҳар ҳам, қўйинг-чи, бутун ер юзи сувга чўккандай. Шошиа эса тобора кичрайиб борарди. Ана у муштдай бўлиб қолди.

— Шошиа!

Бирдан у чуғурчукқа айланди. Сўридан бир сакраб, дераза тоқчасига қўнди-да, бошини хиёл эгиб, менга қаради.

— Нима қилиб қўйдинг, Шошиа?!

Чуғурчук дераза панжарасидан лип этиб ўтиб, ташқи тоқчага қўнди, сўнг орқасига қайрилиб, юр мен билан, дегандай яна бир қараб қўйди.

— Учиб кетма, Шошиа!

Чуғурчук қанотларини ёзди-ю, учди-кетди. Аввал турма ҳовлиси, маъмурий бино устида бир чарх урди, кейин минора тепасида турган соқчи ёнидан ўқдай учиб ўтиб, Арсенал тоғи томон йўл олди.

— Шошиа-а-а!

Чуғурчук тез узоқлаша бошлади. Охири кичик бир нуқтага айланиб, қаердадир олисда, тахминан Куки қабристонини тепасида мовий осмонга сингиб кетди...

— Гоголадзе, нарсаларингни олиб чиқ! — деб кичкирди назоратчи.

Шошиа эсанкираб қолди. «Нарсаларингни олиб чик?» Ёпирай! Нима бўляпти ўзи?! Одатда судга нарсалари билан олиб боришмайди. Буни ҳамма билади. Ундан ташқари, суд бўладиган кунни маҳбусга олдиндан айтиб қўйишади. Ҳозир эса... Ҳеч нарсадан ҳеч нарса йўқ: «Нарсаларингни олиб чик!» — деган буйруқ бўлса-я?..

Шошиа қимир этмади, жавоб ҳам қайтармади, гўё назоратчининг буйруғи унга эмас, бошқа турманинг бошқа камерасида ўтирган бошқа бир маҳбусга тегишлидай.

— Гоголадзе, нима бало, кар бўп қолдингми? Нарсаларингни олиб чик, деяпман? — назоратчи буйруғини яна бир такрорладию эшикни қия ёпиб, нари кетди.

— Нима... Нима деяпти? — деб сўради Шошиа дудкланиб.

— Чақиришяпти! Нарсаларинг билан! — дедим кулиб.

— Нарсаларим билан? Бу қанақа мўъжиза!

— Ҳа, мўъжиза!

— Мўъжиза бўлмайди, деб ким айтган эди?

— Мен айтмаганман.

— Сен айтмаган бўлсанг, бошқа кимдир айтган. Мўъжизалар бор дунёда! — Шошианинг лаблари титраб кетди.

— Ҳа, бор, Шошиа, бор!

— Тепамизда худо бор! — деб пичирлади яна у чўккалаб.

— Ҳа, бор!

— Ё қодир эгам! — Шошиа шундай деди-ю, жим бўлиб қолди. Овози чикмай қолдими, ё ичида оллога шукроналар ўқидими, билмайман... Анчагача ундан садо чикмади, кейин сапчиб ўрнидан турди-ю, бидирлай кетди:

— Айт тезроқ, қаерда яшайсан? Дарвоқе, биламан — Анага кўчаси, қирқ иккинчи уй! Киминг бор у ерда? Ҳа, онанг бор! Нима деб қўяй? Албатта, яхши юрибди, дейман; сов-саломат, дейман; кутинг, кеп қолади, дейман!

— Нима, нима?

— Келади, кутинг, дейман!

— Эсинг жойидами?

— Жойида! Исми нима эди? Э, ҳа, биламан. Анико, Анико хола, хурматли Анико! Яна нима қилишим керак? Кимга учрашай? Хоҳласанг, мархумни онасини топиб, уни сен ўлдирмаганингни айтаман!

— Кераги йўқ, Шошиа!

— Албатта бораман!

— Гоголадзе, мунча имилладинг?

— Хўп, хайр, Заза! Кўришгунча, азизим! — Шошиа мени маҳкам кучоқлаб бағрига босди, сўнг ташқарига отилди. Камерада ўз дардим, ўз илинжу шубҳаларим билан ёлғиз қолдим. Чуғурчук учиб кетди, Шошиа ҳам мени тарк этди...

...Энди уззу кун Шошианинг сўрисида ўтириб, деразадан соатлаб шахримнинг бир бўлагига термуламан...

...Ана, мўъжазгина пивохоноа, ичида баҳайбат, хўшпа-семиз пивофуруш ўтирибди. У кимдир чала-чулпа чизиб рамзага солиб қўйган суратга ўхшайди. Бунақа дейишимга сабаб, менга унинг қорасигина кўринади, афт-башпарасини бу ердан аниқ илғаш қийин. Пивохоноа ёнида — дорихона. Баъзи кунлари дорихона бўм-бўш бўлади, эшигида ҳеч зор кўринмайди, баъзида эса одамларнинг кети узилмайди. Мана, ҳозир ҳам навбатнинг охири кўчагача чиқиб кетган. Шаҳарда грипп тарқалганга ўхшайди... Сал нарида сартарошхона. Ҳар қандай сартарошхонада битта-иккита «чала мулла» усталар бўлади, мижозлар улардан қочади. Бу сартарошхонада ҳам ўшанақалардан бор, чамаси. Анови иккитаси, гарчи одам тирбанд бўлса ҳам, эшик олдига қўйилган курсига ўтирволиб, кунбўйи гап сотгани сотган. Баъзан уларга ок халат кийган бир аёл ҳам қўшилади. Ё фаррош, ё ановиларга ўхшаган «чала мулла»... Телпақдўзлик устахонасида, одатда, одам кам бўлади. Кўпчилик тайёрини олишга ўрганган. Балки шундандир. Умуман, бош кийим урфдан чиқиб кетяпти, ярим йил одамлар бош кийимсиз юришади. Илгари телпақ эркаклик шарафининг рамси ҳисобланарди. Тўғрими, нотўғрими — ким билади... Наҳотки, Тбилисида бошланг юрган номусли, ориятли эркаклар оз бўлса? Жуда кўп! Лоакал анови кишини олайлик. Бошида телпаги йўқ. Хўш, нима қипти? Биноийдек одам! Ана, дорихонага кирди. Ана, чиқди... Қўлида бир нарса бор... Дори бўлса кераг-ов? Ҳа-да! Кафтига таблеткани қўйиб, оғзига ташлади. Ий-й-й! Нима бўлди — тиқилиб қолди-ку! Пивога югурмайсанми, нодон! Икки қадам-а! Ҳа, бу бошқа гап... Дўконча олдига бориб, сотувчига қўли билан ишора қилди... Ича бошлади... Шошмасдан, шунақа мириқиб ичяптики!.. Ана, ичиб бўлди. Пулини тўлади. Нега ўйланиб қолди? Э, ҳа-а... Сартарошхонага қараб кетяпти. Бориб, эшикдан мўралади, кейин ташқарида ўтирган «уста»лардан бирини имлаб чақириб, биргалашиб ичкарига кириб кетди... Ўн

минутлардан кейин қайтиб чиқди, елкасини қоқди, юзларини сийпалади... Ҳозир ҳаммаёғидан уша билан арзон атир ҳиди анқиб тургандир-ов... Хўш... Энди нима қиларкин? Нима қиларди? Дорини ютди... Пивони ичди... Соқолни олдирди... Энди уйига кетади-да. Ие, нега кетмаяпти? Ҳа-а... Телпакдўзлик устахонасига бурилди! Тўғри қилди! Қойил! Телпак олиш керак! Илгари телпак эркаклик шарафининг рамзи ҳисобланган-а!.. Устахонада узоқ қолиб кетди. Аввалига, ўша ерда ишлармикин, деган хаёлга ҳам бордим. Йўқ, ана устахонадан чиқди. Ие, телпак олмабди-ку! Айтмовдимми? Ҳозир шаҳарнинг ярми бош кийимсиз юради, деб! Нима қипти? Юрса юрар! Шунинг учун ҳаммани беномуслиқда айблаш керакми? Нега, нима учун? Боравер, дўстим, йўлингдан колма, ўзингни билганинг билган...

...Бу ерда, Тбилисининг турма деразасидан мен кузатиб турган кичик бир бўлагида кечаётган ҳаёт бутун шаҳарда, наинки бутун шаҳарда, бутун дунёда кечаётган ҳаётдан фарқ қилмайди... Бўш вақтларида одамлар уёқдан-буёққа юришади, дори ютишади, пиво ичишади, соқол олдиришади, телпак тиктиришади... Биноларнинг ичкарасида нима иш қилишади, униси менга кўринмайди... Дарвоқе, кўчадан ҳам кўринмайди-да... Хуллас, шаҳарнинг мана шу қафтдеккина бир парчаси бутун дунёдаги ҳаётни мўъжаз қилиб ўзида акс эттиради... Оҳ, нақадар кичиксан, она сайёра!

Бирдан вужудимни ҳам илик, ҳам совуқ титроқ босди, бу титроқ жамики томирлариму хўжайраларимдан сирилиб ўтиб, юрагимда оғриқ бўлиб тугилди.

*Салом сенга, Тбилиси, қадрдоним!
Келадими билгинг недан куяр жоним?*

Шошиа куйларди.

Бу мўъжиза ҳам, туш ҳам эмасди. Шошиа куйларди, Шошиа Гоголадзе ҳукм қилинганлар корпусида куйларди...

*Юрагимга қўнғирроқлар бонги етди,
Ундан мадад сўраб чўзган қўлим қотди!
Мени тақдир эмас, содиқ дўстим сотди!
Одамлар, мен палапонга қанот беринг!*

Шошиа куйлар, бутун турма нафасини ичига ютиб, унинг маъюс қўшиғини тингларди.

Дунёда мўъжизалар бўлади, деб ким айтган эди, Шо-
шиа? Тепамизда худо бор, деб ким айтган эди, Шошиа?
Буни сен айтган эдинг, Шошиа!

*Дунёда мўъжизалар йўқ, Шошиа!
Тепамизда худо ҳам йўқ, Шошиа!*

КЕМАНИ ТАРК ЭТДИМ

Эрталаб кўлимга мих кириб кетди. Назоратчидан док-
торни чақиришни илтимос қилдим. Ўн беш минутлардан
сўнг камерага офтобдай жилмайиб Нуну кириб келди.

— Салом, жиноятчи! — деди у қувноқ охангда.

— Салом, халоскоримиз! — деб жавоб қайтардим
мен ва руҳим бирдан енгиллашганини сездим.

— Нима қилди? — Нуну елкасидан сумкасини олди.

— Мих кириб кетди.

— Уни қара-я! — деди у бошини сарак-сарак қилиб,
сумкасини очаркан.

Назоратчи эшикни ёпиб, йўлакка чиқиб кетди.

— Бир ўзинг қолдингми?

— Ҳа... Нима бу?

— Водород пероксиди... Ёлғиз ўзинг-а?

— Ҳа, ёлғиз ўзим.

Нуну ярамни пероксид билан ювиб, йодни олди.

— Кўркмаяпсанми?

— Нимадан кўркман, доктор! Шундоқ буюк давлат
армияси, суди, прокуратураси, милицияси билан кўриқ-
лаб ётибди-ю, нега кўрқарканман?

— Ҳа, хонанг кенгайиб қопти! — Нуну ярамга йод
суртди. Додлаворай дедим.

— Ҳа-да, бир кишига етиб ортади. Мебель керак
эмас, прописка учун домкомга пора бериш керак эмас!

— Сув — текин, чироқ — текин, овқат — текин,
медицина хизмати — текин! — деди Нуну гапимни маъ-
куллаб.

— Албатта! Шундоқ жойни ташлаб кетиш — гуноҳ!

Нуну хохолаб кулди.

— Нега ҳеч кимни олиб келишмаяпти, доктор? Маҳ-
буслар етишмаяптими? — деб сўрадим ташвишлангандай.

— Сен — ер юзидаги охирги жиноятчисан! — Нуну
ярамга бир тутам пахта қўйди.

— Йўқ, ростдан сўраяпман?

— Турмада карантин. Карантин тугаши билан бира

тўла ўттиз кишини олиб келишади, Ноумид бўлма! —
Нуну сумкасидан бинт чиқади.

— Тезлаштиргин доктор, опкела қолишин!

Нуну яна кулди.

— Суд қачон, Накашидзе! — деб сўради у қўлимга
бинт ўраркан.

— Билмайман, тергов ҳали тугагани йўқ.

— Айтишларича, сени озод қилишармиш!

— Қим айтди?

— Одамлар гапиряпти.

— Одамлар қаёқдан биларкан?

— Ҳамма нарсани билади одамлар, Накашидзе!

— Хурсандмисан?

— Нимага?

— Мени озод этишларига?

— Албатта, нега хурсанд бўлмай? Ўзинг-чи, ўзинг
хурсандмасмисан?

— Мен — йўқ!

— Ие, нега? — Нуну астойдил таажжубланди.

— Чунки сени ҳар куни кўролмайман-да...

— Нима кераги бор сенга буни? — Нуну қизариб
кетди.

Бинтни маҳкам боғлаб бўлиб, ҳар доимги саволини
берди:

— Яна қаеринг оврияпти?

— Ҳаммаёғим! — дедим мен бошимни кўтармай. Нуну
сумкасидан қайчини олиб, бинтни қирқди, сўнг менга
икки дона таблетка узатди:

— Ҳаммаёғинг овриётган бўлса, ма, люминал ичвор!

— Кетма, доктор!

— Қачонгача ўтираман?

— Агар мени сенга ўхшаган қиз кутадиган бўлса...

— шундай деб, Нунуга қарадим. У нигоҳини олиб қоч-
ди.

— Сени ойинг кутяпти!

— Ойим кута туради...

— Нима бўлди сенга, Накашидзе?

— Севиб қолдим!

— Бу ерда, турмада, ҳамма мени севади.

— Эҳтимол. Лекин менчалик эмас!

— Сен тенгиларнинг ҳаммаси севади!

— Нега бундай?

— Чунки турмада биттаю битта... гўзал аёл ўзим-
ман! — деди кулиб Нуну. — Тушундингми энди?

— Хеч нарсага тушунганим йўқ! — деб жавоб бердим, гарчи ҳаммасини англаб турган бўлсам ҳам.

— Бу ердан чиқиб кетсанг — тушуниб қоласан!

Нуну эшик томон юрди, кейин бирдан ўтирилиб, кўзларимга синчковлик билан тикилиб турди-да:

— Накашидэ, анови маҳбуснинг фамилияси нима эди? — деб сўради.

— Қайси маҳбус? — Юрагимни шубҳа тиғи тилиб ўтди.

— Менга шеър ўқиган...

— Билмайман!

— Исмини-чи?

— Билмайман!

— Қаерда яшайди?

— Билмайман!

— Уйланганми?

— Билмайман, билмайман, билмайман! — деб қичқириб юбордим. Юрагим ўйнаб кетди. Нуну индамай, ҳовримдан тушишимни кутиб турди, кейин ёнимга яқин келиб:

— Кўзимга қара, Накашидэ! — деди.

Бошимни кўтариб, унинг оппоқ юзида чўғдай ёниб турган шахло кўзларига тикилдим.

— Гапир, Накашидэ, сен ҳаммасини биласан!

Дами чиқиб кетган пуфакдай, бир зумда шашгимдан тушдим-қолдим.

— Онамни ўртага қўйиб, муҳаббатингга сажда қилиб ёлвораман, айт: ким эди у?!

— Девдариани Како, Лимон, бўйдоқ, бола-чақаси йўқ, турмушга чиққан синглиси билан бева онаси бор, Тбилисида, Арсен кўчасидаги ўн бешинчи уйда яшайди...

— Раҳмат, Накашидэ!

— Ўғри у!

— Раҳмат, Накашидэ!

— Севгилиси бор!

— Раҳмат, Накашидэ!

— Лекин у аёлни эри бор!

— Раҳмат, Накашидэ!

Нуну менга сўник нигоҳ билан яна бир қаради-да, эшик томон йўналди.

— Шошма, доктор! — деб қичқирдим орқасидан.

— Нима дейсан Накашидэ? — деди Нуну ўтирилиб.

— Ўша кеча, суд арафасида, Лимон иккаламиз... Мижжа қоқмадик... Нимага ухламаяпсан, деб сўрасам...

- Нима деди?
- Сени севишини айтди. Севаман, деди.
- Раҳмат, Накашидэ, сен яхши йигитсан!

Тушга яқин камерага янги маҳбусни олиб келишди. Озғин, букчайганроқ, сочи калта қилиб олдирилган, қўлида туристлар елкасига осиб юрадиган кўк рюкзак. Камеранинг ўртасида тўхтаб, энди нима қилайин, дегандай менга бир зум жавдираб қараб турди. Мен жилмайдим. У ҳам ҳайқиброқ кулди. Қани, нима қиларкин, деб сўримда индамай ўтиравердим. У ҳам миқ этмай тураверди. Турмага келган биринчи кунимни эсладим. Ўшанда мен ҳам, эҳтимол, мана шу аҳволга тушгандирман.

— Хўш, ҳеч ким қолдими уёқда? — дея сўз қолдим ниҳоят.

У елкасини қисди.

— Уёқда бирорта одам қолдими деб сўраярман! — мен саволимни такрорладим.

- Қаерда? — у гапимга тушунмади.
- Тбилисида!
- Ким қолиши керак?
- Одамлар!
- Албатта!
- Кўпми?
- Жуда кўп.
- Қачонгача юришаркин, хабаринг йўқми?
- Қачонгача бўларди? Ким қанча хоҳласа, юраверди-да! — у тамом довдираб қолди.
- Ҳа, майли... Карантин тугадими? — деб сўрадим энди бутунлай бошқача оҳангда.

- Тугади.
- Уёқда нима гаплар?
- Нима қизиқтиради сизни?
- Бозорда гўшт нечпул?
- Қиммат!
- Тузланган бодринг-чи?
- У калака қилаётганимни сезди.
- Билмайман! — деди энсаси қотиб.
- Амнистия ҳақида гап борми?
- Карантинда гапиришятувди — бўлармиш амнистия?

- Қачон?
- СССРнинг эллик йиллигига!
- Сиёсатга қизиқасанми?

- Нимасига масалан?
- Ҳаммасига.
- Биласизми, газетани кам ўқийман.
- Вьетнамда нима гаплар?
- Уруш кетяпти!
- Йў-э! Қачон бошланган эди?!

Йигит уялиб кетди.

— Мен «Соплис цховреба»дан¹ бошқасини ўқимайман... — деди у, худди имтиҳондан йиқилган студентдай мунгайиб.

Унга раҳмим кеп кетди.

- Карантинда кўпчиликмидинглар?
- Ҳа, одам кўп эди.
- Бошқалар қани?
- Ўғриларни «спец»га туширишди.

Ҳм, афтидан, ўта хавfli ўғрилар махсус ертўлаларга жойлаштирилишини эшитиб қолган, энди «билимдон»лигини менга кўз-кўз қилмоқчи.

Йигит давом этди:

— Бугун эрталаб «шмон» бўлди. Ноннинг орасига устара тикиб қўйган эдим. Топволишди...

«Шмон» — тинтув дегани. Ие, бу йигит ростдан ҳам мени «мот» қилмоқчига ўхшайди-ку.

— Исминг нима? — деб сўрадим.

— Сандро.

— Фамилиянг-чи?

— Замбахидзе².

— Яхши фамилия экан.

— Ёмонмас, — деди у жилмайиб.

— Анови ерда, пастда ётасан! — деб қўлим билан жой кўрсатдим.

— Нега энди? Челакка жуда яқин-у?

— Қўрқувдан сийгинг тез қистайди. Қайтанга қулай эмасми!

— Шунча сўри бўш ётибди... — деди у журъатсизгина.

— Бу сўриларнинг эгаси бор.

— Қани улар? — деди у таажжубланиб.

— Бирови отилган, бирови сургун қилинган, яна бири ўз ажали билан, бошқаси судда, кимдир сўроқ пайтида ўлган. Ҳадемай кепқолишади!

¹ «Соплис цховреба» — «Қишлоқ ҳаёти» газетаси.

² З а м б а х и — грузинча гулжапар.

Замбахидзе менга ишонкирамай бир қараб қўйди, аммо бўйин товлашга юраги дов бермай, мен кўрсатган сўрига бориб чўзилди.

— Чарчадингми? — деб сўрадим.

— Нима иш қилибманки, чарчайман!

— Бўлмаса, тур! Кундузи ётсанг — карцерга тушсан!

— Карантинда индашмасди...

— Карантин — бошқа, камера — бошқа. Хўп деявер, кейин хурсанд бўласан! — дедим мен. Замбахидзе туриб ўтирди.

— Кун бўйи шунақиб ўтираманми? — деб сўради у хафсаласи пир бўлиб.

— Судгача. Хукмдан кейин оёғингни осмондан қилиб ётсанг ҳам биров гинг демайди. Ихтиёр ўзингда.

— Қанақа хукм? Нима деяписиз?! Дунёда ҳақиқат борми-йўқми?! — Замбахидзе бирдан ловуллаб кетди.

— Қаерда ишлардинг? — деб сўрадим ундан сал ўзига келганидан кейин.

— Кўн заводиди! Ишлаганман, ишлайман ҳам! — деди Сандро куйиб-пишиб, худди унинг қамалишига мен айбдордай.

— Нима айб қўйишди?

— Хў, ярамас, товламачилар! — Замбахидзе кўкрагига муштлади.

— Кимни атяпсан?

— Директор билан АХО бошлиғини-да! Лаънатилар! Қилаётган ишларини кўрганингда эди! Цех бошлиқлари тери ўғирлайди, сотиб, пулини арра қилади — директор билан АХОнинг бошлиғига узатади...

— Сен-чи?

— Нима — мен? Ўғриманми мен?

— Нега бу ерга тушиб қолдинг бўлмаса?

— Мени лавозимим билан бирга сотишди?

— Қанчага?

— Қаёқдан биламан? Бир куни директор чакириб, ўз хоҳишим билан ишдан кетишим ҳақида ариза ёзишни таклиф қилди. Нима мен, аҳмоқманми? Ёзмадим!

— Бошлабсан!

— Бошлабсан, эмиш-а! Кейин нима бўлганини биламанми?

— Биламан.

— Нима бўлган?

— Мундоқ бўлган: кунлардан бир кун сени эпик

олдида тўхтатишган, АХО бошлигининг кабинетига олиб бориб, икки ишчи гувоҳлигида тинтув қилишган, ёнингдан тери чиққан.

— Чиқмаган, ўзлари уюштиришган.

— Бунинг аҳамияти йўқ. Гувоҳлар бор.

— Сохта гувоҳлар!

— Бари бир. Гувоҳлар борми? Бор. Кейин сени ўғирлаган тери билан суратга тушириб, директорнинг олдига олиб боришган. Шундайми?

— Шундай.

Директор газета ўқиётган киши бўлиб ўтирган. Сени кўриб, ўрнидан тургану: «Нима гап!» — деб сўраган. Сўраганми?

— Сўраган, итвачча!

— Ҳа, ана. Кейин АХО бошлиғи «шундоқ, шундоқ» деб тушунтирган. «Ишонмайман!» — деб хитоб қилган директор. Шунда АХО бошлиғи ўғирланган терини индамайгина унинг олдига қўйган, Тўғрими?

— Тўғри.

— Директор бирдан кўзини ола-кула қилиб, бошини чангаллайди, ўзини креслога ташлаб, узоқ ўйга толади. Кейин ўрнидан туриб, аста гап бошлайди: «Ўртоқ Замбахидзе, бу нима деган гап? Коллективнинг, партия ва ҳукуватимизнинг ишончини шу йўсинда окляяпсанми? Биз сени ўз фарзандимиздай бағримизга олдик, гарбия қилдик, катта йўлга опчиқиб қўйдик, цех бердик! Сен-чи? Ватанга астойдил хизмат қилиш ўрнига, беш йиллик топшириқларни ошириб бажариш йўлида фидокорона курашиш, ҳар бир тийинни иқтисод қилиш ва шу тариқа енгил саноатимизнинг ушбу тармоғи ривожига кўмаклашиш ўрнига, нима қилиб юрибсан? Ўғирлик билан шуғулланаяпсанми? Кимнинг мулкини ўғирлаяпсан? Давлатникиними? Йўқ, Замбахидзе, биз бунга йўл қўймаймиз!» Сен эътироз билдирмоқчи бўласан, аммо ловуллаб турган директор кулоқ солмайди, қўли билан АХО бошлиғига, олиб чиқиб кетинг, деб ишора қилади. Шунақа бўлганмиди?

— Худди ўзи.

— Тергов нима ҳам қила оларди? Ўғирланган мол — бор, гувоҳлар бор. Терговчининг ўрнида сен бўлганигда ҳам худди шундай қилган бўлардинг. Шунинг учун ҳам қамоққа олишган. Аввал карантинда сақлашган, мана энди камерада, менинг ёнимда ўтирибсан!

— Буларни сен қаёқдан била қолдинг? — деб сўради Замбахидзе астойдил таажжубланиб.

— Э, оғайни, буни қийин жойи йўқ: бегуноҳлигинг афтингдан шундоқ кўриниб турибди.

— Ўзинг-чи?..

— Мен ҳам, албатта.

— Нега қўйиб юборишмаяпти бўлмаса?

— Ким айтди сенга қўйиб юборишмайди деб. Мана кўрасан, бир соат ҳам ўтмай, рухсат беришади!

... Шунда мўъжиза юз берди!!!

Камера эшиги очилиб, эски танишим — назоратчи жилмайганча бақириб қолди:

— Накашидэ, нарсаларингни олиб чиқ!

...Накашидэ, нарсаларингни олиб чиқ!.. Накашидэ, нарсаларингни олиб чиқ!.. — деган сўзлар куломим остида акс садо берди!.. Ёпирай!.. Яна бир лаҳзагина Замбахидзени кўриб турдим, кейин у ғойиб бўлди, камера ҳам кўринмай қолди... Хаммаёқ пуштиранг туманга ғарқ бўлди, шу туман қаъридан таниш қариянинг паст, мулойим ва хаста товуши эшитилди:

— Оби азоб тугади... Кемадан чиқиб, олло-таолога шукроналар айтинг... Ўзингиздан кўпайинг, рўйи заминга эгалик қилинг!..

— ... Дунёда мўъжизалар бўлмайди, деб ким айтди, Шошиа?

— Тепамизда худо йўқ, деб ким айтди, Шошиа?

— Дунёда мўъжизалар бор, Шошиа?

— Тепамизда худо бор, Шошиа?

Соқчи дарвозани очиб, елкамга қоқди:

— Хотининг борми?

— Йўқ! — деб жавоб бердим мен.

— Э, аттанг! — соқчи бош чайқади.

— Хайр! — дедим мен.

— Омон бўл!

Ортимдан баҳайбат темир дарвоза ғийчиллаб ёпилди...

Ойим мени турма рўпарасидаги йўлкада кутарди. Эт-нида ўша-ўша эски коверкот плаш, елкасида оқ гулли кўк рўмол, қўлида таниш термос.

Ойим йўлимга кўз тутарди.

Ўкириб юбормаслик учун пастки лабимни маҳкам тишлаб, бўғзимга қадалган алам захарини ичимга ютдим.

Ойим менга интиқ эди.

Мен ҳам унинг истиқболига юрдим. Кўчани кесиб ўтиб, рўпарасида тўхтадим.

У тугунимни қўлимдан олиб, ерга қўйди, ёнига ўзи ҳам ўтирди. Мен ҳам чўнкайдим. Ойим термосни очиб, қопқовига, ҳў ўшанда, учрашувга келганидагидай, иссиқ қаҳва қўйди. Қаҳвани бир ҳўплашимни биламан, бутун вужудимни аллақандай бир тогли ҳарорат чулғади... Шу он бирдан кўча ҳам жунбушга келди, машиналар физиллаб уёқдан-буёққа ўта бошлади, кимдир бакириб-чакирди, кимдир қийкириб кулди. Шу ғала-ғовур орасидан ойимнинг хазин товуши эшитилди:

— Қалайсан, ўғлим?

— Яхшиман, ойи!

У бошимни қўксига босиб, сочларимни, юзларимни узоқ силади. Бир маҳал бўйнимга иссиқ кўз ёшлари томаётганини сездим... Биз йўлкада ўтиргача унсиз йиғлардик. Одамлар тўхтаб, таажжуб билан қарашар, аммо бирор кимса, шундоқ ёруғ, илиқ-иссиқ, шундоқ фараҳбахш кунда нега йиғлаяпсизлар, деб сўрамасди.

Биз кучоқлашганча йўлкада ўтирар ва ҳеч кимдан истиҳола қилмай, юм-юм йиғлардик.

Тунда яна Қуёш ёнимга келди. У мени зар кокилларига чирмаб, бағрига тортди. Ё алҳазар, офтобга яқинлашганим сари у совуб борарди. Ёнгинасига бориб, қўлимни теккиздим, Қуёш бармоқларимни куйдирмади. Биз биргаллашиб — Қуёш олдинда, мен орқада, узундан-узун тик довондан тепаликка ўрлай бошладик. Ниҳоят, жуда баландга, оппоқ қор ва асрий музликлар ястаниб ётган юксак чўккига кўтарилдик.

— Бу — Жомолунгма! — деди Қуёш ва менга оқ байроқни узатди.

Мен байроқни ёзиб, тепага кўтардим.

Рўйи заминга эзгулик, меҳр-шафқат ва муҳаббат рамзи бўлмиш оқ мато ёғду таратди.

Олам узра улкан, оппоқ, беғубор байроқ ҳилпирай бошлади!